

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ
VƏ
ANA DİLİMİZ

BAKI- 2023

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi Şurasının 25 yanvar 2023-cü il tarixli
iclasının qərarı ilə (1 № li protokol) nəşr olunur.

Elmi redaktorlar:

Nadir Məmmədli
fil.e.d., prof.
İsmayıl Kazımov
fil.e.d., prof.

Rəyçilər:

Elnarə Əliyeva
fil.ü.f.d., dos.
Günəl Mirzəyeva
fil.ü.f.d., dos.
Təhminə İsmayılova
fil.ü.f.d., dos.

Ömər Faiq Nemanzadəyə həsr edilmiş bu topluda onun hərtərəfli fəaliyyəti (türkcülük, publisistik, etnopedaqoji və s.) yaradıcılıq yolu, əsərlərində dil və imla məsələləri, ana dili təəssübkeşliyi, xalqın maarifləndirilməsi uğrunda yorulmaz mücadiləsi, ədib haqqında xatirələr, barəsində yazılanlar, mətbuatdakı çıxışlar nəşirlik işləri, Türk dünyasında oynadığı rol və s. işıqlandırılmışdır.

**ÖMƏR FAIQ NEMANZADƏNİN
150 İLLİK YUBİLEYİNİN QEYD EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

2022-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan milli mətbuatının böyük nümayəndəsi, görkəmli publisist, tanınmış maarifçi və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 150 ili tamam olur.

Ömər Faiq Nemanzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı tarixinə parlaq səhifələr yazmış və son dərəcə mürəkkəb şəraitdə onun inkişafına istiqamət verərək keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış maarifpərvər ziyalılardandır. Ədəbi-mədəni həyatda mühüm hadisəyə çevrilmiş “Qeyrət” mətbəsinin və Yaxın Şərq ölkələri ədəbiyyatında demokratik meyillərin güclənməsinə qüvvətli təsir göstərmiş məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradılması ədəbin gərgin və səmərəli fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Ana dilinə sevgini vətənə məhəbbətin ən vacib şərti sayan geniş erudisiyalı, fədakar qələm sahibi doğma xalqının mədəni dirçəlişi, istiqlalı və xoşbəxt gələcəyi naminə bilik və bacarığını əsirgəmədən əzmlə mübarizə aparmışdır. Ümumxalq əhəmiyyəti daşıyan bütün tələyüklü məsələlərin zamanın qabaqcıl ideyaları fonunda daim azərbaycançılıq məfkurəsi cəbhəsindən işıqlandırılması Ömər Faiq Nemanzadənin milli ideyalarla zəngin və dərin siyasi-ictimai məzmununa malik publisistik irsinin başlıca leytmotivini təşkil etmişdir.

Dövrün vətənpərvər ruhlu bir çox şəxsiyyətləri kimi Ömər Faiq Nemanzadə də totalitar sovet rejiminin 1930-cu illər repressiyasının qurbanlarından olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan milli mətbuatının inkişafına dəyərli töhfələr vermiş görkəmli maarifçi-ziyalı Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 150-ci ildönümünün qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 3 oktyabr 2022-ci il

ÖN SÖZ

Azərbaycan milli mətbuatının böyük nümayəndəsi, görkəmli publisist, tanınmış maarifçi, təşkilatçı və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamdan irəli gələrək, institutun Türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları, eləcə də bu mövzuda araşdırma aparən digər alimlərin məqalələri toplanılmışdır. Kitabda Ömər Faiq Nemanzadənin ana dili təəssübkeşliyi, yaradıcılığı, publisistik dili, türkçülük ideyaları və azərbaycançılıq məfkurəsinə xidmətləri, maarifçilik düşüncələri, ümumən türklərin, o cümlədən Axısqa türklərinin inkişafı, əbədi mübarizəsi ilə bağlı fəaliyyəti və s. kimi əhəmiyyətli məsələlər təhlil olunmuşdur.

Ömər Faiq Nemanzadə türk xalqlarının maarif və mədəni inkişafının, Azərbaycan milli mətbuatının, dilimizin saflığı, fikir-düşüncə azadlığının formalaşmasında böyük rolu olan ziyalılarımızdandır. Topludakı məqalələrin əsas məğzini və ideyasını yalnız türk xalqlarının tərəqqisi deyil, eləcə də bütün millətlərin azad, fırvan yaşaması təşkil edir. Bu cəhətdən Ömər Faiq Nemanzadə mütərəqqi və azad fikirləri ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasının ictimai-siyasi tarixində və mədəni-mənəvi həyatında öz vətəndaşlıq mövqeyi ilə dərin bir iz buraxan şəxsiyyətlərdən olmuşdur. O, məqalələrin birində yazır: “Özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsərləri, nizam, idarə və asayiş üsulu “yasaq” qanunları hənuz Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sənin yurdunda var idi. Sənin öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənin göyçək əlifba və yazın var idi. Bəsdir, bəsdir, ey türk! Bir az ayıl... Əl-ayağını bir az tərپət! Vücudunu, varlıq ağacını soran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, budaqlarını qır at, qurtul. Vücuduna günəş, hava dəysin! Başını bir az yuxarı qaldır, öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil! İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar, özgə vücudlar üçün özünü həlak etmişən. Barı bundan sonra da olsa, ayıl, özünə gəl, öz gününə çalış!”

Böyük ədəbin ədəbi-ictimai-siyasi fəaliyyəti və yaradıcılığı həm onun yaşadığı, həm də sonrakı dövrlərdə diqqəti çəkmişdir. Bütün fəaliyyəti-

ni türklərin tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinə baxışları, maarif, təhsil, dil haqqında fikirləri, ictimai-siyasi görüşləri, “Molla Nəsrəddin” və digər mətbu orqanlardakı yazıları, milli düşmənlərə barışmazlığı və Axısqanın muxtariyyəti uğrundakı əzmkar mübarizəsi, ictimai-publisistik və ədəbi-publisistik yazıları (məqalə, felyeton, xatirə və s.) əhatə edir.

Özgələşmə – ötən əsrin əvvəllərində, elə bu gün də fundamental, kəskin, ağırlı bələlardan biridir, öz dilinə düşmən kəsilmək, onun qəniminə çevrilmək qorxusu, millətini sevən, daim onu düşünən, “dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görən”, “sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti getdiyi”nə heyifislənən millət fədaisini daim düşündürür: “Bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Ne edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür: Qafqaziyalı, elmlə iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar.

Bir kazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. Yazılan da bunun kimi. Bu suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdada varsa, böyük və bağışlanmaz təqsiri yenə bizdədir. Hər kəs bilir ki, Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az-çox bir aynılıq var”. Zaman, cəmiyyətin inkişaf dialektikası dilin müəyyən inkişaf mərhələsində insanla sosial gerçəklik arasında harmoniyayı pozur. Tərəqqinin “inkişaf” sürəti özgələşmə prosesinin hüdudlarını genişləndirir, milliliyə düşmən kəsilir. “Eşq və məhəbbət” məqaləsində Ömər Faiq dilimizi “dünyadakı asan və gözəl dillərdən biri” hesab edir, lakin: “Bizim bəzi ağalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad-uşaq ilə də özgə dildə danışmaq xəyalında bulunurlar. Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə görməzsiz ki, öz dili ilə danışsın. Buranın qonaqlarında, yığıncaqlarında milli dil, milli adət, milli süfrə, milli sadəlik bulmazsınız. Hələ xanımlar deyəsən ki, milli dilə düşməndirlər. Bunların adları özgə, dilləri özgə, adətləri özgə, diləkləri özgə, tərbiyələri özgə, gələcəkləri özgə, məhəbbətləri özgə! Bilmirəm bunların millilikdən payları nədir? Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik?”

Ömər Faiq bütün mənalı həyatını, ömrünü türkçülük ideologiyasının təbliğinə həsr etmişdir. Ədib “Füyüzat” jurnalının redaktoru Əlibəy Hüseynzadə ilə rəsmi tədbirlərdə müzakirələr aparmış, müxtəlif mövzularda ciddi söhbətlər etmiş, türk dilinin Avropa dilləri ilə rəqabətə

gətirəcək səviyyədə durduğunu və bu dilin qrammatik qanun və qanunauyğunluqları əsasında lazım olan düşüncənin daha təkmil təzahür imkanlarına malik olduğunu göstərmişdir. O, türk dilinin tarixi mərhələlərdə güclü və qüdrətli bir dil olaraq, xalqlar, millətlərarası ümumdil (beynəlxalq) rolu ilə bərabər, həmçinin xarici qonşu xalqların dillərində də çox kütləvi və qüdrətli biçimdə təsiredici məqamlarını dövrün qəzet məqalələrində sübuta yetirmişdir.

İndi daha çox səsləndirilən türk dillərinin ortaq ünsiyyət dili kimi istifadəsi və qorunması onun əsərlərinin aktual mövzusu olmuşdur.

Topluda böyük ədibin, demək olar ki, bütün fəaliyyəti və yaradıcılığı işıqlandırılmışdır: maarifçilik və publisistik fəaliyyəti, dilə münasibəti, türk dilinin saflığı və qorunması uğrunda mübarizəsi, milli məsələ, milli dəyərlər, milli mədəniyyət, ideoloji-siyasi problemlər və s.

Topludakı yazılar mövzu və janr etibarilə rəngarəng və müxtəlifdir: məqalələri, publisistik yazıları, felyetonları, xatirələri, onun haqqında yazılanlar, ədibin türkçülük düşüncələri, yaradıcılığında dil və imla məsələləri, mətbuatda gördüyü işlər (mətbuat dili), ana dili təəssübkeşliyi, dilin sintaksisi, yazıların üslubi keyfiyyətləri və s.

Kitabın hazırlanmasında Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları fil.e.d., prof. İsmayıl Kazımov, fil.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, fil.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, fil.e.d., dos. Nərgiz Hacıyeva, fil.e.d. Nəriman Seyidəliyev, fil.ü.f.d., dos. Şəkər Orucova, fil.ü.f.d., dos. Qətibə Mahmudova, fil.ü.f.d., dos. Elnarə Əliyeva, fil.ü.f.d., dos. Təhminə İsmayılova, fil.ü.f.d., dos. Qətibə Quliyeva, fil.ü.f.d., dos. Günəl Mirzəyeva, fil.ü.f.d., dos. Təranə Şükürlü, fil.ü.f.d., dos. Şəbnəm-Həsənli Qəribova, fil.ü.f.d., dos. Turan Hüseynova, fil.ü.f.d., dos. Elçin Məmmədov, fil.ü.f.d., dos. Şəlalə Ana Hümətli, fil.ü.f.d., dos. Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva, fil.ü.f.d. İmanyar Quliyev, Dilbər Camali, Arzu İsgəndərzadə və Axısqa türklərinin tanınmış nümayəndəsi Sabircan Cəlilov və doç.dr. İkrəm Çinar iştirak etmişlər.

Sabircan Cəlil "Axısxa türkləri və Ömər Faiq Nemanzadə" məqaləsində öncə Axısqa türklərinin tarix və mədəniyyətinə diqqət yetirmiş, sonra Ö.Faiqin erməni-daşnaklarına qarşı apardığı mübarizəni, türk dilinin təmizliyini, Axısqanın muxtariyyəti uğrunda gördüyü işləri, publisistik fəaliyyətini və s. qeyd etmişdir. Doç. Dr. İkrəm Çinarın yazısında ilk

dəfə olaraq etnopedaqogika elmində Ö.Faiqin eğitimlə bağlı yeni düşüncələri əks olunmuşdur.

Ö.Faiq xalqın maarifləndirilməsi uğrunda böyük mübariz və mücahid olmuşdur. O, doğru olaraq fikirləşirdi ki, “xalqı cəhalətdən qurtaracaq bir vasitə varsa, o da maarifdir”. Məqalələrdə bu mühüm məsələlərə xüsusi önəm verilmişdir: xalqın mədəni inkişafı və tərəqqisi, maariflənmə, xalqın, millətin gerilyinin aradan qaldırılması üçün çıxış yollarının axtarılaraq tapılması və s.

Eyni vaxtda bu qədər işlərlə məşğul olmağın çətinliyi hamıya aydındır. Bu çətinlik onun məktəblər, mədrəsələr, mətbuat, maarif yollarında yorulmaz xidmətləri ilə əlaqədardır. “Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarının dili və üslubi xüsusiyyətləri” adlı məqalədə deyilir ki, XX əsr Azərbaycanın mütərəqqi və maarifpərvər ziyalılarından biri olan Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonları ədəbiyyatşünaslar tərəfindən geniş tədqiq edilsə də, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməmişdir. Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarının bəziləri C.Məmmədquluzadənin adına çıxılsa da, onların dil və üslubundan, əsərlərin mübariz ruhundan Ömər Faiq Nemanzadəyə aid olduğunu görmək olar. Bu məsələ bir çox tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur. Xalqa bağlı olan sənətkar felyetonlarında şifahi xalq ədəbiyyatından, nağıl və tapmaca üslubundan, formullardan, andlardan, alqış və qarğılardan istifadə etmiş, mətnaltı fikirlər, mənalar vasitəsilə oxucuları mariflənməyə səsləmişdir. Felyetonlarda, eyni zamanda, atalar sözləri, müxtəlif növləri, əsas və köməkçi nitq hissələrinin təkrarı, müxtəlif növləri, tавтолoji ifadələr və pleonazmın müxtəlif tipləri, onomastik vahidlər, süni antroponim və toponimlərin müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlənməsi özünü göstərir. Ömər Faiq Nemanzadə felyetonlarında, həmçinin xitab, nida, durğu işarələri, izafətlərdən, söz sırasının pozulması, qoşa sözlərdən kinayə və yumor yaratmaq məqsədilə istifadə olunur.

“Ömər Faiq Nemanzadənin ana dili təəssübkeşliyi” adlı məqalədən bəlli olur ki, Ömər Faiq Nemanzadə ana dilimizdə yerli-yersiz alınma sözlərin işlənməsinin qəti əleyhdarı olmuşdur. Dilimizin ərəb-fars tərkibli sözlərdən təmizlənməsini, sözləri öz qrammatik qanunlarımıza tabe etməyi, bir sözlə, özümüzünküləşdirməyin tərfarı idi. Həmin yazıda görkəmli ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadəni yetişdirən ədəbi dövr, ədibin ana dilimizin saflığı və qorunması üçün yazdığı məqalələrin məzmunu və mahiyyəti işıqlandırılmışdır.

Topluda “Ö.F.Nemanzadənin əsərlərinin dilində “qadın” konsepti” ilə bağlı yazıda linqvokulturoloji və psixolinqvistik xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Ədibin əsərlərində qadın təsəvvürünün yaratdığı assosiativ sahədə çox işlənən konseptual əhəmiyyətli ifadələrə ən çox diqqət yetirilmişdir. Məqalədə Ö.F.Nemanzadənin haqqında bəhs etdiyi qadınların durumu, daxili-mənəvi aləmi və xarici keyfiyyətləri, onların inancları, cəmiyyətdə tuta bilmədiyi mövqe təhlil olunmuşdur.

“Azqurdan Türk Dünyasına doğan ziya: Ömər Faiq Nemanzadə” adlı məqalədə qeyd olunur ki, görkəmli ədib, naşir, publisist Ö.F.Nemanzadənin mətbuat və mətbəə işlərinin millətin ictimai-siyasi, dünyagörüşü baxımından maariflənməsində əsas silah olduğunu düşünərək öz ideallarını mətbuat vasitəsilə xalqa çatdırmışdır. Müəllif milli özünüdərk, milli istiqlal və milli birlik kimi məsələlərin Ö.F.Nemanzadənin yaradıcılığının və ideoloji mübarizəsinin leytmotivinə çevrildiyini yazır.

“Ömər Faiq Nemanzadənin xatirələri” məqaləsində XX əsrin əvvəllərində xatirə ədəbiyyatının yeni-yeni nümunələri meydana gəldiyi vurğulanır. Məhz bu dövəndə Azərbaycanda memuar janrı inkişaf edib və mükəmməl memuar əsərlərinin yaranması üçün zəmin olub. Ömər Faiq Nemanzadə əslində bir xatirə kitabıdır.

Xatirələrdə bir tərəfdən ədibin uşaqlıq və gənclik dövrü, digər tərəfdən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin meydana gəlməsi tarixi təsvir olunub. Bu xatirələr ədibin həyatı, siyasi-publisistik fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı ən xırda məqamların da öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Ömər Faiqın xatirələrində onun həyat və fəaliyyəti, ünsiyyətdə olduğu insanlar, eləcə də dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi və tarixi olayları haqqında dəyərli, gerçək informasiyalar verilib (dos. T.Şükürlü).

“Ömər Faiq Nemanzadənin dilində cümlələrin dinamikası” məqaləsində Ömər Faiq Nemanzadə qəzet dilinin sərbəstliyini, yazılarının mövzusunu nəzərə alaraq fikirlərini bəzən qısa, sadə cümlələrlə, bəzən isə tam əksinə uzun-uzadı, həmcins üzvlərlə, zəngin cümlələrlə ifadə etmişdir. Ömər Faiqın publisistik dilinin həcm etibarilə yığcamlaşması fikrin daha tez qavranmasına imkan yaradır. Uzun-uzadı, qol-budaqlı bənzətmələrlə yüklənmiş cümlələr oxucunun diqqətindən qaça bilər,

lakin əvvəli və sonu bir baxışda görünən yığcam sadə cümlələrdə hər bir bədii detal oxucunun yaddaşına həkk olunur. Oxucunun mətni qavraması oxu prosesindəki ləngiməni minimuma endirir, bu da fikrin çatdırılmasında dinamiklik yaradır.

Topluda yer alan İ.Kazımov, T.İsmayılova və E.Məmmədovun yazılarında Ö.Faiqin yaradıcılığında dil, imla və onomastika məsələləri müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Ömər Faiqin əsərlərində Türk dilinə münasibət və türkçülük ideologiyası mühüm yerlərdən birini tutur. Azərbaycan milli mətbuatının tərəqqisində, publisistik fəaliyyətindəki başlıca mənəvi-etik məsələlərdən biri də xalqın kimliyinin təsdiqi olan dil məsələsidir. Türkçülük ideyasının mübarizlərindən biri olan Ö.Faiq Azərbaycan mədəniyyəti tarixində sadəcə bir publisist kimi deyil, həm də dilçi alim kimi türk dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparmış, dilçiliyin ən mühüm sahələri, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya kimi məsələlərlə əlaqədar problemləri gündəmə gətirmiş, ideyaların təbliğində xidməti olan alovlu publisist və vətənpərvər ziyalı olmuşdur.

Ömər Faiqin “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində çap edilmiş məqalələrində dil və əlifba məsələsini də diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Ömər Faiq Nemanzadənin mətbuatla bağlılığı haqqında məqalələrdə dövrün sosial-siyasi, milli-mədəni durumu, millilik, tarixilik və müasirlik meyillərinin birliyi, maarifçilik ideyalarının təbliği əsas yerlərdən birini tutur. Qəzetdəki yazılarında da Ömər Faiq Nemanzadə dünyada baş verən hadisələrdən və Azərbaycan xalqının həmin hadisələrə münasibətindən bəhs edir. Bundan savayı, “İrşad” qəzetinin dilində müəllifin alınma terminləri geniş izah etməsi təqdir olunasıdır. Alınma sözlərə münasibətdə o, Y.V.Çəmənəzəminli ilə həmfikiridir. Məsələn, “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı məqaləsində müəllif dilimizi ərəb-fars qəlibinə salmaq istəyənlərə, öz sözlərimiz olduğu halda, alınmaların işlədilməsinə kəskin etiraz edir: “Biz deyirik: çox heyflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmağına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərkən, qaşımızı qayırarkən gözümüzü çıxarmışlar”.

“Ömər Faiq Nemanzadə və türkçülük” məqaləsində tarixdə böyük iz qoymuş, şanlı keçmişi olan türklərin birliyini, bərabərliyini, tarixini, ədəbiyyatını, ən əsası isə dilini araşdırmaq, öyrənmək məsələləri qal-

dırılır. Çünki, onları birləşdirmək üçün güclü ideologiyaya ehtiyac var idi. Bu ideologiya heç şübhəsiz ki, türkçülük idi. Türkçülüyn öndərlərindən biri də Ö.F.Nemanzadə idi. Bu məqalədə müəllif ədibin milli şüur və milli istiqlalıyyətin qazanılması üçün həlledici amili türkçülük ideologiyası uğrunda mübarizəsini, fəaliyyətini işıqlandırmışdır.

Bildiyimiz kimi, əlifba və imla məsələsi bu dövrün əsas mübahisə doğuran məsələlərindən olmuşdur. Ömər Faiq yazıçılar arasında vahid imla birliyinin olmamasından şikayət edir, imla qaydalarının əhəmiyyəti və zəruriliyindən bəhs edirdi. Həmin yazıda Ömər Faiqın bu fikirlərinə xüsusi yer verilmiş, mütərəqqi ziyalının ana dili sevgisi əks olunmuşdur.

“Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılığında dil və imla məsələsi” məqaləsində dil və imla məsələsini siyasi məsələlərin tərkib hissəsi hesab edən Ömər Faiq dil normalarının müəyyənləşməsində və sabitləşməsində ziyalıların, mətbuat işçilərinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu məqalədə də Ömər Faiqın milli dilimizin saflığı uğrunda mübarizəsi ilə bağlı fikirləri şərh edilmiş, ərəb və fars dilindən alınan yersiz alınmalarla bağlı sərt fikirlərinə yer verilmişdir. Ömər Faiq Nemanzadənin ictimai-siyasi xadim, publisist və maarifçi kimliyi xüsusi vurğulanmışdır.

P.Teyyubova Ö.Faiqın şəxsi arxivini araşdırmış, onun uşaqlıq, gənclik illəri, müəllimlik və qəzetçilik fəaliyyəti haqqında məlumatlar verə bilmişdir.

Məqalələrin əksəriyyətində Ö.F.Nemanzadənin ana dili haqqındakı fikirləri öz əksini tapmışdır. N.Hacıyevanın, Q.Mahmudovanın, Ş.Həsənli-Qəribovanın, G.Mirzəyevanın, T.Hüseynovanın, A.İsgəndərzadənin və b. məqalələrində böyük ədibin ana dilinə sevgisi ifadə olunmuşdur.

fil.e.d, professor Nadir Məmmədli
fil.e.d, professor İsmayıl Kazımov

İsmayıl Kazımov,
professor

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN PUBLİSİSTİK DİLİ

Ö.F.Nemanzadə Gürcüstanın Axalsıx qəzasının Azqur kəndində doğulmuşdur. Əslən, Axısqa türklərindəndir. Axısqa mənbələri yazır ki, Ömer Faik Nemanzade Ahıskada eğitim alanında çok çalıştığı için Sovyet yöneticileri tarafından hapis ediliyor. O hapisteyken halkının dilinin, geleceğinin mahvolma tehlikesinde olduğunu gördüğü için hitaben “*Ne olursa olsun kendi dilerinde konuşması gerekliliğini*” vasiyet ettiği gizli mektubunu gönderiyor.¹

“*Bizim Ahıska*”- ahıskalıların səsi dergisində Ömər Faiqin fikirləri cərcivəsində oxuyuruq: “Ahıska türkləri üçün vətən və dil kavramlarının ayrı bir yeri vardır. Vətən, zalımların zorla əldə etmək istədiklərinə qarşı babalarının əzəldən bəri yaşadıkları torpaqlarını savunaraq, mücadele edərək ugruna qan axıtdıqları, həyatlarını fəda etdikləri kutsal bir yerdir. Bir başqa deyişlə vətən, babalarının gənc nəsillərə buraxdığı bir əmanətdir. “*Vətəninə ən çox sevən, vətəninə ən çox xidmət edəndir*”. Ömər Faiq Nemanzadə kimi. O, milli tərəqqinin, milli dilin, maarifin və mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Aydın və işıqlı ideyaları var idi. Xalqınin həyatı, xoşbəxtliyi, gələcəyi haqqında, sosial şüurun oyanmasında və formalaşmasında mühüm xidmətləri olmuşdur.

Çitil Rıdvan 2014-cü ildə yazdığı kitabında Ömər Faiqi “*Kafkaziya ilə Türkiyə arasında bir körpü*” adlandırır. Onun dilə məhəbbətini “dil körpüsü” hesab edir.

Ö.Faiq türklüyün bayraq şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Ideoloq, dövlət xadimi, tərcüməci, maarifçi, publisist. O, “*Türklüyün parlaq gələcəyini*” “*Biz kimik ?*” əsərində görürdü.

Ömər Faiq məqalələr, elmi-publisist yazılar, felyotonlar, xatirələr və məktublar müəllifidir.

¹Bax: Dr.Öğr. Üyesi Piriyeva-Karaman. Sürgün öncesi (1944) ve sürgün sonrası Ahıskalı aydınlar. Uluslararası Türk Topulukları Bilgi Şöleni. Ahıska türkləri. 11 mart 2019 Bursa, s.229

Ömər Faiq xalqa, millətə məhəbbətinin ilk əlamətini yalnız dilini sevməkdə görürdü. Odur ki, millilik milli dil problemi onun yaradıcılığında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Ona görə ki, XX əsrdə Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə yanaşanlar idi. O zamanlar N. Nərimanov yazırdı: *“Millətin dilini bilməmiş, ona sahib olmamış dərdinə əlac etmək çətinidir”*. Ö.Faiq isə qeyd edirdi: *“Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur. Mən inanmam ki, dilini sevməyən millətini sevsin, çünki dil millətin tək nişanıdır...milli dildə danışmaq istəməyən millətpərəstlikdən dəm vürməsi yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz”*.

Ö.Faiq “Yeni iqbal” (2 iyul 1915-ci il, № 57) qəzetində yazırdı: *“Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. Biz özümüzü bilməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü də etsinlər. Nədən gözəl, dadlı dilimizi bəyənmirik? Nədən bu gözəl dilimizi yaymaga can-başla çalışmırıq? Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlangıcı bilək. Dilimizə ən dərin eşq və məhəbbətlə sarılaq. Bunun xatirini hec bir xatirə dəyişməyək. Millət düşüncəsini yenə milli dil ilə ürəklərə birləşdirək”*.

Ömər Faiq milli dil anlayışı altında millətin ünsiyyətinə xidmət edən dili nəzərdə tuturdu. Deməli, millətin istifadə etdiyi dili əsas lüğət fondu qrammatik quruluşu, fonetikasını və frazeologiyasını görünən yerdən milli ədəbi dilin inkişafı başlanır.

Dil məsələsi Ö.Faiqdə ciddi olduğu üçün böyük Mollanəsrəddinci Mirzə Cəlil ona ümid edirdi, bel bağlayırdı. Dövrün mətbuatlarında ana dili haqqında vaxtaşırı çıxışlar edirdi. “Tərəqqi” qəzetinin 7-ci sayında yazırdı: *“İndi bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. “cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirinruhlı şeirlərini indikilərdə görə bilmirik. Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə getsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətinə, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyik”* (Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz”. - ”Tərəqqi” qəz., 14 mart 1909, № 53)

Böyük ədib hesab edirdi ki, hər bir dilin daxili tələbi elədir ki, o, başqa dillərin hesabına zənginləşməli və inkişaf etməlidir. Lakin, bu,

dilə pozğunluq salmaq qəsdı güdməməlidir. Təəssüf ki, məhz həmin dövrdə “dil pozğunluğu” geniş vüsət kəsb etmiş və bu zaman mütərəqqi ziyalılar ona qarşı mübarizəyə qalxmışlar. Ömər Faiq isə öz səsinı belə ifadə etmişdir: “Bu gün yazı yazmaga başlayan bəzi cavanlarımız ərəb və fars sözlərini yazmaq istəmələri, onun üçün dəli olmaları dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti deyildir”. “Bu gün bizim işlətdiyimiz dil ədəbiyyat dili deyil, oğurlanmış çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə yazılan uğursuz yazılara ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə demək olduğunu bilməməkdir”.

Bəlkə mümkün mərtəbədə sadə yazaq, çətin mənalı ərəb-fars sözlərinin yerinə türkcə sözlər yazaq...

Dil məsələlərindən biri də sözalmada ölçü məsələsidir. O dövrün qəzetlərində mütərəqqi bir ziyalı kimi, dil düşüncəsi kamil olan Ömər Faiq də həmin məsələni düzgün qoyurdu. Əsnəbi sözü “alimlik” əlaməti kimi işlədənlər var idi: “...bizə lazım olan elm, fənn istilahlərini qəbul etməklə bərabər, min illərcə işlətdiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə ərəb və fars sözləri almışıq...onları...yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, “alim” görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük. ...dəxi bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, o dilin, o millətin nə şanı olar?¹

Onun “*Dilimiz və imlamız*” məqaləsi “Şərqi-Rus” qəzetində 7 aprel 1904-cü ildə nəşr edilmişdir. Ədib yazır: “...mədənilik ləzgilər, çərkəslər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluga dogru yayılacaq. Bir vaxt olacaqdır ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Türkcəmiz, hər nə qədər tez-gec, həqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir. Amma **bugünkü qaydasılıq**...qorxusu. Bu qorxu, millətini sevən hər həmiyyətini düşündürsə gərəkdir. Çünki dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya dogru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Demək, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxligudur. Bu qədər gərəkli dilimizin gerçəkdən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusı indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş?

¹ Ö.F.Nemanzadə. Secilmiş əsərləri.. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1992, 532 s.

Alınmalara münasibətində: "...hər dil özgə dilin yardımına möhtac ola-ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır. Bizimki kimi özgələrin qaydasına əsir olan heç bir dil yoxdur"; "Tükçəmizin varlığı üçün "gərəksiz", "artıq" ərəb və fars sözlərindən imtina etməliyə"; "Bu gün məktəblərimizin çoxunda qəbul edilən söfti üsulu öyrətmək qaydasına görə də bundan sonra imlamızın bacarıldığı qədər danışıldığı kimi, yəni səsli hərflərlə yazılacağı anlaşılmaqdadır". Publisistikasında (sinkretik səciyyəli) ədibin məqsədindən və mətbu janrın xarakterindən asılı olaraq xüsusi üslubi effekt yaratmışdır. Onomastik vahidlər cərgələr şəklində işlənərək üslubi çalarlıq bildirməklə yanaşı, informasiya yükünü də genişləndirir, artırır. Onun məqalələrində söz, ifadə və söyləmələrin siyasi mənası çox kəskinidir; dili ehtirashıdır, yığcamdır.

Məqalə və publisistikasının dili və üslubu siyasi məzmun kəsb edir. Həmin yazıların başlıqlarının əksəriyyəti atalar sözü və məsəllərdən ibarətdir: Ağacı qurd içindən yeyər; Firsət az, ehtiyac böyük və s.

-lar,-lər şəkilcisiini şəxs adlarına artıraraq ümumiləşmə yaratmışdır: *Ey, Ağayevlər, Hüseyinzadələr, Qənizadələr, Nərimanovlar, Şirvanzadələr...; Daha bu gün belə Smimovların, Miropiyevlərin, Lisinkilərin milli dilimizə, milli məktəblərimizə vurduqları yaralar...¹*

Publisistik dilində təkrarlardan üslubi məqsəd üçün çox istifadə etmişdir: "Bu günlər hər kəsin qulağı Peterburq tərəfindədir. Bu günlər zülm və cəfadan cana doyan milyonlarca məxluğun zəif nəzərləri millət məclisinin tərəfindədir. Bu günlər əsiri-istibdad olan milyonlarca acizin, minlərcə fədəkərani-hüriyyətin ümidi-nicatı o qıbləgahi-hüriyyət tərəfindədir... və s. Ədibin "Bu günlər və bizim rəhbərlər" adlı publisistik yazısında "bizim günlər" ifadəsi sona qədər təkrar olunub.

"Əfəndim" müraciəti "Qəbahət sizdə və bizdə" adlı məqaləsinin demək olar ki, hər bir abzasında təkrar olunub.

"Kimdir" sualı ilə başlanan cümlələr cavabı ilə birlikdə bütöv dialoq təşkil edir: Kimdir Bakıda günün günorta çağında dəstə-dəstə bulunub bir-birlərinin qarnını yırtmaga çalışın? - Müsəlmanlar!..

Kimdir Gəncə quberniyasında müsəlman kəndlərini soyub sogana çevirənlər? - Müsəlmanlar!..²

¹Ö.F.Nemanzadə. Secilmiş əsərləri. "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.138.

²Yenə orada, s.118

O, “İmtahan” adlı məqaləsində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürək-kəb cümləni “Göstərdi” feli-xəbərinin təkrarı ilə başlayır: Göstərdi ki, millətimizin türklük qanı xarab olmuş, müsəlmanlıq ruhu, imanı sönüb bitmiş.

Göstərdi ki, bugünkü tərbiyə və təlimlə biz hamımız insan yığınının naqis bir qismi, mədəniyyət vücudunun azarlı bir üzvüyük¹.

Digər çoxsaylı təkrarlar da dilin quruluşu ilə əlaqədardır, həm də mətdəki mənanı qüvvətləndirmək, emosionallıqla bağlıdır.

Ö.Faiq “*Yazımız, dilimiz, “İkinci il”imiz*” məqaləsində Ə.Hüseynzadənin mülahizələrinə qarşı çıxır. Və yazır ki, “Türklər nə qədər ki, türklükdən, Türküstandan uzaq düşüb, əsrlərcə ərəb hökuməti dini, fars ədəbiyyatı nüfuzu altında qaldılar, o qədər türklərini və türk dilini itirdilər”²; “Ərəb və fars sözlərini hələ özümüzə mal edib öz sərfimizə, öz ahəngimizə tabe edə bilməməyimiz az bəlamı ki, bir də türk sözlərimizi ərəb və fars sözləri halına salaq”³.

Nəhayət, ərəb və fars dillərindən mənimsəmələrin o vaxtlar həddini aşması elmi üslubumuzun ləngiməsinə, bütöblükdə funksional üslubların gecikməsinə səbəb olmuş, yazılı ədəbi dilimizin kütləviləşməsinə çox maneçilik törətmişdir.

Beləliklə, Ömər Faiqın ana dilinin qaydaları və saflığı haqqında düşüncələri, publisistik əsərlərinin dil və üslubunun təhlili göstərir ki, xalq həyatının XX əsrin əvvəlləri ilə ən yeni-müstəqillik dövrü burada birləşib bir vəhdət təşkil edir. Dil, eləcə də Ömər Faiqın dil barədə fikirləri xalqın əsrlərini bir-birinə bağlayır, calayır.

Dili xalq yaradır, xalq yaşadır. Ancaq ədəbi dili kütlə yox, xalqın elitası, seçmə zəka sahibləri yaradır. Ömər Faiq bu gercəkliyi o zaman diqqətdə saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri.. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1992, 532 s.

¹.Yenə orada, s.191

².Yenə orada, s.163

³. Ö.F.Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri.. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.176.

Sabircan Cəlilov
AYB üzvü, tədqiqatçı

AXISXA TÜRK LƏRİ VƏ ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

AXİSXA bölgəsinin Şota Rustavelidən (Aspınzanın Rustav kəndindən) sonra yetişdirdiyi ən böyük sima Ömər Faiq Nemanzadədir desək, bəlkə də, yanılmırıq. O, AXİSXANIN, Gürcüstanın və hətta Qafqazın mədəni-maarif, ictimai-siyasi və ədəbi həyatında çox böyük xidmətləri olan böyük bir şəxsiyyətdir.

O, bacarıqlı müəllim, düşüncəli, istedadlı publisist, jurnalist, şair, ictimai xadim, dövlət rəhbəri, inqilabçı-demokrat, alim - XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki mədəni-siyasi həyatın özüdür. Bu dövrdə Qafqaz türklərinin ictimai-siyasi mübarizəsini, mənəvi inkişafını, özünütanıma prosesini əks etdirən əsərləri ilə, “Şərqi-Rus” qəzetinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradılmasındakı fəaliyyəti ilə, dilin saflığı və əlifbanın sadələşdirilməsi barədə fikirləri ilə, əsrin əvvəllərində erməni daşnakların törətdiyi cinayətlərə qarşı əzmlı mübarizədəki öncüllüyü ilə, müstəqil Azərbaycanın və AXİSXANIN, Gürcüstan və Azərbaycanın dövlət quruculuğunda fəal xidmətləri ilə tarixə öz adını yazdırmışdır.

Ömər Faiq oğlu Nemanzadə 1872-ci ildə AXİSXANIN Azğur (Aqara) kəndində dünyaya gəlmişdir. Onun doğulduğu, yetişdiyi AXİSXA qədim tarix və mədəniyyətə malik bölgədir. Bu torpaqların 3000 illik tarixi, burada yaranan mədəniyyət barədə az da olsa fikir sahibi olmadan, bu böyük mütəfəkkirin dünyagörüşünün formalaşdığı mühiti tanımadan onun fəaliyyətini tam mənəsi ilə öyrənmək çətindir.

AXİSXA türklərinin tarix və mədəniyyətinə qısa baxış: Adətən, türk tarixindən yazan Avropa və Rusya tarixçiləri, hər vəchlə ilk türklərin Avropa qitəsinə, yəni indiki Türkiyə və Azərbaycan ərazisinə uzaq şərqdən - Altaylardan yaxın zamanlarda köçüb gəldikləri fikrini tələq etməyə çalışırlar.

Nə yazıq ki, uzun müddət bir çox türk və Azərbaycan tarixçiləri də, Avropa alimlərinin bu təlimləri əsasında əsərlər yazmaqla, türklərin həqiqi tarixini araşdırmamışlar. Son dövrlərdə demokratiya və söz azadlığının verdiyi imkanlar qədim türk tarixinin qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmağa, Qafqaz və Anadoluda ən qədim zamanlardan türkün mövcudluğunu sübut edən dəlillərin üzə çıxarılmasına və elmi əsərlərin yazılmasına şərait yaratdı.

Qəzənfər Kazımovun professor Ahmet Bican Ercilasuna məktubunda dediyi kimi: “Bu gün türklərin yurdu kimi sunulan yerlərdə (Altaylar nəzərdə tutulur-S.C.) yerləşim çox sonralar – 5000 ildən öncə başlanmışdır. Avropa bilim adamlarının söz konusu nəzəriyyəsində türklərin yerləşim yeri olaraq sayılan Sayan-Altayın göstərilməsi qəsdlidir və qədim Azərbaycan və Anadolu torpaqlarına türklərin sonradan gəlmə olduğunu təsdiq etmək məqsədi daşımaqdadır. Altay türk beşiyi deyil. Türkün beşiyi Anadolu və Azərbaycandır”¹.

Firudin Cəlilovun da dediyi kimi, türklərin Ana yurdu buralar (Anadolu və Azərbaycan), Ata yurdu isə Altaylardır, dilimiz də buralarda oluşmuşdur.

Tarixi dərinədən araşdırılmamış və hələ də bir çox erməni və gürcü alimləri tərəfindən tarixinə təcavüz edilən etnik qruplardan biri kimi Axısxa türklərinin keçmişinin öyrənilməsi Anadolu və cənubi Qafqazda çox qədim zamanlardan türklüyün mövcudluğunu sübut edən dəlillərin ortaya çıxmasına yardım edəcəkdir.

Bu gün öz doğma vətənlərindən başqa dünyanın hər yerində yaşamasına izn verilmiş, Avrasiya materikinə (çox təəssüf ki, son dövrlərdə, hətta Şimali Amerika qitəsinə) səpələnmiş Axısxa türkləri, onların tarixi, dili və mədəniyyəti dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Elm adamları, tarixin sərt fırtınalarına sinə gərərək günümüzdə qədər öz varlığını, dil və mədəniyyətini, mənəvi özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, bu etnik qrupun ən adi insani haqqının – öz vətəninə yaşamaq hüququnun bərpasına çalışmaq əvəzinə, Axısxa türklərinin kimlik problemi, mənşəyi barədə özlərinə, öz ölkələrinin siyasi maraqlarına uyğun prizmadan diskussiyalar açırlar. Ancaq maraqlı cəhət budur ki, bu etnik qrupu istər mesxi, mesxi-müsəlmanı, gürcü, gürcü müsəlmanı, sünnü gürcülər adlandıran gürcü alimləri; istər türk, Axısxa türkü, ¹Azloqos “kültür”, 02 fevral 2020.

mesxeti türkü adlandıran türk alimləri; istərsə də mesxetililər, türklər, Sovet türkləri adlandıran rus və Avropa alimləri bir fikirdə həmrəydir-lər: Bu etnik qrup hər variantda 1944-cü ildə sürgün edildikləri Gürcüs-tan Respublikasının cənubunda yerləşən Axaltsixe, Adıqeni, Aspindza, Axalkalaki, Boqdanovka rayonlarının qədim sakinləridir. Babalarının mənşəyindən asılı olmayaraq, minillərlə həmin ərazidə yaşamış bu et-nik qrup həmin torpaqların tarixi sahibləridir.

Bu gün tarixi ekskurslara girmədən, hətta öz tarixi keçmişi ilə ma-raqlanmadan dünyanın dörd bir yanında yaşam mücadiləyə verən bu etnik qrupun siyasi maraqlardan uzaq böyük əksəriyyəti özünü Axısxa türkü, danışdığı dili isə Axısxa türk dili hesab etdiyi hamıya bəllidir.

Ona görə də, bu etnik qrupun tarixi, mədəniyyəti onların minillərlə yaşa-dıqları bölgənin – hazırda Gürcüstan Respublikasının Mesxeti - Cavaxeti böl-gəsinin və Türkiyə dövlətinin şimal - qərbində yerləşən keçmiş Tao - Klarçeti çarlığının ərazisini əhatə edən bölgənin birgə tarixi kimi öyrənilməlidir. Tarixin çox böyük bir kəsimində Axısxa türklərinin babalarının yaratdıqları, eramızdan əvvəl XI-VIII əsrlərdəki güclü tayfa ittifaqları, eramızın VIII-X əsrlərindəki Ta-o-Klarçeti çarlığı, XIII-XVI əsrlərdəki Üçqala Atabəyliyi dövlətləri, XVI- XIX əsrlərdə Osmanlı imperiyası torpaqlarına qatılmış, lakin yarım müstəqilliyini qoruyub saxlamış Axısxa paşalığının tarixi bir bütöv halında öyrənilmədikcə Axısxa türklərinin nə tarixi keçmişi, nə mənşəyi, nə də sahib olduqları qədim mədəniyyətin həqiqi ölçüləri və reallıqları aydınlaşa bilməz. Tarixən bu et-nik qrupun məskunlaşdığı cənub-qərbi Qafqaz və şimali Anadolu torpaqlarını da əhatə etdiyi bu ərazinin tarixi bir tam halında tədqiq edilməlidir ki, tarixi həqiqətlər tam ortaya çıxsın.

Axısxa türklərinin böyük alimi, araşdırmaçı Yunus Zeyrəyin də dediyi kimi, tarixi mənbələr, Axısxa bölgəsinin, ermızdan əvvəlki dövrlərdə türklərlə məs-kun olduğu haqda ciddi xəbərlər verməkdədir. Böyük İskəndərin Qafqaza gəl-diği sırada buralarda buntürk və qırçaq topluluqlarının varlığına dair önəmli qeydlər mövcuddur.

Qırçaqların, oğuzlarla birlikdə iki önəmli türk qolundan biri olmaq-la, buntürk isminin də otokton - yerli türk anlamına gəldiyi bilinmək-dədir. Akad. N.Y.Marr və gürcü tarixçisi Takayşvili də buntürklərin Tu-

ranlı və türk olduqlarını qeyd etmişdir¹.

Türk alimi M.Fahrettin Kırzioğlu “Kars Tarihi”ndə XII yüzilin başlarında Qafqazın şimalından gəlib bölgəyə yerləşən qırpaq nüfusunun da göz önünə alsaq, buraların etnik tarixi haqqında fikir sahibi olmamız asanlaşar”- deyir².

VII əsrin ortalarında yazılmış, IX əsrdə redaktə edilmiş ən qədim gürcü xronikası “Mokstevay Kartlisay”da (“Kartlinin müraciəti”) yazılır ki, “Makedoniyalı İskəndərin (eramızdan əvvəl IV əsrdə) Qafqaza yürüyüşü zamanı Kür çayı boylarında qırpaqların və buntüklərin yaşadığına dair ifadələr yer almış, azğın buntürk qəbilələrinin Kür çayının boyunca dörd şəhər – qala və ətrafında yaşadığı” qeyd edilmişdir. Hətta “Kartlis tsxovreba” (“Gürcüstan tarixi”) əsərində bu ərazidə daha qədimdən – Yerusəlimin dağılmasından əvvəl – eramızdan əvvəl 586-cı ildə buntürlər yaşayırdı³. S.Əliyarov da, Kartlidə İskəndərdən çox əvvəl buntürlərin yaşadığını qeyd edir. O, gürcü tarixi mənbələrində “Kartlis tsxovreba” əsərində buntürlərin sakalarla (İskitlərlə) eyni olduğu bildirildiyini qeyd edir.

Bu bölgədə yaşayan Axısxa türkləri XI-XII yüzillərdə Gürcüstan dövlətinin yaradılmasında və gürcü mədəniyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynamışdılar.

XIII əsrdə -1268-ci ildə Axısxa bölgəsində Atabəylər Yurdu Hökuməti (Gürcücə - Samsxe-Saatabeqo türkcə Üçqala Atabəyliyi anlamı verir) qurmuşlar. Bu hökumətin sərhədləri Azgur boğazından başlayaraq Posof, Ardahan, Artvin və İspirə qədər uzanırdı. 1536-cı ildə Tortum-Oltu bölgəsi, 1551-ci ildə Ardanuç və sonra Ardahan Osmanlı dövlətinə birləşdi.

1578-ci ildə Axısxanın Osmanlıya ilhaqı tamamlandı və Atabəylik hakimiyyətinin ləğv edilməsindən sonra bu müstəqil Atabəyliyin ərazisində vahid inzibati bütövlüyə son qoyuldu. Ölkə Osmanlı dövləti tabeliyində yeni yaradılmış Çıldır/ Axısxa Paşalığı kimi yaşamını davam etdirdi⁴.

¹ Март Н. Племенное состав населения Кавказа. Петроград. 1920.

² Кırzioğlu “Kars Tarihi”. Kars.1966.

³ Мировели Л. Жизнь картлийских царей, Москва, 1979, s.23;

“Kartlis tsxovreba” (“Gürcüstan tarixi”), Tiflis, 1956, 1 cild, 17, s. 156-157

⁴ Zeyrek Y. Ahıska bölgəsi və Ahıska Türkləri. Ankara, 1999, s.19

Bu hadisə ilə bölgədəki qıpçaq türkü olan xristiyan din adamlarının və qatı dindar xristiyanların bir qisminin Gürcüstanın içlərinə, daha çox İmle-riyə köçü başlandı. Bu Axısxa türklərinin övladları və nəsilləri Gürcüstanın sonrakı elmi- mədəni və tarixi-siyasi həyatının inkişafında güclü izlər bıraxmışlar. Onların gürcüləşmiş xristiyan nəsillərindən yetişmiş, bölgənin adlarını və türk kökenli gürcü fəmilialarını daşıyan çoxlu alimlər və sənətkarlar bu günkü Gürcüstanda məşhur şəxsiyyətlərdir.

Xristiyanlığın siyasi dayaqının itirilməsi, din xadimlərinin bölgədən kütləvi axını xristiyanlığı zəiflətdi. Yox olan xristiyan mədəniyyəti üzərində yeni müsəlman ənənələrinə söykənən müsəlman - türk mədəniyyətinin qurulmasına başlandı. Sürətlə yenidən qurulan Axısxa (Axalsixə) şəhəri Osmanlı dövləti zamanında önəmli bir mədəniyyət, elm və ticarət mərkəzi idi. Şəhər Çıldır/Axısxa əyalətinin mərkəzi - başkəndi (paytaxtı) olduğuna görə burada yeni saraylar, inzibati və yaşayış binaları tikilirdi. Keçmiş kilsələrin yenidən İslam ənənələrinə uyğun olaraq cami halına gətirilməsi və yeni camilərin tikilməsinə başlandı. XVII-XVIII əsərlərdə yüksək memarlıq sənəti əsərləri sayılan məscid (cami), mədrəsə və kitabxanalar, hamam və karvansaraylar, yaşayış binaları Axısxa türk sənətkarları tərəfindən tikilmişdir.

XVIII-XIX əsrlər arasında Axısxa şəhəri həm əhalisinin sayına görə, həm də elm-mədəniyyət mərkəzi kimi Zaqafqaziyanın 4-5 böyük şəhərlərindən biri olmuşdur. Əhalisinin sayı 50 minə çatan şəhərdə 1000 nəfərə qədər yüksək təhsilli, mədrəsə təhsili görmüş ziyalı adamlar var idi.

Elm və təhsilə yüksək önəm verən əhalinin təhsili ilə məşğul olan cami, mədrəsələrlə yanaşı, dövrünə görə məşhur olan kitabxanaları da var idi. Sonralar (1828-ci ildə) Peterburg İmperatorluq kitabxanasına daşınan bu kitablar arasında yerli yazar və din adamlarının əsərləri olduğu şübhəsizdir. XVIII əsrdə Axısxalı elm adamlarından Bəyzadə Mustafa Ahıskalı (?-1785), Ahıskalı Mahmut Əfəndi, Ahıskalı Abdullah Əfəndi (1733-1813) və onlarca digər alimlərin nəinki yalnız Axısxada, hətta Böyük Osmanlı dövlətində, İstanbulda məşhur olduqları məlumdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Mesxeti-Cavaxeti bölgəsində baş verən hadisələr, xüsusilə, şəhərlərdən - Axısxa və Axılkələk kimi iri yaşayış məntəqələrindən türk əhalinin ermənilərin ciddi canfəşanlılığı nəticəsində sıxışdırılması ilə, Axısxa şəhərində 1887-ci ildə yaşadığı göstərilən 13265

nəfərin böyük hissəsini erməni, gürcü və yəhudilər təşkil edirdi. Türk əhalisi, əsasən, kəndlərdə məskunlaşmışdı.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, elm və təhsilə böyük maraq göstərən əyan və əsrəflər uşaqlarının təhsillərini davam etməsində maraqlı idilər. Bu illərdən başlayaraq elm və mədəniyyət iki istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Bir qrup adam, öz gələcəyini Türkiyə ilə, islam aləmi ilə bağladığına görə, uşaqlarını təhsilini davam etdirmək üçün Şərqə - İstanbul, Şam və başqa şəhərlərə yönləndirirdilər. Digər qrup adamlar isə, Rus İmperiyasının hələ uzun illər bu bölgədə söz sahibi olacağını dərk etdiyindən və Avropa və Rus mədəniyyətinə yiyələnməklə bu dövətdə mövqə sahibi ola bilmək üçün Qərbə - Qori, Tiflis, Bakı, Şəki, Şamaxı, hətta Sankt-Peterburq və Avropa təhsil ocaqlarına göndəriridilər. Hətta bu fikir ayrılığı bəzi ailələrin içərisində belə kəskin şəkildə qoyulurdu: Türkiyəmi, Rusiyamı?

Görkəmli Molla Nəsrəddinçi, istedadlı publisist, jurnalist və ictimai xadim olan Axıxalı Ömər Faiq Nemanzadə öz xatirələrində uşaqlığında ailəsində yaşanmış hadisələri təsvir edərkən “molla məktəbinəmi, rus məktəbinəmi?” problemi ilə qarşılaşdığını; anasının molla məktəbini, atasının isə rus məktəbini tərcih etdiyini qeyd edir¹.

Bu hadisələr XIX əsrin ikinci yarısında Axıxalı bölgəsində yaşanmış və şüurlarda gedən yeniliklə köhnəliyin mübarizəsini göstərir.

Təhsilini İstanbul və digər Şərq şəhərlərində davam etdirən axıxalılar arasında Osmanlıda böyük nüfuz qazanan alimlər var idi. Onlardan Əhməd Əfəndi Ahıskalı, İbrahim Əfəndi, Yunus Məhəmməd Əfəndi, İsmail Əfəndi və onlarla digərləri Osmanlıda məşhur alimlərdən idilər.

XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əvvəllərində Axıxalı bölgəsində xalq yaradıcılığı, xüsusilə aşıq yaradıcılığı yenidən dirçəlməyə, Yunus Əmrə, Dadaloğlu, Axıxalı şeir-aşıq məktəbinin klassikləri Xasta Hasan, Çərkəzoğlu, Çirkini, Gülali, Əmrah /Işığı, Fakırı və başqalarının layiqli davamçıları yetişməyə başladı.

Tarixdə 93-hərbi kimi tanınan 1873-1878 – illər Rus-Osmanlı müharibəsinin yekunu olaraq Qars, Ardahan, Acara – keçmiş Atabəylər yurduunun torpaqları da Rusyaya birləşdirildi. Qalan torpaqlarda Ardahan dairəsi (okruq) yaradıldı və rus inzibati-idarə sistemi quruldu.

¹Ö.F.Nemanzadə “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, “Yazıçı”, 1992, s.373

Yaranmış yeni siyasi – ictimai şərait, bölgədə rus hökumətinin yerləşdirdiyi erməni millətçilərinin fəallaşması Axısxa türklərinin milli birliyini təmin etmək, öz varlığını qorumaq duyğularını gücləndirdi. Bu da Axısxa türklərinin elmə, maarifə, mədəniyyətə can atmasına, uşaqlarının təhsili ilə ciddi məşğul olmasına səbəb oldu.

Belə bir şəraitdə qədim tarixə və mədəniyyətə malik Axısxa türklərinin XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində yetişdirdiyi Aşıq Şennik, Nöqsani, Nihani, Muxeli Şəhri Əfəndi, Posoflu Zülali, Kağızmanlı Hıfzi, Molla Məhəmməd Səfili kimi aşıq və şairlər, Ömər Faiq Nemanzadə, Osman Sərvər Atabəy, Əhmədbəy Pepinov, Məhəmməd Zəki Dursunzadə, Məhəmməd Əli bəy, Afzal bəy, Məhəmməd Şeyxzadə kimi şəxsiyyətlər ictimai-siyasi hadisələrdə daha fəal rol alır, erməni-daşnaq talanlarına qarşı daha fəal mübarizə aparırdılar. Onlar yalnız Axısxanın deyil, bütövlükdə Qafqazın, Azərbaycanın ictimai həyatında böyük rol oynayırdılar¹.

Ömər Faiq Nemanzadə erməni-daşnaqlara qarşı: Axısxa bölgəsində əhalinin böyük əksəriyyəti türk-müsəlman idi. 1865-1897-ci illərdə bölgədə əhalinin nüfuz sayının hərəkətində bir artım nəzərə çarpır. Mesxetiyada 1865-ci ildə 86,5 min nəfər yaşadığı halda 1886-cı ildə 122,6 min, 1897-ci ildə isə 142,7 min nəfər yaşayırdı. Bu artım 1914-cü ilə qədər davam etmiş və 200,9 min nəfərə qədər artmışdır². Artımın səbəbi, 93-hərbinin bitməsi, Qars və Ardahanın Rusyaya birləşməsi ilə əlaqədar əvvəllər bölgədən köçmüş əhalinin bir qisminin geri qayıtması ola bilərdi. Ancaq Rus hökuməti hər vaxtlə bölgədə erməniləşdirmə siyasətini gücləndirir, onları türklərə qarşı qaldırmaqla türklərin Türkiyəyə köç etdirilməsi siyasəti yürüdü.

Müharibənin gedişində rus-kazak ordusuna yaxından kömək edən, öz qonşularına xəyanət edən ermənilər türk kəndlərinin dağıdılması, evlərin yandırılması, dinc əhalinin işgəncələrlə öldürülməsində, yerli türklərin Osmanlıya köç etməsi işində fəal iştirak edirdilər. Ruslar işğal etdikləri hər yerdə xalqla qəddarca davranır, əhalini qılıncdan keçirirdilər. Ermənilərin də iştirakı ilə adamları uşaq, qoca, qadın demə-

¹ Hacılı Asif. Ahıska Türkləri Azərbaycanda. Sürgünün 75. Yılında. İst., 2020

² Yadigarov Emin. Osmanlı Devleti Güney Kafkasiya lişkileri (1917-1918), (Yüksek lisans tezi), 2017, Selcuk Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.11

dən tikə-tikə doğramışdılar. Gənc qızların, yeni gəlinlərin namusuna təcavüz edir və sonra öldürürdülər¹. Anadoluya səlib-xaçlı yürüşünə hazırlanan Avropa dövlətlərinin və Rusyanın dəstəyini görən ermənilər birləşməyə, müxtəlif millətçi-terrorist dəstələr və təşkilatlar yaratmağa həvəsləndirilirdilər.

1889-cu ildə Osmanlı ərazisində (indiki Livanda) Qnçak təşkilatı yaradıldı².

1890-cı ildə erməni milli-burjuası Daşnaktsütyun partiyasını yaratdı. Bu partiyanın məram və məqsədində bəyan edilirdi ki, “Azərbaycandakı Qarabağ, Naxçıvan, Gürcüstandakı Borçalı, Axısxa, Axalkələk torpaqlarını məhv etmək və Osmanlının şərqə Anadolu, lap Aralıq dənizindək ərazisini qopartmaqla nəhəng müstəqil Ermənistan yaradacaqıq”³.

Təşkilatlanmış ermənilər silahlanmağa başladılar. Onlara bu işdə xarici himayədarları ilə yanaşı, rus-kazak ordusu da kömək edirdilər. Xüsusilə, 1905-ci il rus inqilabı ərəfəsində Qafqazda milli oyanışın qarşısını almaq istəyən rus çarizmi daşnaklardan məharətlə istifadə etdi və milli azadlıq hərəkatlarının qarşısını almağa nail oldu.

Türkiyədə təhsilini tamamlayaraq İstanbulda poçt idarəsində çalışdığı dövrdə Avropa mətbuatı ilə yaxından maraqlanan, devrimçi hərəkata yaxınlıq duyan inqilabi dünyagörüşlü ziyalı kimi yetişmiş Ömər Faiq Nemanzadə 1894-cü ildə Axısxada milli münasibətlərin kəskinləşdiyi, erməni terrorçularının silahlanaraq güc topladığı dövrdə vətənə dönmüş, maarif və mədəniyyət sahəsində Axısxanın və Azərbaycanın demokratik ruhlu vətənpərvər oğulları ilə birlikdə ömrünün sonuna kimi bilik və bacarığını xalqın azad və xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizəyə yönəltmişdir.

1902-ci ildən Tiflisdə yaşayan Ömər Faiq 1905-ci il Tiflis hadisələrinin həm şahidi olmuş, həm də qırğınların sonlandırılmasında böyük xidmətləri olan siyasətçi, millətin təmsilçisi kimi mübarizə aparmışdır. O, bir jurnalist kimi bu hadisələri, erməni vəhşiliklərini mətbuat vasitə-

¹Zuhal Kuyaş, Aşela, İstanbul, 1985, s.319; Zeyrek Yunus. Acarıstan və Acarlar, Ankara, 2001, s.176

² Политические партии. /справочник/Москва, 1986, s.186.

³Laloyan A. Əksinqilabçı Daşnaktsütyun və 1941-1945-ci illər Dünya müharibəsi

si ilə geniş ictimaiyyətə çatdırır, erməni canilərinə qarşı türk-müsəlman xalqını aydınlatmaqla birliliyinə nail olmağa, özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılmasına çalışır.

1905-ci ilin fevralında erməni xəyanəti nəticəsində Bakıda başlanan Azərbaycan türklərinin soyqırımını, həmin ilin 20 noyabrında Tiflisə keçdi. Tiflisdə həmin gün Azərbaycanlı və Axısxalı türklərə qarşı soyqırımının növbəti mərhələsinə start verildi. Bu hadisələr barədə şəxsən hadisələrin şahidi olmuş Ö.F.Nemanzadə yazırdı: “Həmin gün axşam saat 9-da ləzgi paltarlı üç adam faytonla erməni məhəlləsi tərəfindən gəlib türklərin Şeytanbazardakı “Roza” lokantasının qabağından keçərək havaya beş-on güllə atdılar və faytonları bərk sürüb Ortaçalaya doğru getdilər. Bu ilk güllələr çoxdan bəri ermənilərin hazırlaşdığı türklərin üzərinə yırtıcı, quduz canavarlar kimi atılması üçün bir komanda işarəti oldu¹.

“Şəhərdə ermənilər türkləri yaxalayıb bağırda-bağırda sürüyüb körpülərdən çaya atır, boğulmamaq üçün kənara yaxınlaşanları isə ermənilər vəhşi ovçular kimi yağdırdıqları güllələrlə yaralayır, təkrar suya buraxırdılar. Erməni mil-lətindən olan qoca, cavan, qadın, uşaq böyük bir dəstə ilə ölənlər və boğulan türklərin suların arasında qarışıb gedən cansız, hərəkətsiz meyitlərinə Neron tamaşalarına baxanlar kimi həvəs və sevinclə baxır və şadlanırdılar”².

Onlar “yaxalanan” türklərin suya nə cür atılacağını, dalğalarla nə yolla çarpışacağını, yağın qurşunların ona nə cür dəyəcəyini, dəyəndən sonra necə bir işgəncə ilə boğulacağını, təkrar-təkrar görmək şadlığında olmaq istəyirdilər.”

Ö.F.Nemanzadənin şahidi olduğu və təsvir etdiyi səhnələr ermənilərin yaşından və cinsindən asılı olmayaraq türklərə qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən necə həzz aldıklarını, onların qaniçən xislətini göstərir.

1905-ci il hadisələri Axısxaya keçə bilirdi. Lakin bu bölgədə, xüsusi ilə Axısxa şəhərində türk və ermənilər iç-icə yaşadıqları və türklərin qüvvətli olmasından qorxan ermənilər buna cəsarət edə bilmədilər³.

¹Ö.F. Nemanzadə. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Yazıçı”, 1992, s.456-457

²Yenə orada, s.459-460

³Yenə orada, s.475

Ermənilər hər vəchlə türklər arasında təfriqə salararaq onları daha da gücsüzləşdirmək istəyirdilər. Onların bu məkrli hiyləsini faş edən Ö.F.Nemanzadə “İrşad” qəzetinin 1906-cı il tarixli 46-cı nömrəsində yazırdı ki, ermənilər söz yayırlar ki, guya onlar şiələrə qarşı düşməndirlər və sünnilərlə heç bir ədavətləri yoxdur. Bu səfeh fikri ifşa edərək yazırdı: “Kim deyir ki, ermənilərin sünnülərlə işi yoxdur? Bu nə səfeh söz, bu nə həmaqət? Ayə, Zəngəzur, Qazax mahalında ermənilərin viran etdikləri kəndlərin, şəhid etdikləri canların çoxu sünnü deyillərmi idi? Aya, Tiflisdə şəhid eilən qalayçı ləzgilər sünnü deyilmidilər?... Mən bilirəm ki, erməni bir müsəlman öldürən vaxt demir ki, sən şiyyəsen, ya sünnü... Ermənilər deyir ki, müsəlmanların Qafqazdan kökünü qazaçağıq”¹.

Qarşıdurmanın əvvəlindən axırına kimi erməni vandallığını bir laqeyidliklə müşahidə edən rus əsgər, polis və dövlət adamları rahatlıqla onların yanından keçir, qırğına müdaxilə etmirdilər.

Hadisələri sonlandırmaq üçün gec də olsa fəaliyyətə keçildi. Bu məqsədlə Propoqanda Komissiyası yaradıldı. Gürcü sosial-demokratlarından gürcü Jordaniya, ermənilərdən daha sonralar Ermənistan XKS-nin tərkibində torpaq komissarı olan Aramis Yerzekiyan və türklərdən Axısxalı jurnalist Ö.F.Nemanzadədən ibarət qrup rəhbərlik edirdi.

Onların təşviqatı və hökmətin səyi nəticəsində Tiflis qırğınları yalnız 13 gündən sonra yatırdıldı. Bu müddətdə ermənilər Tiflisin türklər yaşayan məhəllələrində çoxlu evləri yandırıb, çoxlu türk öldürdülər. Yanğından qorxub küçələrə tökülən qadın və uşaqlar fəryadla və çaşqınlıqla güllə və bomba atəşi altına atılaraq həlak olurdular.

1914-1917-ci illər arasında bölgədə yenidən müharibə şəraiti yarandığından rus, erməni və gürcü şovinist-terrorçu qüvvələrinin basqınlarına məruz qalan türklər yenidən Türkiyənin içərilərinə köçməyə başladı. Bu illərdə bölgədə əhalinin sayı 3 ildə 24,3 min nəfər azalaraq, 1917-ci ildə 176,6 min nəfərə düşmüşdür.

1914-1917-ci illərdə bölgədə çar hökumətinin, yerli idarəçilərin açıq dəstəyi ilə erməni və gürcü terroristlərin törətdiyi vəhşiliklər, Axısxalı türklərinə qarşı törədilən soyqırımı, kütləvi qırğınlar nəticəsində yetim qalan uşaqların aclıq və səfələti Axısxalı türklərinin tanınmış şair, aşıq və yazarlarının əsərlərində geniş əksini tapırdı. 3 iyun 1915-ci il tarixli

¹ Ö.F. Nemanzadə. “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Yazıçı”, 1992, s.97.

“Yeni iqbal” qəzetində ürək ağrısı və göz yaşları içərisində Bakı varlılarına müraciətlə Ö.F.Nemanzadə yazırdı: “Bir düşünün, sizin qucağına can atan balalar kimlərdir: evi-əşiyi viran olmuş, bütün qohumu yox edilmiş, 11-12 yaşında bacısı aylarca canavarların əlində qala-qala dəlilənmiş, sonunda tələf olmuş, yarı canı qalmış öz millət balalarımızdır.., hər biriniz 10-12 uşaq götürüb saxlasayınız...¹ Digər axısxalı türk, Azərbaycan maarifinin inkişafında xüsusi rolu olan Əhməd Cövdət (Pepinov) isə bu bölgədə baş verənlər haqqında 20 avqust 1917-ci il tarixdə “Açıq söz” qəzetində yazırdı: “Anadoludan ölüm sədalari gəlir. Anadoludan uşaqların ah-naləsi, qadınların iniltisi eşidilir. İrz yoz, namus yox. Balta-dəmir, tüfəng süngüsü ilə, daşla-qaya ilə, urğuşunlarla qırırlar. Canım, insan deyilmi bunlar?”²

Dövrün görkəmli ictimai-siyasi xadimi və publisisti olan Ö.F.Nemanzadə bütün bu qırğınların yalnız bir amacının – Qars, Ardahan və Axısxanın türk əhalisindən təmizlənməsi olduğunu, “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasına qulluq etdiyini aydın gördüyü üçün fəlakətzədələrin Bakıya gətirilməsinə etiraz edir və həmin adamları Axısxa bölgəsinə yerləşdirməyin daha doğru olduğunu bildirir³.

Bu hadisələr zamanı əhalinin əzab çəkdiyini, aclıqdan qırıldığını gören fürsətçi gürcü din xadimləri və şovinist ziyalıları yararlanmaq məqsədilə missionerlik edirdilər. Ö.F.Nemanzadə 18 yanvar 1917-ci il tarixli “Açıq söz” qəzetində çap etdirdiyi “Gürcü politikaçıları” adlı məqaləsində gürcü missionerlərinin Axısxa türklərini milli-mənəvi soyqırımına uğratmaq cəhdlərini kəskin tənqid edir. Erməni terrorçuları tərəfindən cismən və maddən əzilmiş, məhv edilmiş Axısxalı türklərə müxtəlif yardım və ianələr adı altında gürcü keşişləri köndləri gəzərək müsəlmanlardan kimin evi yanmış, malı-heyvanı qırılmış, toxumu əsik isə onları qeydə alıb öz xeyriyyə cəmiyyətləri vasitəsi ilə yardım etmək istəyirdilər. Onlar yetim qalmış türk uşaqlarını hiylə ilə yığaraq kömək etmək bəhanəsi ilə yetimlər yurdları yaradır, onları xrisiyan və gürcü kimi yetişdirməyə cəhd edirdilər.

¹ Ö.F. Nemanzadə “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Yazıçı”, 1992.

² Zeyrek Yunus. Ahıska Araştırmaları, Ankara, 2006; “Açıq söz” qəzeti, 20 avqust, 1917.

³ Ö.F. Nemanzadə.. “Xatirələrim”, Bakı, “Gənclik”, 1985, s.225..

Bundan qəzəblənən Ö.F.Nemanzadənin keşişlə dialoqu olduqca düşündürücüdür. O, keşişdən kinayə ilə soruşur: “Keşiş baba! Məlo, Artvin, Çorux səmtlərində minlərlə insanlar, həm də gürcü aclarından ölürlər. Onları buraxıb da buralarda və Acaradakı müsəlmanlar arasında gecəli-gündüzlü çalışıb, böyük pullar xərc edib məktəblər açmaqda ki tələsmənizi başa düşmürəm.” –deyir¹. Bu suala gülümsəməklə cavab verən keşişin məramı aydındır. Ardahan, Axısxa və Qars bölgəsində kasıblıq və yetimlikdən əzab çəkənləri beş-on manatla ələ alan gürcülər “Ardahanlı türk oğlu türk olan Ali oğlu familiyasını Alidze yazmağa məcbur edirdilər².

Ömər Faiqin və Əhməd bəy Pepinovun çalışmaları ilə hərəkətə keçən Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi bölgəyə bir heyət və yardım göndərdi. Onların Ardahan və Qarsda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində yetim qalan uşaqların toplanaraq Bakıya gətirilməsi, onların saxta gürcü din adamları tərəfindən xristianlaşdırılmasının qarşısının alınması sahəsindəki xidmətləri unudulmazdır.

Ö.F.Nemanzadə yanvar 1918-ci ildə İstanbula getdi. Orada Sədriəzəm Tələt paşadan Axısxanı Osmanlıya birləşdirilməsini istədi³. Rus tarixçisi A.Stavrovskiy yazdığı kimi, “Sovetlərin elan etdiyi “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ”ndan ruhlanmış Axısxa-Axalkələk türkləri erməni və gürcü dəstələrinin milli soyqırımını təhlükəsindən qurtarmaq üçün 13 aprel 1918-ci ildə Türkiyəyə birləşmək haqqında müraciət edirlər⁴.

Ömər Faiq Nemanzadə dilin saflığı uğrunda mübarizdir: Ömər Faiq Nemanzadə Qafqaz türklərinin özünütanıma prosesini əks etdirən əsərləri ilə, dilin saflığı və əlifbanın sadələşdirilməsi barədə fikirləri ilə bilinir. Türk dilinin təmizliyi və qorunması uğrunda mübarizə aparan ziyalılarımız arasında Ömər Faiq Nemanzadə xüsusi bir yerə sahibdir. O, yazır: “Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxsa, Millət yoxdur.

¹ Ö.F. Nemanzadə. “Xatirələrim”, Bakı, “Gənclik”, 1985, s. 258.

² Yenə orada, s.260.

³Keykurun, Naki. Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən Hatıralar.(1905-1920), Ankara, 1998, s.99

⁴ Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в 1-ой половине 1918 года. Гос.издат, М.-Л., 1925, стр.17.

Mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin yeganə nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir ¹.

Bütün həyatını Türkçülük ideologiyası üzərində inkişaf etdirən Ö.F.Nemanzadənin dil problemlərinə ciddi münasibəti təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki Türk dili məsələsi XX əsrin siyasi proseslərinin balıca problemlərindən biri idi. Ö.F.Nemanzadənin “Dilimiz yazımız”, “Dərdimiz və dərmanımız”, “Eşq və məhəbbət”, “Milliləşmək”, “Gürcü siyasətçiləri” və bu kimi məqalələri elm, mədəniyyət və əlaqə dili olaraq türk dilinin tarixən müxtəlif xalqlar və millətlər arasında ortaq dil olduğunu sübut edir: “Türk dili dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir. Elə bu səbəbdəndir ki, bəzi millətlərin arasında ortaq dil kimidir. Bir rum ilə erməninin türkcədən ayrı dil ilə danışdığını görməzsiniz”².

Ömər Faiq milləti sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə göürdü, buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Onun fikrincə: “Doğma dili, doğma ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır”³.

Ömər Faiq Nemanzadə Türk dilinin tarixən qüdrətli bir dil kimi xalqlar arası dil rolunu oynamaqla yanaşı, eyni zamanda xarici qonşu xalqların dillərinə də çox güclü şəkildə təsir göstərir. Türk dilinin ortaq dil kimi istifadə olunması və qorunması Ömər Faiqin bütün əsərlərinin baş mövzusu olaraq diqqət çəkir.

Ömər Faiq 1896-1898-ci illərdə xəstəliyinə görə Abastumanda və Azğurda qaldığı zaman Axısxada milli məktəb açmağa çalışmışdır. O, ərizə ilə Tiflis maarif müdirinə müraciət etsə də ona “Lazımsa, şkolada (məktəbdə) oxudun, ayrıca türk məktəbi olmaz” cavabı verilmişdi. Ruhdan düşməyən Ömər Faiq Axısxa qəza məktəbində Ömər Əfəndə Alı oğlu ilə, Azğur məktəbində dayısı Osman Əfəndiyev, Alı Halay İbrahim oğlu, Abdul Xairov, Abnur Qədir oğlu kimi ziyalılarla birlikdə müəllim olaraq çalışmışdır⁴.

Təhsilə böyük önəm verən Ömər Faiq yazırdı ki, “Nə qədər qəflət yuxusunda yatacağıq? Qiyamətə qədər kor gəlib, kor gedəcəyik? Qa-

¹ Qurbanov Ş. Ö.F.Nemanzadə, Bakı, Gənclik, 1985, s. 113

² Yənə orada.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, s.229

fil doğulub, qafil öləcəyik? Boynumuzdan bu ağır cəhalət zəncirlərini, qəflət yüklərini məşhərə qədərmi götürəcəyik?”¹

Ömər Faiq Nemanzadənin Axısxanın muxtariyyəti uğrunda mübarizəsi: Rus çarının düşməsi bölgədəki Rus hökumətini zəiflətməmiş, ordu tör-töküntüləri silahlarını erməni-gürcü quldur dəstələrinə buraxaraq bölgəni tərk etməyə başlamışdılar. Xalqın milli mənafeyinin müdafiəçisi olmaq yolunu tutan Ömər Faiq tez bir zamanda Axısxaya qayıtdı.

Axısxa-Qars bölgəsində rəsmi dövlət strukturları dağılmış, xalq özünüidarə quruluşları yaradılmışdı. Dekabr 1917-ci ildə Axısxada Ö.F.Nemanzadənin başçılığı ilə təşkil edilmiş Müvəqqəti Hökumət çalışırdı. Qısa müddətli ömrü olan bu qurum türk əhalini silahlandırdı, milis dəstələri təşkil etdi və bölgə əhalisini militarist, terrorçu erməni və gürcü dəstələrinin hücumundan qorudu².

Bu hökumətin qurulmasına, gürcü mənbələri əks yöndən baxaraq xəyanət kimi qiymətləndirmişlər. Şota Lomsadze bu proseslər haqda belə yazır: “Anarxiyadan istifadə edən bir qrup mesxi feodallar dekabr 1917-ci ildə Abastubanidə yerli müsəlmanların qurultayını çağırtdılar. Qurultayda Samsxe, Cavaxeti, Artaani, Şavşeti, Acara və Qars müsəlmanları birləşərək ayrıca müsəlman dövləti yaratdıqlarını elan etdilər. Bu hərəkatın lideri İstanbulda oxumuş, orada Gənc Türklər Partiyasına qəbul edilmiş Azğur bəyi Ömər Faiq idi. Onunla birlikdə bacısı oğlu Əhməd bəy Pipinov, Ziya bəy Abaşidze (Toki kəndindən) və başqaları var idi. Bu qrupda öz avtoriteti ilə seçilən Kobliyanlı Atabəy Sərvər bəy Cakeli, Ali bəy Avalişvili (Oşorali) də var idi”³.

Ömər Faiqin ən fəal işlərindən biri 1917-1920-ci illərdə Axısxada (Axalsix) bölgəsindəki fəaliyyəti olmuşdur. O, Cənub-Qərbi Qafqazda ilk müstəqil türk respublikası “Axısxada hökuməti-müvəqqəti”-nə hökumət rəhbəri seçilmişdir. Altı aydan sonra menşeviklər Gürcüstanı ələ keçirmiş və bu respublika ləğv olunmuşdur. “Cənubi-qərbi Qafqaz hökuməti” yıxıldıqdan sonra o, Gürcüstan menşevik hökumətindən Axısxada

¹Ö.Nemanzadə. “Xatirələrim”, Bakı, “Gənclik”, 1985, s.24.

²Goca Memmedli, G. (2020). Ahıska Türklərinin eğitim tarihi: pedagojik teknikumlar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 9(4), 1852-1860. s.1859.

³Ломсадзе Ш. Месхети и месхи . Тбилиси. 199, стр.39

və Axılıkələk əyalətlərinə muxtariyyət tələb etməyə başladı. Lakin bu arzusu həyata keçmədi. Əvəzində menşeviklər tərəfindən üç dəfə həbs olunub Metex qalasına salındı, lakin xalqın tələbi ilə yenidən azadlığa buraxıldı.

1918-ci ildə Tiflis həbsxanasında Ömər Faiqlə görüşən şair Əhməd Cavad yazırdı: “Mən bu həkarəti yalnız Ömər Faiqə deyil, millətimə edilmiş hesab etdiyimdən Gürcü millətinin dostluğunu ürəyimdə saxlamaqla, Gürcü hökumətinə qələm dostlarım adından etiraz edirəm. Ömər Faiq təkcə Axalsixin deyil, bütün millətin xadimidir”.

1920 -ci ilin axırlarında və 1921-ci ilin əvvəllərində Gürcüstan Demokratik Respublikası çətin günlərini yaşayırdı. Gürcü kommunistləri menşevik hakimiyyətini yıxmaq və Gürcüstanı sovetləşdirmək üçün ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarında, xüsusən Bakı və Şimali Qafqazda geniş fəaliyyət göstərir, inqilabi situasiyanın tam yetişməsini gözləyirdilər. Belə bir vəziyyət 1921-ci ilin fevral ayında yarandı. Həmin günlərdə ölkənin bir çox yerini inqilab dalğası bürümüşdü. Üsyana qalxmış xalqa rəhbərlik etmək üçün fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Komitənin 10 üzvündən biri də Ömər Faiq Nemanzadə idi. Sonra o, Gürcüstanda müsəlman işləri üzrə komitənin sədri təyin edilmişdi¹. Komitə sədri kimi vaxtaşırı müsəlmanlar yaşayan bölgələri gəzən Ömər Faiq xalqla yaxın təmas qurur, onların problemlərini öyrənərək həll etməyə çalışırdı. Yerlərdə rastlaşdığı əsas problemlər əskərlərin və erməni millətindən olan yerli idarəçilərin müsəlman əhaliyə zülm etmələri, onları daim qorxu altında saxlamaları idi. Ömər Faiq Nemanzadə problemləri öyrənir, onlar haqda Mərkəzi hökumətə bilgi verir, həll olunması üçün basqı edirdi.

Ömər Faiqin publisistik fəaliyyəti: Şanlı mübarizə tariximizdə xalqımızın ictimai-millî şüurunun oyanması və formalaşmasında Ömər Faiqin xüsusi yeri və mövqeyi danılmazdır. XX əsrin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycan xalqının milli-mədəni dirçəlişi, azadlığı və xoşbətliliyi uğrunda cəsarətlə və ehtirasla mübarizə aparanlardan biri olmuşdur. O, vətəni və xalqı üçün döyünən hərəratli bir qəlb sahibi idi. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, Ömər Faiq “Mollanəsrəddinçilər” adı ilə məşhur olan fikir cərəyanının iki ideya rəhbərindən biri idi. Ömər Faiqin “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranma-

¹Ö. F. Nemanzadə. “Xatirələrim”, Bakı, “Gənclik”, 1985.

sında böyük rolu olmuşdur. Bir publisist kimi yaradıcılığı ərzində 40-dan çox imza işlətməmişdir ki, bunların da əksəriyyəti “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuşdur. Ömər Faiq əqidə dostu Cəlil Məmmədquluzadə ilə birləşərək xalqın gələcək inkişafı üçün vacib olan “Molla Nəsrəddin” jurnalını bina etmiş, həm özünün həyatında, həm də Azərbaycan tarixində “Molla Nəsrəddin” dünyası yaratmışdır. Jurnalın ilk nömrəsini Mirzə Cəlil və onun əməl dostu Ömər Faiq tək nəşr etdirmişdir.

Ömər Faiq elə bir cəmiyyət arzulayırdı ki, orada hamı xoş güzaran keçirsin, hamı azad nəfəs ala bilsin. Belə bir cəmiyyətin yaradılması uğrunda mübarizə onun bütün publisistik fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Sırf bədii-poetik yazılarına gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu sahədə onun yazıları səviyyəlidir. Təkcə “Şərqi-Rus” qəzetində onun imzalı-imzasız bir çox əsəri (şeyrləri) dərc olunmuşdur. Faiqin ən məşhur bədii əsəri “Həsən əminin şikayəti” hekayəsidir. Onun bu kimi əsərləri indi də xalqımız tərəfindən sevilə-sevilə oxunur¹.

Ömər Faiq təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalında deyil, eyni zamanda, o dövrdə çap edilən bir sıra qəzet və jurnallarda — “Açıq söz”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Həyat”, “Rəncbər”, “Adıgün kolxozçusu”, “Kommunist”, “Qızıl bayraq”, “Bağban” və s.) çıxış etmişdir. Yazıları “Ömər Faiq Nemanzadə”, “Ümidvar”, “Ümid”, “Faiq Nemanzadə”, “Lağlağı”, “Mozalan” və s. ad və təxəllüslərlə çıxmışdır. Ömər Faiqin dövrün bir sıra mühüm ictimai-siyasi məsələləri haqqında müxtəlif mətbuat orqanlarındakı fəaliyyəti onu müasirlərinə yetkin qələm sahibi kimi tanıtmış və sevdirmişdir.

Ömər Faiq Nemanzadə 1937-ci ilin yayında Axısxada - öz ata yurdunda dincələrkən, iyulun 16-da rayon prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə həbs olunmuş və 3 ay sonra 10 oktyabrda Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki “Üçlüyün” qərarı ilə güllələnmişdir. 1958-ci ildə Gürcüstan SSR Ali məhkəməsi ona bəraət vermişdir. Ömər Faiqin həyatının öyrənilməsinə və zəngin külliyyatının toplanaraq nəşr olunmasına ancaq 1980-ci illərin ortalarından sonra başlanmışdır.

¹Kəbutər. Məktəb əyan oldumu... /Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // Yeni Azərbaycan.- 2002.- 1 fevrl.- s.- 3; Bəxtiyar Vahabzadə. Yanar ürək. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1983, 11 noyabr;

Bakının mərkəzi küçələrinin biri, Saatlı rayonu Günəşli kənd məktəbi Ömər Faiq Nəmanzadənin adını daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azloqos “kültür”, 02 fevral 2020
2. Goca Memmedli, G. (2020). Ahıska Türklerinin eğitim tarihi: pedagojik teknikumlar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 9(4), 1852-1860. s.1859
3. Hacılı Asif. Ahıska Türkleri Azərbaycanda.Sürgünün 75. Yılında, İstanbul,Eylül 2020,Efe Akademi Yayınları.
4. “Kartlı tsxovreba” (“Gürcüstan tarixi”), Tiflis, 1956, I cild, 17,s.156-157
5. Keykurun, Naki. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar.(1905-1920), Ankara, 1998, s.99
- 6.Kəbutər. Məktəb əyan oldumu... /Ömər Faiq Nəmanzadə haqqında// Yeni Azərbaycan.- 2002.- 1 fevr.- s.- 3;
7. Kırzioğlu F.Kars, 1966
8. Kırzioğlu, Fahrettin. Kür və Çorux Boylarında Kıpçaklar, Ankara, 1992, s.21;
9. Qurbanov Şamil. Ö.F.Nəmanzadə, Bakı, Gənclik,
10. Laloyan.A. Əksinqilabçı Daşnaksütyun və 1941-1945 ci illər dünya müharibəsi.
11. Leonti Mroveli, Jizn Kartliyskix tsaryev, Moskva, 1979, s.23;
12. Lomsadze Şota. Mesxeti i mesxi. Tbilisi, 1999 s.39
13. Marr N.Ya.Plemennoe sostav naseleniya Kavkaza, Petrograd, 1920
14. Nəmanzadə Ö.F.: “Xatirələrim”, Bakı, “Gənclik”, 1985, s.225
15. Nəmanzadə Ö.F.: “Seçilmiş əsərləri”, Bakı, “Yazıçı”, 1992, s.456-457
16. Politicheskie partii. /spravochnik/, Moskva, 1986, s.186
17. Rəşad Əziz oğlu Mustafa, Tiflis əmirliyi. Avtoreferat. Azərbaycan Milli EA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2015, s.24-28,50-51, 59, 60;
18. Stavrovskiy, A. Zakavkazye posle Oktyabrya. Vzaimootnoşeniya s Turtsiey v pervoy polovine 1918 qoda, Qosizdat, M-L, 1925, s.1719. Şamilova F, İskəndərin gəlişi və çar Parnavazlar...)
20. Vahabzadə B. Yanar ürək. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1983, 11 noyabr;
21. Vahabzadə B. Ömər Faiq Nəmanzadə haqqında.;
22. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq. Bakı: 1986, s.46-50
23. Yadigarov Emin. Osmanlı Devleti Güney Kafkasiya İlişkileri (1917-1918), (Yüksek lisans tezi), 2017, Selcuk Universitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.11
24. Yunusoy Arif. Ahıska Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk. (www. tatihtarih.com)
25. Zeyrek Y. Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri. Ankara, 1999 s.19
26. Zeyrek Yunus. Ahıska Araştırmaları, Ankara, 2006; “Açıq söz” qəzeti, 20 avqust, 1917
27. Zeyrek Yunus. Acarıstan və Acarlar, Ankara, 2001, s.176
- 28.Zuhal Kuyaş, Aşela, İstanbul, 1985, s.319;

Doç. Dr. İkrâm Çınar

**CEDİTÇİ BİR ETNOPEĐAĐOG:
ÖMER FAİK NUMANZADE**

Giriş

Bu yazıda Türk Dünyasının büyük düşünürlerinden biri olan ve daha çok Azerbaycan'da tanınan Ömer Faik Numanzade'nin mücadeleci hayatında eğitimle ilgili görüş ve çalışmalarının ceditçi ve etnopedagojik yönü incelenmeye çalışılmıştır. Yazıda kısaca yaşam öyküsüne değinildikten sonra ceditçilik ve etnopedagojinin çerçevesi çizilmiş, ardından Numanzade'nin bu çerçeve içindeki görüş ve çalışmaları incelenip yorumlanmıştır.

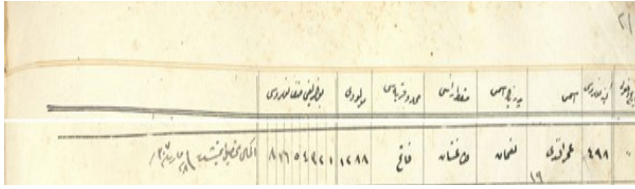
1. Ömer Faik Numanzade

Ömer Faik Numanzade¹, 1872 yılında günümüzde Gürcistan'da kalan Ahıska'nın Azgur kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Numan, anası Hamide Hanım'dır. İlkokulu köyünde okuduktan sonra anasının ısrarı sonucunda molla olması için İstanbul'daki Fatih medresesine gönderilir. Ancak Ömer Faik medrese eğitimine alışamaz ve bir yolunu bularak bilimsel eğitim yapan Darüşşafaka Mektebine kaydolar.

Bu okula kaydı ve Ömer Faik hakkındaki bazı bilgiler çeşitli eserlerde farklılık göstermektedir ve bunu doğrultmak zorunludur. Ömer Faik hakkındaki aşağıdaki bilgiler oğrudan okulun resmî kaynaklarındandır. Darüşşafaka² Lisesi müzesinin arşivindeki öğrenci kütük defterinde Ömer Faik Numanzade'nin adı "Ömer Efendi" olarak 498 künye numarası ile kayıtlıdır. Bu kaydın yer aldığı sayfada Ömer Efendi ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:

¹Adı, Azerbaycan'da Ömər Faiq Nemanzadə, Türkiye'de Ömer Faik Numanzade, İngilizce alanyazında ise Omar Faig Nemanzadeh olarak geçer.

²Darüşşafaka, "şefkat yuvası" anlamına gelir. Bu okul, 1863 yılında, babası hayatta olmayan yoksul ve yetenekli çocukların eğitilmesi amacıyla kurulan, parasız ve yatılı bir eğitim kurumudur. İptidai, Rüştiye ve İdadi kısımları vardı. 1894 yılına kadar Darüşşafaka'yı bitirenler yüksekokul/üniversite mezunu sayılıyordu. Darüşşafaka, kurulduğundan beri Türkiye'nin en iyi okullarından biri olarak bilinir. Okul, halen eğitimine devam ediyor. (bkz. darussafaka.org)

Tarih-i Duhulü	Künye Numrosu	İsmi	Pederinin ismi	Mukataa-i Dâisi	Mahalle ve Karyesi	Mevlûdî	Bulunduğu sınıf numrosu	Mülâhazat
8 Ağustos 300 [20 Ağustos 1884]	498	Ömer Efendi	Numan	Dağistan	Fatih	1288 [1871-1872]	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.	İkmâl-i tahsil etmiştir. 28 Mart 307 [9 Nisan 1891]

Belge 1. Darüşşafaka Müzesinde bulunan öğrenci kütük defterinin Ömer Efendi ile ilgili satırı ve transliterasyonu.¹

Bu bilgilere göre Ömer Efendi, bugünkü takvimle 20.08.1884 tarihinde Darüşşafaka'ya kaydedilmiştir. Hatıralarında, okul numarasının 19 olduğunu yazmıştır (Numanzade, 2000: 27). Babasının adı olan Numan'ı daha sonra kendisine soyadı olarak seçtiği anlaşılıyor. Kayıtlarda memleketi olarak Dağistan görünüyor. Darüşşafaka, yetim ve yoksul çocukların eğitildiği bir okuldur. 1877-1878 Osmanlı-Rusya savaşında Kafkasya'dan gelen mülteci kimsesiz çocuklar da bu okula kaydedilmekteydi. Muhtemelen Dağistan Ahıska'ya göre daha bilindik ve Kafkasya'ya ait bir yer olduğu için kayıta bu yerleşimin adını yazmak tercih edilmiş olmalıdır. Ömer Efendi için mahalle olarak da İstanbul'daki Fatih Mahallesi belirtilmiştir. Okul kaydına göre doğum tarihi 1288'dir ve miladi takvime göre 1871-1872'ye karşılık gelmektedir. Kayıtlara göre Ömer Efendi 18 Nisan 1891'de Darüşşafaka'dan mezun olmuştur. Numanzade, ana dili olan Türkçe dışında, Fransızca ve Rusçayı edebi

¹ Bu belgeyi benimle paylaşan Darüşşafaka Müzesi arşiv uzmanı Sayın Dilek Yıldız Dikmen'e teşekkürlerimi sunuyorum.

düzyeyde okur ve yazar, Gürcüce ile iletişim kurabilir ve Ermeniceyi anlardı.

Ömer Faik Efendi, okulda aldığı eğitimle dünyadaki gelişmeleri görür ve milletin haline bakarak üzölür, bir şeyler yapmak gerektiğini düşünür. Siyaseten bir Jöntürk olarak okuldan mezun olur. Kendisini milletin ana babası gibi hisseder ve çocuklarını iyi yetiştirmek için canla başla çalışır. Milletin yaşadığı yoksulluk ve cehaletten kurtulmasının çaresini eğitimde görür. Bilimsel eğitim yapan okulların yaygınlaştırılmasına çalışır ve bu nitelikleri taşıyan okullarda öğretmenlik yapar. Sadece öğretmenliğin yetmediğini görür ve daha çok insanı etkilemek için gazetecilik ve yazarlığa yönelir. Yaşadığı zamanda Kafkasya'da sınırlar yeniden çizilmektedir. Türk toplumuna yönelik ağır bir baskı ve terör vardır. Siyasetle de ilgilenmek zorunda kalır. Ahıska'da, Tiflis'te ve Azerbaycan'da Türk milletin selameti için mücadele eder (Numanzade, 2000; Kemaloğlu, 2015; Sarı, 2016; Çitil, 2017; Muradov, 2021: 391-424).

2.Ceditçi Kişiliği

16. yüzyıldaki dünya haritasına bakılırsa Avrasya'nın Türk devletlerinin elinde olduğu görülür. Bu, eğitimde ve bilimde yüksek olmaktan kaynaklanır. Ancak 20. yüzyılın başındaki haritalarda neredeyse bağımsız hiçbir Türk devleti kalmamıştır. Türk toplumları her yerde ve her sahada geri kalmış, devletleri yıkılmış ve trajik katliamlarla karşı karşıya kalmıştır. Bilimsizlik, atalet ve mankurtlaşma Türk milletini sefalete sokmuştur. Bunun aşılması için Kazan Tatarlarınca başlatılan ceditçilik (yenilikçilik) hareketi Türk Dünyasının aydınları vasıtasıyla dünya Türklüğünü uyandırma mücadelesine sokmuştur (Gaspıralı, 2017; Aliyeva Çınar, 2018). Çok sayıda aydının adı sayılabilir. Numanzade onlardan biridir.

Ceditçilik, hayatın her alanında köhnemiş ve artık sorunları çözmeyen eski yöntemleri terk edip yeni ve bilimsel yöntemler kullanmak, insanların geleneksel rivayetler yerine bilimsel bilgiler kullanmalarını sağlamak amacındadır. Bu düşünceler eğitim yoluyla topluma yerleştirilmeye çalışılır. Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve Azerbaycan'da Molla Nesreddin dergisini yayınlayan aydınların amacı buydu. Onlardan biri olan Numanzade'nin yeni yöntemcilik ve bilimsel

bilgi kullanma konusunda çok sayıda yazısı vardır. 1904 yılında Şerki-Rus Gazetinde yazdığı “Ne için hakkımızı istemiyoruz?” başlıklı yazısında “Usuli-Cedit mekteplerini çoğaltmalıyız.” diye yazmıştır. Ceditçilik konusuna verilecek örneklerden biri de Ebuturab Ahundoğlu ile yaptığı “Bize dünyevi-bilimsel bilgi mi yoksa dinsel bilgi mi öncelikle gereklidir?” tartışmasıdır (Nemanzade, 2006: 144-157). Numanzade bu tartışmada ikna edici bir dil kullanıp, oldukça doyurucu gerekçeler ileri sürerek, dini de reddetmeden, neden bilimsel bilgiyi topluma yerleştirmek ve bilim toplumu olmak gerektiğini savunmuştur.

1914 ve 1915’te Rusya’nın işgali altındaki Ardahan, Kars ve yakın bölgelerinde yaşayan Müslüman sivil halka katliam yapılır. Binlerce insan ölür, kalanlardan bazılarına ise Azerbaycan halkı “Qardaş Kömeyi Cemiyeti” aracılığıyla yardım eder. Numanzade’nin yazdığı “Ben Kimim?” başlıklı yazı o koşullarda yazılmış çok önemli bir yazıdır. Önemi sadece bir yardım çağrısı olmasından değildir. Yüzlerce yıldır Türk toplumu Türk olduğunu söyleyememiş, kimlik sorunları altında ezilmiş, kendi etnik medeniyetini din ya da mezhebi ile adlandırmıştır. Müslüman olup da başka kavimlerden olanlar kendi kavimlerini söyleyerek, kimliğini beyan ederek yaşarken, Türk olanlar “Türküm” diymemişlerdir. “Türküm” demeleri, gerek işgalci Rusya gerekse ümmetçilik düşüncesi yüzünden engellenmiştir. Sadece bununla da kalmamış, Türkler, Şia ve Sünni gibi mezheplere bölünmüş ve Kızılbaş-Karabaş kavgası ortaya çıkmıştır. İşte Numanzade, “Ben Kimim?” başlıklı yazısında, bu bölünmüşlük durumundaki topluma “Siz kardeş bile değil, aynısınız, Türk’sünüz!” demek istemiştir. “Şiilikten, Sünnilikten evvel de Türk idiniz, şimdi de Türk’sünüz, bundan sonra da Türk kalacaksınız.”(Nemanzade, 2006: 238) diyerek millî kimliğin kök değerler üzerine yerleşmesinde topluma yol göstermiş, daha üst bir kimliğe taşıyarak insanları aydınlatmıştır. Daha önce yazdığı “Ümitvarım ki” başlıklı yazısında da mezhep ayrımcılığının kötülüğüne ilişkin milleti uyarmıştır.

Bu yaklaşım, başka ürünleri de ortaya çıkarmıştır. Anadolu ve Azerbaycan Türklüğünün elbirliği hem Kafkas İslam Ordusu gibi kurtarıcı girişimler hem de Atatürk önderliğinde emperyalist işgalcilere karşı Türkiye’nin verdiği İstiklal Harbi’ne Azerbaycan halkı ve Hükümetlerinin verdiği destek ile büyük işbirliği ve dayanışma örnekleri ortaya

çıkmıştır. Numanzade'nin "Ben Kimim?" ve benzer yazılarıyla ceditçiliğin "Dilde, işte, fikirde birlik!" ilkesinin gerçek savunucularından biri olduğunu göstermiştir. Millî birliği engelleyen mezhepçilik bölünmesinin üstünde bir "millet bilinci" oluşturarak milletleşmeyi öne çıkarmıştır.

3.Etnopedagojik Kişiliği

Etnopedagojiyi, belli bir toplumun kendi geleneğinden getirdiği tecrübe birikimiyle, mükemmel olarak belirlediği insan tipini yetiştirmek için uyguladığı çocuk yetiştirme biçimi ve bunun bilgisi olarak tanımlamak mümkündür (Çınar, 2022: 1). Her kavmin kendi çocuk yetiştirme âdetleri vardır. Bunlar yüzlerce yıllık tecrübe ile elde edilmiştir. Kavimler, çocuklarını kendi çocuk folkloru malzemesini ve etnodidaktik yöntemlerini kullanarak terbiye eder. Çocuklarını başka toplumların değil, kendi geleneklerine ve tecrübelerine göre yetiştiren toplumlar daha sağlıklı, güçlü olur ve varlıklarını sürdürürler.

Toplumlar bazen başka ülkelerin işgaline uğrar ya da kendi âdetleri yerine başka toplumların âdetlerini benimserse (self colonization), kendi başarılı geleneklerini unuttur ve başkalarının başarısız taklitleri olurlar. Başka toplumlara hayran olma ve onlar gibi olmaya çalışmak insanları mankurtlaştırır ve kendi toplumuna, değer yargılarına ve kültürüne düşman haline getirebilir. Bu durumlarda da toplumlar çökebilir. Bu yüzden bütün ülkeler millî eğitim sistemlerini kurmuşlardır. Kendi devleti olmayanlar da geleneklerindeki âdetleri sürdürürler.

Toplumlar bazen başka ülkelerin işgaline uğrar ya da kendi âdetleri yerine başka toplumların âdetlerini benimserse (self colonization), kendi başarılı geleneklerini unuttur ve başkalarının başarısız taklitleri olurlar. Başka toplumlara hayran olma ve onlar gibi olmaya çalışmak insanları mankurtlaştırır ve kendi toplumuna, değer yargılarına ve kültürüne düşman haline getirebilir. Bu durumlarda da toplumlar çökebilir. Bu yüzden bütün ülkeler millî eğitim sistemlerini kurmuşlardır. Kendi devleti olmayanlar da geleneklerindeki âdetleri sürdürürler.

Çarlık yönetimi altındaki Türklerin bazı âdetlerini çeşitli baskılar yüzünden uygulayamadıkları görülmüştür. Bazı durumlarda da dinin emirleri sanılarak ortaçağdaki Arap âdetlerine bağlanıp, kendi töre ve geleneklerinden vazgeçtikleri ve böylece mankurtlaştıkları o zamanın Türk aydınları tarafından dile getirilmiştir. Numanzade bu konuda şun-

ları yazar: “İstiladan sonra ahlakımızın bozulması, güzel millî âdetlerimizi yâdımızdan çıkarmamız, millî maarifimizi, kadim tahsilimizi terk edip, daha doğrusu terke mecbur olup yenilerden de bihaber olup ortada maymun gibi kaldığımızı bakıp ecdadımıza hamiyet ve gayretsizlik gibi sıfatlar yakıştırmak insafsızlık olur.” (Nemanzade, 2006: 131).

Çalışmalarının büyük kısmını eğitime ayıran Numanzade, çocuk terbiyesinin bir toplumun öz değerlerine göre olması gerektiğini yazmış ve savunmuştur. Bunun nasıl yapılacağıın örneklerini de vermiştir. Ona göre, dilimize yerleşen Arapça ve Farsça sözcük ve dil kuralı yerine halkın yazılanları anlaması için onun konuştuğu Türkçe ile yazı yazılması gerektiği ve Arap abecesinden kurtulma mücadelesi çok önemlidir. Bu mücadelesini Türkçenin istiklali olarak görüyordu. “Yazımız, Dilimiz, İkinci İl’imiz” başlıklı makalesindeki saptaması önemlidir: “Atalarımız Müslümanlığı Arap harfleri ile ve Arap dili ile öğrenmek isteyip büyük zararlara, felakete duçar oldular. ‘Düşün, sonra iman getir.’ kuralını bırakıp ‘Gözünü, beynini yum, Arap dili ile Arap’a mukallitlik ile iman getir.’ usulünü takip ettiler. Bu yol ile hem özlerini, hem de bizi bedbaht ettiler.” (Nemanzade, 2006: 166).

Toplumun özüne dönüşü onun hem milliyetçiliğinin hem de etno-pedagogluğunun bir sonucudur. “Davet” adlı kitapçığında “Marifetli komşuların arasında marifet ve insanca yaşamamız mutlaka zamana göre bilim ve marifetimizin (becerilerimizin) olmasına bağlıdır. (...) İstedığımız bu marifet ve rahatın kapısı ise başkalarında gördüğümüz gibi ancak matbaa, matbuattır; maarifi-milliyedir.” Numanzade’nin önemle işaret ettiği çare, bilimsel ve millî eğitimidir.

“Biz de Vakte Göre Çalışaq” başlıklı makalesinde Avrupalıları maymun gibi taklit etmek eleştirilip, “Ev eşyalarımızı sık sık değiştirirken, çürük kafamızı, küflü beynimizi, yaşlanmış fikirlerimizi, zehirli âdetlerimizi maymunca taklitçiliğimizi değiştirmek istemiyoruz.” diyerek toplumu özüne dönmeye ama akıl ve bilim yolunda gitmeye çağırır (Nemanzade, 2006: 58). Birçok sorunun çözümü için çare olarak eğitimi göstermiştir. Ama nasıl bir eğitim? Millî ve bilimsel eğitim. Türk milletinin özgün kültürel özelliklerine dayalı, Türk milletinin gereksinimlerini karşılayacak olan bir eğitimi önermektedir: “Bizim için istifade ve terakki kapısı şimdilik top, tüfek ve dinamit ile açılmaz. On-

lar ‘bu halde’ hiçbir işimize yaramaz. Biz bugün ancak her kuvvetin, her xahişin, her fikrin anası ve kökünün maarif ve matbuat olduğunu bilmeliyiz.” (Nemanzade, 2006: 64)

Çarlık yönetimi altında öğretmenlik yaparken, öğrencilerine dil ve tarih bilinci kazandırmak için İstanbul’dan tarih ders kitapları getirtir ve gizlice okutur (Numanzade, 2000: 53). Sanılı ve Ahundov’la birlikte yazdıkları “Üçüncü İl” adlı ders kitabında kullanılan okuma metinleri yerel kültüre ait ve etnopedagoji yüklü metinlerdir (Sanılı, Nemanzade ve Axundov, 1930).

Numanzade, bir milletin varlığını kültürüne, kültürünü taşımayı dile, onu gelecek kuşaklara aktarmayı ise bilimsel eğitime yüklemiştir. “Milleleşmek” başlıklı yazısında (Numanzade, 2006: 246) şöyle der: “Tarih bize gösterir ki, bir milletin cihangirliği, hükümeti, hatta yeri-yurdu elinden alınsın, mademki millî edebiyatı var, o millet mahvedilemez. Dili kesilmeyen (ortadan kalkmayan) milletin vücudu kesilmez, edebiyatı yaşayan millet hiçbir zaman ölmez.”

Sonuç

Ömer Faik Numanzade, Rus işgali altında dünyaya gelmiş, Osmanlı Türkiye’sinde görelî de olsa, özgürlük altında bilimsel eğitim almış, hem Osmanlı ıslahatlarının sonuçlarını görmüş hem de Jöntürk düşüncesinden ve Usul-ü Cedid akımından etkilenmiş ve kendi görüşlerini geliştirmiş bir aydındır. Numanzade milliyetçi, demokrasi taraftarı, Türk toplumlarının bilgisizlik ve yoksulluktan kurtulması ve bilim toplumu haline gelmesi için eğitim yoluyla mücadele eden bir aydındır.

Numanzade, milletin içinde bulunduğu kötü koşullardan kurtulmasını milletleşmek, kendi kültür ve uygarlığına dayanmak, millî ve bilimsel bir eğitim sistemi kurarak başarabileceğini dile getirmiş ve bu yolda mücadele etmiştir. Yazıp söyledikleri ve yaptığı çalışmalar onu yenilikçi, ilerici bir aydın ve etnopedagog olarak anılmasını da sağlamıştır. Aradan geçen zamanda olan olaylar onu haklı çıkarmıştır. Onun görüşlerinin, yeni yetişmekte olan öğretmenlere ve eğitimle ilgili kişi ve kuruluşlara tekrar anlatılması gerekir. Ayrıca Numanzade, Türkiye ve Türk dünyasının Azerbaycan dışındaki yerlerinde fazla bilinmemektedir. Başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerde de Numanzade’nin düşünce ve eğitimle ilgili görüşleri anlatılmalı, bunun için bilgi şölenleri ve kitap yayınları yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Aliyeva Çınar, Minara. (2018) Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya mektuplar. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
2. Çınar, İkrâm. (2018). Neden ve nasıl mankurtlaştırılıyor. İkinci baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
3. Çınar, İkrâm. (2022) Etnopedagoji: Atabek Yürdu. 4. Baskı. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
4. Çiğil, Rıdvan. (2017). Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin matbuat hayatı-XVIII.
5. Gaspıralı, İsmail. (2017). Seçilmiş eserleri 4. Eğitim yazıları. (Der. Y. Akpınar) İkinci baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
6. Kemaloğlu, Yahya. (2015). Ömer Faik Numanzade'nin siyaset, din ve eğitime dair görüşleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE. Yüksek Lisan Tezi.
7. Muradov, Nazım. (2021). Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan düşünce tarihindeki yeri. Azerbaycan Düşünce Tarihi (Ed. A. Asker) içinde. Ankara: YTB Yayınları. s, 391-424.
8. Nemanzade, Ömer Faiq. (2006). Seçilmiş eserleri. Tertip eden Şamil Qurbanov. Bakı: "Şerq-Qerb.
9. Numanzade, Ömer Faik. (2000). Kafkasya'dan İstanbul'a hatıralar, Haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek. İzmir: Akademi Kitabevi.
10. Sanılı, N, Q., Ö. Ne'manzade, H. Axundov. (1930). Üçüncü il. Qent mektepleri için. İslah edilmiş 4. tab. Bakı: Azərneşr.
11. Sarı, Mustafa. (2016). Kafkasya murahhaslarının İstanbul seyahati ve Kafkasya cephesi (1918). Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2.

Sevil Mehdiyeva
professor

XALQIN MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ UĞRUNDA YORULMAZ MÜCAHİD - ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

“Xalqı cəhalətdən qurtaracaq bir vasitə varsa, o da maarifdir”

Ö.F.Nemanzadə.

XIX yüzilliyin bətnində yaranıb ərsəyə gələn Azərbaycan maarifçiliyi XX əsrin əvvəllərində özünün əhatə dairəsini daha da genişləndirir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada gedən işğalçılıq siyasəti Azərbaycanda da öz təsirini göstərir, xalqın tarixində müstəsna rolu olan mütərəqqi ziyalılar nəslini yaranır, xalqın mədəni inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi üçün mücadilə aparan yeni, açıq fikirli ziyalı nəslini yaranır bu ətraf xalqlara, o cümlədən Azərbaycan ictimai fikrinin də formalaşmasına təkan verir!

“Beləliklə, maarif şəxsi mülahizələrə tabe olan köməkçi vasitə kimi meydana çıxacaq, lakin tezliklə özünün qarşısıalınmaz təsiri ilə yeni maarif axtaranları əhatə edəcək, tənbellik hissi, elmə, incəsənətə laqeydlik, faydasız, hər şeyə ziyan gətirən özünü sevmək hissi öz yerini ən nəcib hisslərə - biliklərə yiyələnmək ehtirasına və öz varlığını mənəvi cəhətdən zənginləşdirmək cəhdinə verir¹”.

Bütün Zaqafqaziyada olduğu kimi, Azərbaycan da özünün istedadlı və uzaqgörən vətənpərvər övladları A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə misalında imperiya qulluğunda ola-ola xalqına, vətəninə xidməti unutmayaaraq Rusiyanın kiçik xalqlara olan mədəniləşdirici imtiyazlarından istifadə edərək imperiyanın elm və mədəniyyətindən milli təəssübkeşlik ənənələrinə ziyan vurmayan – onu inkişaf etdirməyə üstünlük verən açıq fikirli Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Məhəmmədəli Kazım Bəy (Rusiyada və Avropada şərq dilləri üzrə professor Kazım Bek! kimi məşhurlaşmış), habelə Türkiyədə mükəmməl türkoloji təhsil görüb vətəni Azərbaycanın maddi və mənəvi inkişafı uğrunda həyatından keçmək əzmində olan milli ruhlu ziyalılar Azərbaycanı dirçəltmək uğ-

¹ Akademik Tofiq Hacıyev. Seçilmiş əsərləri, II hissə - XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, “Elm”, 2017, s.6

runda mücadiləyə qurşandılar və bu mücadiləni özlərinə ömür boyu şərəf saydılar.

Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan xalqının maddi və mədəni yöndə inkişaf etməsi üçün öz şirin canını verməyə hazır olan və bunun əvəzində xalqından heç bir şey ummayan, xalqın, ümumiyyətlə bütün türk xalqlarının yatmış mədəni zənginliklərinin oyanması naminə hər cür ağır işgəncələrə, fitnə-fəsad əzablarına təmənnəsiz hazır olan, xalqın mədəni səviyyəsinin inkişaf etmiş xalqlar səviyyəsinə qaldırmaq uğrunda əzəmətli bir təəssübkeşliklə mücadiləyə hər an hazır olan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişib – formalaşmış sinkretik (hərtərəfli) biliklər yükünə malik tipik nümayəndəsidir.

Müsəlman geriliyinin qatı düşməni Cəlil Məmmədquluzadə (Mirzə Cəlil) kimi, xalqın qara gününü görməyi özünə rəva görməyən, xalqın geriliyinin əsas səbəbini islam fanatizmi ilə bağlayan böyük xalq təəssübkeşisi böyük demokratik məsləkdaşı və silahdaşı “sizi deyib gəlmişəm” deyən Mirzə Cəlil kimi əvvəllər sidqlə din xadimlərinə böyük inam bəsləyən Ömər Faiq Nemanzadə xalqın cəhalət zəncirindən çıxış yolunu əvvəllər din xadimlərində görsə də, sonralar dindarlara və onların din rəhbərlərinin “açıq üzünü” görmüş və onlarda millət qeyrəti çəkməyin “qüdrətini”nin şahidi olmuş, ümumən “başı sarıqlılara” nifrət etmişdir.

Ömər Faiq Nemanzadənin bütün əsərləri, istər müxtəlif məqalələri və bədii-publisist yazıları, istərsə də feletonları canından artıq sandığı xalqın mədəni inkişafına və mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr edilmiş, bu yolda maariflənməyə kəskin təzadlarla dolu bir dövrdə elmin, maarifin əhəmiyyətini xalqa anlatmağa var gücü ilə çalışmış, ölkədə, eyni zamanda xalqın, millətin geriliyinin aradan qaldırılması üçün əsas çıxış yolunu milli məktəblərin, elm ocaqlarının açılmasında, mədəni tədbirlərin- teatr və tamaşaların təşkil edilməsində görür, bacardıqca bu işləri canlandırır, hətta aktyor olmayan gənc müəllimləri toplayaraq Şəkidə M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordon və dərviş Məstəli şah” komediyasını səhnəyə qoymuş və əsər böyük uğur qazanmışdır.

Ömər Faiq Nemanzadənin ümumi qənaəti belə idi ki, xalqı gerilikdən, qəflət yuxusundan, cəhalətdən oyadacaq bir qüvvə, bir səbəb yalnız və yalnız məktəblər, mədrəsələr, mətbuat, ümumən maarifdir.

Ömər Faiq Nemanzadənin maarifçilik fəaliyyəti dostu və məsləkdaşı Mirzə Cəlillə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyəti zamanı da davam etmişdir.

O, “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında yazırdı: “Çarizmin zülm və haqsızlıqları altında əzilən əməkçi kütlə jurnalı oxuduğu vaxt öz bağrını desən tikanları görür, öz boynuna vurulan zəncirlərin şaqqıltısını eşidir, öz əl və qollarını sarıyan bağların acısını, öz yaralı ürəyinin sızıltısını duyurdu. Öz uşaqlarını ac və səfil qoyan səbəbləri görüb qəflət yuxusundan sanki ayılırdı!”.

Bu, sözün həqiqi mənasında xalq kütləsini qəflət yuxusundan oyatmağa çağıran qeyrətli bir uzaqgörən, möhlətkeş xalq fədaisinin ürəyinin dərinliklərində milləti, xalqı üçün narahat olan bir xalq fədaisinin sözləri idi!

Ömər Faiq Nemanzadə böyük hərfli millətkeş, millətçi, millətsevən bir ziyalı idi. Vaxtilə millətçi sözünü təhrif olunmuş mənaya yönəldən şovinst, xalqından, millətindən xəbəri olmayan öz mənafeləri uğrunda xalqın içindən gələn millətsevər oğulların qənimi kəsilmiş böyük dəstə-bazlar (şovinst) qüvvələr yalnız millətin mənəvi zənginliklərinə qadığa qoymaqla kifayətlənməyib, vətənin, xalqın dilinə və onun ayrı-ayrı vahidlərinə qarşı da çevrilmişdi:

Azərbaycan türk xalqının folklor düşüncəsinin əzəmətli abidəsi olan Ana folklorumuz yalnız Dədə Qorqud eposuna qarşı yönəlməmiş, millətçi sözünə də tuşlanmışdır: neçə-neçə hərtərəfli, gələcəyin xoşbəxt millətləri ola biləcək xalqların düşünən, xalqın gələcək uğurlu taleyinə zəmanət verən, yüzlərlə iliyinə qədər millətçi, millətsevər mücahidlərin siyasi damğasına – ittihamnaməsinə çevrildi! Daha doğrusu xalqın öz sözünü özünə qarşı yönəldilər: daha doğrusu xalqın ərəb dilindən alıb milli *-ci, -ci, -cu, cü* qrammatik əlamət vasitəsilə özümləşdiriyi – mənimlədiyini cəfəkeş millətçi sözünə qarşı da millətin ziyalı övladlarının fiziki cəhətdən məhv edilməsi prosesində bu sözdən (millətçi sözündən) bir ittiham damğası kimi istifadə etdilər: yaxşı qurulmuşdu bu qurma, millətin öz sözü ilə milləti məhv edirdilər! Şükürlər olsun! İndi biz azad ölkəmizdə qalib millət kimi üzü ağ, başı uca gəzirik!

1937-ci ildə millətçi sözü siyasi damğaya çevrilərək bizim ailəyə də bədbəxtlik gətirdi: Bəylərbəy tutub Nargin adasında güllələyib baliqlara yem etdilər. Səbəbi nə idi? Bir sıra xalqa xidmət edən işlər görmüşdür, bunlardan biri də ata-baba yurdunda məktəb tikdirməsi idi. İndi də həmin məktəb durur. Hərçmərclik dövründə onun pəncərələri də

¹Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2006, s.11

daşındı. Bunun nəyi millətçi idi? Mənə elə gəlir ki, millətçi sözü xalqçı sözünün mənasını ifadə etmişdir. Hər iki sözün mənası xalqını çox sevən, xalqın naminə işlər görən deməkdir. Bunu (xalqçının siyasi-istiqamətverici mənasında işlənməsini də biz bilirik: əsrimizin əvvəllərində siyasi-iqtisadi ədəbiyyatımızda xalqçılar termini işlənmişdir: bizim müəllimimiz var idi. Rəhmətlik professor Mehbalı müəllim (allah rəhmət eləsin!) o həmişə Plexanovdan danışarkən onun haqqında xalqçı deyə bəhs edərdi. Rusiyada ən böyük iqtisadçı Plexanov “Xalqçılar” adlı (rus dilində “народники” bir siyasi təşkilata da rəhbərlik edirmiş). Bu ziyalılar – həqiqətən də, sözün həqiqi mənasında millətçi // xalqçı // millətsevər, xalqsevər, qeyrətli ziyalılar olmuşlar. Gözügötürməməzlikdən şovinst qüvvəllər onları məhv etdilər!

Ömər Faiq Nemanzadə belə ziyalılardan idi. Onun bütün yaradıcılığında xalqın millətin ümumən türk millətinin mədəni inkişafının təkid və tələbkarlıqla tələb edilməsinə həsr edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində millətin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində dil məsələləri prioritet problem kimi ön planda idi. Ö.F.Nemanzadə nədən yazır-yazsın əsl xalq dilində, sadə anlaşılıqlı bir üsulda yazırdı.

Əsrin əvvəllərində Ö.F.Nemanzadə “Tərəqqi” qəzetində osmanlıları yersiz şəkildə tənqid edərək yazırdı: “İndiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad ediblər. Cahilcəsinə osmanlıları təqlid edirlər öz dillərini itirirlər. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirinruhlı şeirlərini indikilərdə (XX əsrin əvvəllərində yazan şair və müfəkkirlərdə - S.M.) görə bilmirik. Əgər belə gedərsə, bundan sora şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adət ənənəsinə, tərəqqisinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyik¹”. Bütün bunlar XX əsrin əvvəllərində ölkədə milli burjuazianın dirçəlməsilə əlaqədar ana dili məsələləri ölkəmizin ən aktual məsələsinə çevrilir:

Millətin, xalqın maariflənməsində dil məsələsi, dil uğrunda mübarizə millət, vətən, torpaq, su, çörək üçün mübarizə idi! O zamanlar böyük vətənpərvər Ö.F.Nemanzadə yazırdı: ...bizi millət məhəbbətindən geri qoyan məsələlərdən biri də dilimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır... Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik.

¹“Tərəqqi” qəzeti, 14 mart, 1909 №53: Ö.F.Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri Bakı, “Elm” 2007.

Həm də elə eşq ilə sevməliyi ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxartmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. A canım, biz özümüzü bilməsək (tanımasaq S.M.) öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?! Nə qədər ürək yangısı ilə deyilmiş fikirlərdir! Həqiqətən də, milləti ucaldan, onu inkişafa aparən ilk növbədə onun dilidir!

XX əsrin əvvəllərində ana dili uğrunda gedən mübarizənin ön cərgəsində özünə sabit yer tutmuş Ö.F.Nemanzadə Azərbaycan ədəbi dilinin yaranmasını vacib hesab edirdi, çünki o da başqa vətənpərvər ziyalılar kimi millətin ədəbi dili tarixini onun milli-mənəvi özəl dəyəri hesab edirdi. Mücahidin fikrincə ədəbi dil xalqın canlı danışmaq dili ilə üzvi surətdə bağlı olmalı, xalq dilinin zənginlikləri üzərində bünövrə tutmalıdır. O özü isə, bütün Molla Nəsrəddinlər kimi təmiz xalq dilində çox səlis bir üslubda yazırdı, ibarəli yazanları sevmirdi, onları ardıcılıqla tənqid edirdi “İlk fəaliyyətindən o, sadə yazmağı, hamının başa düşəcəyi dildə yazmağı, danışmağı millətə, xalqa xidmətin əsas formalarından hesab edirdi. O, saf ana dilində yazmağı xalqın ehtiyacından yazmağı özünü tanımaq fəlsəfəsi, millətini bilmək elmi adlandırır (Ş.Qurbanov). Onun dilinə belə məhrəm münasibət əsərlərində, məqalələrinin başlıqlarında: Dərdimiz və dərmanımız”; “Dilimiz və imlamız”; “Nə üçün haqqımızı istəmirik?!”; “Ümidvaram..”; “Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar?!”; “Məzlum ən böyük zalımdır”; “Millətprəstlik zamanıdır!”; “Molla Nəsrəddin bağlandı..”, yaxud xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq məqsədli “Köməkləşəlim”, (Bakı cəmiyyəti-xeyriyyənin diqqətinə); “Milli məsələlərimizin vaxtı mı?” Diləklərimiz (Maarif vəkillərimizin nəzərinə), yaxud xalqın şirin ifadələri ilə adlandırılmış: “Ağacı qurd içindən yeyər!”; “Həsən əminin şikayəti”; “Bir loğma ətmək”; “Biz nə vaxta qədər çalışacaq?!” “Günah kimdə?” Və s. və i.a.

Böyük maarifçi maarifimizin diqqət mərkəzində olması arzusu ilə yazılmış və maarifimizin inkişafı naminə bütün vətəndaşlarımızın, xüsusilə pullu insanlarımızın qeyrət göstərməsini millətimizə böyük bir diqqət və qənimət olar qənaətində idi. Məktəblərimizin təşkili prosesində şəhərlərimizdə milli məktəblərimizin mütəşəkkil təşkil olunma-

¹ Ömər Faiq. “Yeni iqbal” qəzeti 1915, 2 iyul.

sı ilə bərabər, rus məktəblərinin açılmasını da vacib məsələ olduğunu göstərərək uzaqgörən millət mücahidi, fikrimizcə, məsələyə real yanaşmağı tövsiyə edərək “bu məsələdə camaatı alışdıрмаğı, onları təşviq etməyi” məsləhət görürdü. “Çünkü zəmanəmizdə rus məktəblərindən hürkmək, çəkinmək ...maarif bağçamıza gələcək ən qüvvətli bir su arxını kəsmək deməkdir”. Göründüyü kimi, böyük millətperəst bir ziyalının bu tip tövsiyələri bu gün də aktuallıq kəsb etməkdədir: bu gün də rus məktəblərinin təhsil vermə baxımından üstünlüyü özünü göstərməkdədir və əsrimizin əvvəllərinə rusdilli məktəblərə qarşı çevrilmiş yanlış tendensiyalara cavab olaraq dövlətimiz bu məktəblərin bir çoxunun bərpa edilməsinə qoyulmuş qadağaları zəiflətməmişdir. Vaxtilə Azərbaycan və rus şöbələrindən (sektorlarından) ibarət olan məktəblərimizdən gələn gənclərimizin savad dairəsi hamımızın gözü qarşısındadır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bizim mədəniyyət tariximizin görkəmli, xalqın, millətinin acı taleyi haqqında mücadiləyə qatılmış qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının çoxu Rusiyanın, Avropanın “maarif şinelindən” çıxmış ziyalılar olmasının biz bu gün etiraf edə bilirik. Bunun ən gözəl nümunəsini bizim hamımızın fəxr etdiyimiz milli qəhrəman hesab etdiyim möhtərəm İlham Heydər oğlu Əliyev bizim gözüümüzün qarşısında xüsusən Vətən müharibəsi dövründə həm bizim içimizdə olan bir para nadanlara, həm də dünya müstəvisində olan düşmənlərimizə əyani şəkildə sübut etdi.; bütün düşünən ziyalı ordusu kimi, mən də belə hesab edirəm ki, biz qalib millət statusunu qazanmışıq, bu qalibiyyətin əldə edilməsində xalqın, millətin cəsarətli oğullarını, həyatını ana topağı Azərbaycana qurban etməyə hazır oğullarını öz dövründə yetişdirmiş, ordunu daha da mütəşəkkil, mobil bir vəziyyətə çatdırmış sevimli prezidentimiz İlham Əliyevin vətən daxilində, vətənin dışında arxalı köpək adlandırdığım qorxulu, məkrli bir azğın düşmənin basılmasında prezidentimiz İlham Heydər oğlu Əliyevin cəsarətli, siyasi cəhətdən kamil, savadlı informasiya müharibəsi müstəsnaıq təşkil edir! Pulla alınmış xarici jurnalistlərə onun verdiyi cavabları, onları yerli-yerində öz siyasi cavabları ilə susdura bilən cavabları bütün xalqım kimi mənimdə ürəyimdə özünə yer eləmiş tikanları dartıb çıxartdı! Özlərindən müştəbeh, xüsusi hazırlıqla vətənimizə hücumu keçmiş bu “siyasi cəyirtikə qoşunun” hücumlarını çox rahatlıqla qapayan, səlīs,

səmimi cavabları ilə möhtərəm prezidentimiz içimizdə, dışımızda olan dostumuza, düşmənimizə sübut etdi ki, bəli mən Azərbaycan xalqının ümumilli siyasi lideri Heydər Əliyev məktəbinin uğurlu davamçısıyam, onun sadıq vərəsəsiyəm! Onun həyat və dövləti işlərdə siyasi davamçısıyam. Kimin cəsarəti var, istər daxili istər xarici həriflər, varsa gəlsin, bu baş bu meydan! Onun daxili və xarici siyasi arenada alternativini yoxdur! Biz bunu etiraf etməliyik! Onun siyasi həyatı müəllimi unudulmaz ümumilli liderimiz sabiq prezidentimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev olmuşdur! Bu şəxsiyyət isə dünya siyasət meydanında etiraf olunmuş siyasət xadimi olmuşdur. Onun üzdə olan ilk yetirməsi ləyaqətli oğlu İlham Əliyevdir! Allah sizə qəni-qəni rəhmət eləsin Heydər baba!!! İlham Əliyev kimi bir kamil siyasətçi yetişdirdiyiniz üçün millət sizə öz təşəkkürünü daima etiraf edir. Elə bu fakta görə də Tanrım sizə qəni-qəni rəhmət eləsin!

II Vətən müharibəsi çox şeylərə aydınlıq gətirdi; çox nankorların, nandanların siyasi savadsızlığını özünün dəmir yumruğu ilə susdurdu! Bütün millətə, xalqa nəyin nə, kimin kim olduğunu göstərdi. Prezident İlham Əliyev, atası kimi, həm də cəsarətli şəxsiyyətdir. Onun cəsarəti arxasında beynəlxalq siyasi intellekti və onu sevən xalqı durur: çağdaş dövrdə türksoylu təşkilatlara cəsarətlə rəhbərlik edir, o təşkilatların tədbirlərində ardıcıl olaraq iştirak edir. İstiqlətverici çıxışlar edir! Onun siyasi və ümuminsanı tərbiyəsinin kölgəsi altında əriyib sapa dönənlər çoxdur. Onlar paxıllıqdan, gözügötürməməzlikdən İlham Əliyevin cəsarəti və siyasi hazırlığı qarşısında “heç nə” statusunu qazanırlar. Doğrudan da, insanda da, millətdə də hər şey irsi olmaq qənaətində olduğumu hörmətli dinləyicilərimə (oxucularıma) çatdırmaq istəyirəm: cəsarət, mərdanəlik Azərbaycan xalqı üçün hər zaman rəmzi mənə daşımışdır.

Əsrimizin əvvəllərində Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı: Ey türk: Yaxandan əl çəkəsi deyiləm! Sən hər şeyi öyrənmək istədiyini halda niyə özünü bilmək istəmirsən? Niyə öz varlığından, öz soy və nəslinsən xəbərin yox?! Niyə sənə “kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkməm! Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sunnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da olacaqsan!

Diqqətiniz üçün sağ olun!

Ö.F.Nemanzadə türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan türklərinin ana dilinin ifrat dərəcədə alınma sözlərlə yüklənməsinin ələhinə olaraq böyük ürək yanğısı ilə yazırdı ki, “Biz lazım olan elm, fənn istilahlarını qəbul etməklə bərabər, min illərcə işlədiyimiz sadə türk sözlərimizi beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə ərəb və fars sözlərini işlədirik. İnsaf ediniz! Bir millət ki ata, anası çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, o dilin, o millətin, nə şanı olar?! Dəxi nə hala deyə bilərik ki, mənim də dilim və vücudum vardır!” Ana dilimizdə əsrlərlə xalqın işlətdiyi ona məhrəm ata, ana və s sözlərin yerinə maddər, pədər sözlərinə nə ehtiyac var? Biz bunları işlətməməliyik!

Biz bu gün alınacağı, üzüağ xalq səviyyəsinə əldə etmişik. Bu böyük xalqsevər, millətsevər – millətçi ziyalılarımız kimi Ömər Faiq Nemanzadənin arzusu idi. Ruhun şad olsun, xalqın maariflənməsi mücahidi: Artıq azad, demokratik respublikamızda sənin arzuların çin olub! Tanrıdan ruhuna təskinlik və rəhmət diləyirəm!

Ruhun şad olsun, millət qayğılı böyük ziyalı! Arzuların çin oldu. Zaman doğma sözlərimizi geniş xalq istifadəsinə verdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. 1 (II hissə), XIX əsr ədəbi dili. Bakı, “Elm”, 2017
- 2.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II cild, Bakı “Elm” 2017
- 3.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV cild, XX əsr. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007
- 4.Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, “Maarif” 1998
- 5.Nemanzadə Ö.F. , Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006 Tərtib edən, ön sözlü və izahların müəllifi f.e.d. professor Şamil Qurbanov.

¹. Yazımız dilimiz, “İkinci ilimiz. Ö.F.Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.161, 171

İsmayıl Məmmədli
professor

GÖRKƏMLİ PUBLİSİST MAARİF XADİMİ Ö.F.NEMANZADƏNİN 150 İLLİYİ MÜNASİBƏTİ İLƏ

Ömər Faiq Nemanzadə 1872-ci il mayın 24-də Gürcüstanın Tiflis quberniyasının Axalsix uyezdirinin Azqur obasında ortabab kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Kənddəki molla məktəbində və yenicə açılmış rus məktəbində oxumuşdur. Ömər Faiq daha sonra Türkiyədə İstanbul şəhərində “Fateh” dini məktəbinə daxil olmuş, az müddətdən sonra yetimlər məktəbinə “Darüşşəfəq”ə dəyişilmiş, oranı bitirib Qalata poçtxanasında (1891) çalışmışdır. O dövrü mətbuatı dərinlən izləyir, məlumatlanır, bir publisist kimi formalaşır, türk gəncləri ilə yaxından əlaqə saxlayır, bu çox sürmür, təqib olunur və vətəninə Axalisə qayıdır. Çox cəhd etsə də, məktəb açmaq arzusunu həyata keçirə bilmir. Məhz bu səbəbə görə Azərbaycana gəlir. 1894-1903-cü illərdə Nuxa, Gəncə, Şamaxı şəhərlərində müəllimlik edir. Daha sonra M.Şahtaxtının “Şərqi-rus” qəzetində əməkdaşlıq edib, jurnalistik fəaliyyətinə başlayır, publisistik məqalələrini çap etdirir (1903-1906). Həm də Axalsixdə müəllimlik etməklə burada yaranan “Əmələ və əsgər soveti”nin üzvü seçilir. Lakin ictimai-siyasi fəaliyyətinə görə gürcü menşevik hökuməti onu 3 dəfə həbs etmiş, Metex qalasına salmış, mülkünü müsadirə etmişdir. İctimaiyyətin təkidi və dəstəyi ilə azad olunub Bakıya köçmüş, inzibati idarələrdə çalışmışdır (1919-1921).

1906-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadə ilə “Qeyrət” mətbəəsini təşkil etmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərriri olmuşdur. “Dilimiz və imlamız”, “Nə üçün haqqımızı istəmirik”, “Dərdimiz və dərmanımız” publisistik məqalələrində dini fanatizmə, cəhalətə, geriliyə, müstəmləkəçiliyə qarşı çıxış etmiş, mütərəqqi fikirləri ilə fərqlənmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində “Ümidvar”, “Lağlağı”, “Dərdimənd”, “Heyrani”, “Çoban”, “Dəli” və s. gizli imzalarla hekayə və felyetonlarını çap etdirmişdir. Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanda (1920-ci il 28 aprel) may ayında nəşrə başlayan “Zəhmətkeşlərin gözü” jurnalının redaktoru olmuşdur. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında çalışmış, Gəncə Kənd Təsərrüfatı texnikumunun direktoru işləmişdir.

Gürcüstan KPMK nəzdində yaradılmış müsəlman bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Tiflisdə “Yeni fikir” qəzetinin idarə heyətinin üzvü olmuşdur. 1927-ci ildə təqaüdə çıxmışdır, dərsləklər yazmışdır. “Dövləti-nəşri-asarə” (Tiflis “Qeyrət” mətbəəsi 1905). “Üçüncü il” Bakı, “Azərnəşr” 1927, 1928, 1929, 1930. Seçilmiş əsərləri. B., Yazıçı. 1992, 536 səh. 1937-ci il iyulun 16-da repressiya dövründə həbs edilmiş, həmin il oktyabr ayının 10-da güllələnmişdi. 1958-ci ildə başqa repressiya olunanlar kimi ona da bəraət verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə Ö.F.Nemanzadənin anadan olmasının 150 illiyinin keçirilməsi qərara alınmışdır. Bu gün görkəmli publisist, jurnalist Ömər Faiq Nemanzadənin elmi-bədii irsi öyrənilir, ali məktəblərdə onun əsərləri tədris olunur.

ÖMƏR FAIQ NEMANZADƏNİN FELYETONLARININ DİLİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi və görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Ömər Faiq Nemanzadə böyük ictimai xadim, maarifpərvər ziyalı kimi ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılığında felyetonları tədqiq edən S.Quliyeva yazır: "Ö.F.Nemanzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında geniş yer tutan felyeton janrına müraciət etməklə dövrün problemlərini daha geniş miqyasda təqdim edə bilib. O, xalqın milli dirçəlişi, azadlığı, xoş rifahı uğrunda görkəmli maarifpərvər mütəfəkkirlərlə birgə cəsarətlə mübarizə aparıb. Ömər Faiq müxtəlif mövzulu felyetonlarını "Lağlağı", "Mozalan", "Dərdmənd", "Cəhrəçi xala", "Dəli", "Çoban", "Ömər Faiq Nemanzadə", "Faiq Nemanzadə", "Heyrani", "Məşrutəçi" və və digər imzalarla qələmə alıb. Onun felyetonlarının hamısında mübarizə ruhu hiss olunmaqdadır. Ədib felyetonlarının mövzusu kimi dövrün ictimai-siyasi, sosial problemlərini, qadın azadlığını, avamlığı, dini geriliyi, dövlətçiliyi, xalqın milli azadlıq istəyini və s. təqdim edib"¹. Son dövrdə Ö.F.Nemanzadənin həyat və yaradıcılığı S.Vahabova tərəfindən araşdırılmışdır². Ö.F.Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri Q.Hacıyeva və İ.Sarıyeva tərəfindən tədqiq olunmuşdur³. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbində fəal iştirak edən ədibin publisistikası, felyetonları ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəfələrlə tədqiq olunsada⁴, onların dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır.

¹ S.Quliyeva. Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığında felyeton. Bakı Qızlar Universiteti, cild.11, №4, 2020 (44), s.19-24.

² S.Vahabova. Ö.F.Nemanzadənin həyat və yaradıcılığı.Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 164 s.

³ Q.Hacıyeva. Ö.F.Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri. Bakı, "Nurlan", 2007, 32 s.; İ.Sarıyeva. Ömər Faiq Nemanzadə – dil və mətbuat fədaisi..."Bakı xəbər", 2015, 22 iyul, s.15

⁴ Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, "Gənclik", 1992, 208 s.; S.Vahabova. Ömər Faiq Nemanzadə."Azərbaycan" jurnalı, 2016, №1, s.198-205

Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarının özünəməxsus dili və üslubu onu digər maarifçilərin yazılarından fərqləndirir. Xalqa bağlı olan ədib daim sadə, xalq dilində yazmağı tövsiyə edir, felyetonlarında da buna riayət edirdi. Ədibin yaradıcılığını hərtərəfli tədqiq edən Ş.Qurbanov yazır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci ildə, ən çox tüğyan etdiyi bir dövrdə çap olunmuş əhəmiyyətli və milli oyanışda böyük rol oynamış məqalələrin (“Zarafat”, “Erməni və müsəlman övrətləri” və “Qafqaz Şeyxülislamına iki dənə məktub”) Ömər Faiq Nemanzadəyə aid olduğunu yazıların ruhundan, publisistik manerasından, dilindən və üslubundan görmək olur. Ş.Qurbanov qeyd edir ki, onun “Erməni və müsəlman övrətləri” və “Qafqaz Şeyxülislamına iki dənə məktub” felyetonları mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olsa da, C.Məmmədquluzadənin çap olunmuş bütün əsərlərinə salınmış, onun adına yazılmışdır. Lakin hər iki felyetonun müəllifi Ömər Faiqdir¹. Daha sonra Ş.Qurbanov yazır:” O ki qaldı Ömər Faiqin olmasına şübhə doğurmayan felyetonlara, burada da eyni mənşənin, problem və janr müxtəlifliyinin, mövqe aydınlığının və prinsipliliyinin, yazı kəskinliyinin və müəllif qətiyyətinin şahidi oluruq. Siyasi məsələlər, ictimai və milli problemlərə aid yazılarında Ömər Faiq ürək yanğısını çox vaxt zarafat, eyham, bəzən kobud, hirsli və qəzəbli şəkildə ifadə edirdi²”.

Felyetonların dil məsələsini bir neçə yerə ayırmaq olar: Folklor, şifahi xalq ədəbiyyatı üslubundan istifadə; təkrarların müxtəlif növləri; xitablardan istifadə; paronimlərin üslubi xüsusiyyətləri; sual-cavab cümlələri, dialoq; durğu işarələrindən istifadə; və bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr və onun cümlədə təkrarı; söz sırasının pozulması; pleonazm hadisəsi; uydurma toponimlərin və ləqəblərin işlənməsi; həmcins üzvlərin işlənməsi; frazeologizm, atalar sözlərindən istifadə; təqlidi sözlərin verilməsi; əzizləmə şəkilçiləri ilə işlənən sözlər; sayların iştirakı; alınma rus sözlərindən istifadə; ərəb-fars izafətlərinin verilməsi; qarğışlar və andlardan istifadə; yazıçıların əsərlərinə nəzirə; oksimorondan istifadə; tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi; tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsi və s.

¹ Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, “Gənclik”, 1992, s.75-78 .

² Yenə orada, səh.88.

Xalq dilinə, şifahi xalq ədəbiyyatına dərinədən bələd olan Ö.F.Nemanzadə felyetonlarında da folklor ibarələrindən və üslubundan istifadə edirdi. Onun “Bilməli xəbərlər” felyetonunda dövrünün bir sıra məsələləri kinayə şəklində 9 bənddə tapmaca üslubunda yazılaraq tənqid edilir, “O nədir ki?” sualı ilə ifadə olunaraq “Cavablar” felyetonunda “O həmin şeydir ki” cümlələri ilə cavab verilir.

Folklor dilinə məxsus formulalar barədə S.Abdullayeva yazır: “Nağıl və dastanların şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə keçməsinə, onun üslubunun, dilinin, şirinliyinin saxlanmasına kömək edən əsas amillərdən biri onlara məxsus formulaların olmasıdır... Bu formulalar nağıl və dastanların dilinin gözəlliyi, əsası və ən nəhayət, canıdır. Bütün nağıllar “Biri var idi, biri yox idi” ifadəsi ilə başlayır...”¹ Nağıl dilində işlənən formulalar bir qədər dəyişmiş şəkildə Ö.F.Nemanzadənin “Pişik” felyetonunda da əksini tapır. Burada “biri var idi, biri yox idi” nağıl pişrovu “biri” sayına ca-cə ədatı və cıq4 əzizləmə-kıçiltmə şəkilçisi artırmaqla “*bircəciyi var idi, bircəciyi yox idi, bircə qarı var idi*” formulası şəklində işlənir ki, bu da məqalənin başlanğıcını daha emosional və ekspressiv edir, oxucunun diqqətini bu felyetona yönəldir, oxumağa cəlb edir. Müəllif “Qarı və pişik” nağılına müraciət edərək təkrar cümlələrlə (“Sən nə zalımsan? Mən zalım olsaydım filan şeyi etməzdim” və s.) öz mətləbini ifadə edir. Nağılda pişiyin zalım olması göstərilirsə, felyetonda müəllif bu nağıldan üslubi məqsədlə istifadə edərək ərəb əlifbası barədə fikrini belə açıqlayır: “Hə, gəl hünərin var, gəl, mərc eləyək, onda bilərsən ki, müsəlman qəzetlərinin bağlanmağına səbəb nə əməldir, nə qəzetçidir, nə camaat, qarı nənənin buz üstündən yıxılmağına səbəb pişikdir, qəzetlərin də bağlanmağına səbəb əlifba!”

“Ziyarət” felyetonunda müəllif nəvəsi Güllünü elə tərif edir ki, belə təyinlər daha çox nağıl üslubuna xasdır. Məqalədə göstərilir: “Amma bunu deyim ki, *Güllü nə Güllü*, Allah sizə də belə nəvə qismət eləsin: *ətli, canlı, sərv qamətli, saçlı, buxunlu, özü də ki yeniyetişmə. Yanaqları da elə bil ki, sensuz alması. Sənəm və sərv qədər laləzar və...xülasə*”. Folklor dilinə məxsus belə epitetlər barədə S.Abdullayeva yazır: “İnsan gözəlliyini misilsiz sənətkarlıqla mədh edən bu ifadələr nağıl və dastan dilində daim təkrarlanaraq folklor dilinə yeni ruh, təmtəraq gətirir, o

¹S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1998, s. 22

cümlədən folklor poetikasını yaradan üslubi vasitələrdən birinə çevrilir”¹.

Ö.F.Nemanzadə bəzən üslubi məqsədlə, kinayə məqsədilə belə epitetlərdən müəyyən məqamlarda istifadə edir. Məsələn, “Poçtxana” felyetonunda poçtun olmamasını tənqid edərək belə yazır: “...– o vədə tutaq ki, hələ bir yana pul göndərmək, ya kağız göndərmək üçün bəlkə poçtxana *elə bil ki, sensur alması. Sənəm və sər v qədər laləzar gedən var; Tiflisdən Gəncəyə gedən var; Şəkidən Şirvana gedən var* – dəxi poçt nəyə lazım...”

Felyetonlarda nağıl və dastan dilinə məxsus, hekayənin davam etməsini göstərən cümlələr işlənir. Məsələn: *At Fatma xalanı götürüb qaçmaqda olsun, gələk Təzəkli kəndinə* (“Fatma xala”).

S.Abullayeva yazır: “Maqda-məkdə şəkilçisi indiki zamanın davam şəklini bildirir. Bu formanı qəbul etmiş feil nağıl və dastanlarımızda adətən olsun feili ilə işlənir. Adətən bu formadan sonra nitq feili işlənir, başqa bir şəxsdən xəbər verir.”²

Felyetonlarda folklorə məxsus Allahın adı ilə bağlı ifadələr, müxtəlif andlar və qarğışlar işlədilir. Andlar: Kəndlilərin biri üzünü Molla Qurbanquluya tutub dedi: a molla, *and olsun bizi yaradan məxluqə*, mən bircə dəfə də, ayıb olmasın sizdən də, Cəfərin anasını heç bir yerə aparmamışam (“Fatma xala”); Ancaq ay Molla, *Allah sənə insaf versin*, mən sizdən ötrü bir həftədir Tiflisdə məəttələm (“Poçtxana”); *Allah xatirinə*, ay şialər, bir məni başa salın görüm bu rusa nə cavab verim və nə deyim?.. (“Nə deyim?”); *Allah* “hiyleyi-şəriyyəməizə” *bərəkət versin* (“Söhbət”); Bir gün Fatma xala üzünü Kərbəlayı Xalığverdiyə tutub dedi: a kişi, *sən Allah*, məni bir apar Heydərəli pirinə, indi *Allaha şükür*, at almısan, piyada ki getməyəcəksən. Əvvəl Kərbəlayı Xalığverdi cavab verdi ki, ay arvad, *sən Allah*, əl çək, amma axırda razı oldu (“Fatma xala”); Övrət belə söhbət edirdi: A kişi, *sən Allah*, bir mənə de görüm, bu başıdaşlı nalbəndlər necə qorxmuyur atın qıçlarına mıx vururlar, bəlkə birdən at təpik atdı? (“Fatma xala”); Bir vaxt vardı, *Allah ölən-lərinizə rəhmət eləsin*, axır çərşənbə günü rəhmətlik xan, torpağı sanı yaşayasınız, əlində tənbəki çubuğu, papaq əyri, çıxardı güllüyə... (“Axır

¹ S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1998, s. 207.

² Yenə orada.

çərşənbə”); *Allaha təvəkkül* deyib yatdım (“Sirkə”); *Allah o bacıların qəlbindəki mətləbini yerinə yetirsin* (“Axır çərşənbə”); *Sən olasan səni yaradan tanrı, sən bu qoca Dərdməndin sözün yerə salma, bunlara əməl elə* (“Molla Nəsrəddin”, 24 iyul, 1907 №27).

Qarğışlar: Nə qayıram, bizim yun alış-verişçilərinin *üzlərini mürdəşir yusun*, heç insafları yoxdur, satdıqları yunun yarısı çirk, palçıq, şaqqıldağ olur (“Cəhrəçi xala”); Haman saat çarşabı başıma atıb qaçdım yeznəmgilə və başladım nəsihətə ki *“Ay Allahın bəlasına gəlmiş, yazıq gül kimi qızı necə heyfin gəlmir ki, istəmədiyi bir adama zornan verirsen... (‘‘Ziyarət’’); At, Məşədi Nurəlinin qapısına yetişib özünü yetirdi həyəətə, Molla Qurbanqulu mat-mat baxıb bir tüpürdü yerə və dedi: – Allah sizə lənət eyləsin, ay övrətlər! Sizin səbəbiniizə xeyir-bərəkət də dünyadan götürüləcək (‘‘Fatma xala’’); Allah baisin evini yıxsın ki, mənim evimi yıxdı, uşaqçıgım xarab oldu (‘‘Məktəb’’); Allah bir eləsin sənin qabağına çıxartın, onda danı görərsən (‘‘Xanpəri bacıya cavab’’); Ay görüm o sirkədə oynayan sarısaçlı urus qızları nəgəhan bəlaya düçar olsunlar! Onları görüm yaman yara çıxartsınlar! Anaları onları doğan yerdə bir daş doğaydı! Ay görüm onları o qazandıqları yüzüklər onlara haram olsun, onların başına daş düşsün, görüm gecə səhərə kimi yuxu yuxulamayıb ərlərini gözətləyən müsəlman arvadlarının ahu naləsi sizi tutsun, ay gavur qızları!’’*(“Oyun-oyuncaq”); Arvad gərək arvadın namusunu çəksin, səndə ki heç namus yoxdur, *başındakı yaylıq sənə haram olsun* (“Xanpəri bacıya cavab”) və s.

Felyetonlarda Ö.F.Nemanzadə fikrini daha yaxşı çatdırmaq üçün müəyyən üslubi məqamlarda atalar sözlərindən istifadə edir:

Müəllim. Hələ ver görüm (“İşiq”ı alıb baxandan sonra). Tfu şeytan sənə, atalarımız onunçun deyiblər ki: *“Ata, itə, arvada inanmaq olmaz”* (“Söhbət”); Görmürsən *yaz gəlməmiş çiçək açılmır. Vaxt gəlməmiş İran oyanmır* (“Pişik”); *“Köhnə günə gün çatmaz, calasan günü günə.”* Doğrudan belədir. Hamı o keçən günlər? (“Axır çərşənbə”).

Ş.Qurbanov yazır ki, “qeyrət” sözü Ö.F.Nemanzadənin leksikonunda çox işlənən sözlərdəndir. Çünki elə bir dövr gəlmişdi ki, vətən hər kəsdən milli qeyrət tələb edirdi. “Tərəkəmə” felyetonunda bakılı-qarabağlı münəqişəsinə toxunaraq yazırdı: *“Amandır, qardaşlar, qeyrət, qeyrət! (Əgər varsa!)”* (“Tərəkəmə”). Bu adicə çağırış deyildi. Bu, tənqid

obyektinin üzünə tərsinə çırpılan sillə idi... Mətbəənin “Qeyrət”, siyasi təşkilatın “Hümmət” adlanması da bundan irəli gəlirdi¹. Məsələn:

İki gün keçər, xəbərimiz olur ki, “Qeyrət” mətbəəsinə bir nəfər adam gəlib və deyib: “Mən Molla Nəsrəddini görəcəyəm” (“Poçtxana”).

“Qeyrət” sözü digər felyetonlarda da işlənir. Məsələn: Biçarə camaat da elə güman edir ki, bu cür mollaların *qeyrət* və namusları bu cür həqarətə davam gətirə bilmir; elə zənn edir ki, bir para mollalrımızda doğrudan din, millət və vətən qanı var... (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Hər birimiz guya din və millətin ən *qeyrətli* hamisi, canıyananı donuna girib zəmanə aslanı, qəhrəmanı oluruq ... (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Tənbəllik və *qeyrətsizlik* hansı millətin karxanalarından çıxır? (“Bilməli xəbərlər”).

Bir çox sözlərin kiçiltmə-əzizləmə *cıqaz-ciyəz* şəkilçiləri ilə verildiyini görmək olur: Axır belə bizim bu öz türk *dilçiciyəzimizə* yaraşan bir əlifba düzəltmək yanı qiyamət qopar? (“Pişik”); Mən ağılsız baxdım onun-bunun sözüne, *biçarəciyi* qoydum şkolaya (“Məktəb”); Allah bəisin evini yıxsın ki, mənim evimi yıxdı, *uşaqcığım* xarab oldu (“Məktəb”).

Danışıq dilinin təsiri ilə felyetonlarda müxtəlif frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur: *Kor tutduğun buraxmayan* kimi sən də biz arvadların yaxasından yapışb əldən qoymaq istəmirsən (“Məktub”);...lakin heç birimizdə *dodaq tərpadəcək* bir cürət yox: cümləmiz *siçan kimi evlərimizin dəşiklərinə soxulub öz canımızın qeydinə qalırıq* (“Hicab məsələsi və cavabımız”);...hərgah sən oturduğun vaqonda bir müsəlman ola, *işin bitibdir* (“Məktub”); Hər kəsdən soruşuram ki, niyə müsəlman qardaşlar əlinə qələm alanda *çixırlar göyün üzünə* – heç biri cavab verə bilmir (“Felyeton”); Sonra eşitdim ki, “Cəmiyyəti-xeyriyyə”nizin, “Nəşri-maarif”inizin və “Drama cəmiyyəti”nizin *sandıqlarında siçanlar oynayır* (“Oyun-oyuncaq”); Doğrusu ki, bu xəbər mənin halımı xarab elədi, yuum zahir oldu: hərçənd bir yana baxsan, sən elə bağlanmalısən, çünki pirlərə, ocaqlara və biz arvadlara çox dolaşırsən, amma genə *dərdimizə qalan* sənsən, qənimət adamsən (“Cəhrəçi xala”); Bəzi vaxt içinə yumru daşlar da qoyurlar ki, çəkiddə ağır gəlsin, bununla belə *atalarının qiymətini üstünə qoyurlar*, Allah onlara min təsbəh lənət eləsin ki, məni

¹Ş.Qurbanov.Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.91.

diyarbədiyar salıblar” (“Cəhrəçi xala”); Lakin mən Molla Nəsrəddinə inanmayıb sizi bu günlərə, bu həqarətlərə salan bir para *ruhani dərisindəki qurdların* sözünə aldanırınız (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Bir az sonra dizlərinə vura-vura gəldi və ağlayan kimi edib dedi ki, *torpaqlar başıma*, yanı qara, gəbərəcək pişik dolmanın hamısını yeyib (“Pişik”); Arvadlar *başına nə kül töksün*, hansı məktəbdə arvadlara elmi-hesab oxudubsunuz ki, pul hesabı bilsinlər... (“Bir arvadın cavabı”); Yoxsa indiyə kimi o həyasızın *abrını atəyinə bükərdim* (“Xanpəri bacıya cavab”); Habelə işlər olanda arvad *başına nə daş salsın*, ay canı yanımış!” (“Xanpəri bacıya cavab”); *A başına dönüm*, bu məlun kor arvadı boşamır (“Xortdana məktub”); İndi *qalmışam əli qoynumda*. Cadu-pitik bu məluna kar eləmir. Hacı İsmayıl da cadu yazmaqdan, *tas qurmaqdan* lap yorulub (“Xortdana məktub”); Amma heyif ki, zəmanəmizin biz mollaları arasındakı ixtilaf ələmin *başına böyük bir bəla olubdur* (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Fatma xala bu sözləri eşitcək tez cavab verdi: – Yox, yox, *başına dolanım*, mən qələt edərəm, mən əlimi cilova vura bilmərəm (“Fatma xala”); Eşiməyibsən ki, o Məstəli şaha *cadu qurdurub* bir dəqiqədə Parij şəhərini necə dağıdıb *altını üstünə çevirdi* və biçarə Müsyö Jordanı *dəli edib çöllərə saldı?* (“Xanpəri bacıya cavab”); İndi *evim yıxılıb, qapım çırpılıb*, gözəl, ağıllı oğlan dəli olub (“Məktəb”); İnşallah, *yolun quru qalmaz* (“Məktəb”); Tək bircə mənəm *pərvanə kimi sənin başına dolanan* (“Bakı dəryası”); Bir sözlə, *qaş qayıran yerdə vurub göz çıxarmayasan* (“Poçtxana”) və s.

Felyetonlarda paronimlərdən yumor, kinayə məqsədilə istifadə olunur. Burada toponim ilə ümumi ismin paronim yaratdığı görünür. Məsələn: Nə səbəbə *İrandan* qutu içində gələn ilanlar İran əhlindən savayı özgələri sancmır? (“Bilməli xəbərlər”).

Burada *İranın ilan* sözü ilə yanaşı verilməsi müəllifin həmin dövlətə olan mənfi münasibətini ifadə edir. Digər bir misalda isə ümumi isimlər paronimlik təşkil edir. Məsələn: Boş *fəlsəfə*, daha doğrusu, *səfsətə*: insan niyə işini elə tutur ki, cırmaqlanmağa möhtac qalır (“Pişik”).

Felyetonlarda artıqlıq məsələsinə toxunulur, morfoloji və sintaktik pleonazm müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlənir. Morfoloji pleonazm zamanı felyetonlarda daha çox *biri* sözünə si şəkilçisi artırmaqla pleonazm yarandığı görünür. Məsələn: Səhərdən hazırlaşırıdım ki, yola düşüm, dünənki xalalardan *birisi* gəlib mənə xəbər verdi ki, buy, ay qız,

yaxşı xəbər var, gözün aydın olsun, “Molla Nəsrəddin” jurnalı bağlanıb-
dır (“Cəhrəçi xala”); Bir gör nə çəkilib: kişi öz gözəl, Allahın əmrilə
aldığı arvadını körpə balası ilə gözüyaşlı qoyub uyubdu urus ləçərinin
birisinə (“Xanpəri bacıya cavab”); İndi də haman dostum deyir ki, *bi-
risi* Xorasan səfərinin adını çəkən kimi övrətimin “A kişi, qoyma, baş-
mağım düşdü” çığırtısı düşər yadıma (“Fatma xala”).

Sintaktik pleonazm zamanı söz birləşmələrində və ya cümlələrdə
artıqlıq hadisəsi özünü göstərir. Məsələn: Bəs sən deyirsən ki, “*mənim
qulağım var, hər şeyi eşidirəm?*” Bəs əgər sənin hər şeyi eşitməyə *qul-
lağın var*, nə səbəb bu vəqəni eşitməyibsən?... Bəs bu surətdə ki, sənin
gözün var, niyə bu işləri görmürsən?... Dəxi də sən mənə demə ki, *qu-
laqlarım var eşitməkdən ötrü, gözlərim var görməkdən ötrü* (“Ziyarət”);
Necə inanmamaq olar ki, *adam öz gözü ilə* belə işləri görür? (“Xanpəri
bacıya cavab”); Molla dayı, bir burada olub öz *qulağımla eşidəydin* ki,
arvadların ağlaşmalarıyla mollaların quran oxumaqları bir-birinə qarı-
şanda nə qərribə aləm olurmuş!!! (“Allaha rüşvət”).

Felyetonlarda tavitoloji vahidlərdən də istifadə olunur. Məsələn: *Nə
göl kimi gölsən*, ey Bakı deryası, çünki yer üzündə sənin kimi böyük
göl yoxdur, *nə derya kimi deryasan*, ey Bakı deryası, çünki çəkilib şir
kimi durmusan kənardə və heç bir özgə deryalara qarışmırsan, heç kəs
ilə işin yoxdur (“Bakı deryası”).

M.Adilov bu tip təkrarların leksik-semantik nöqtəyi-nəzərdən me-
taforik, qrammatik cəhətdən inkarlıq prinsipi üzrə təşkil olunduğunu
qeyd edir¹.

Tavitoloji ifadələrdə feilərin təkrarı zamanı cümlələrdə qarşılaşdırma
mənası yaranır. “Qarşılaşdırma mənalı tabeli mürəkkəb cümlələr baş
cümləyə ya intonasiya ilə, ya da amma, ancaq, lakin bağlayıcı sözləri
vasitəsilə bağlanır... Qarşılaşdırma mənası xüsusilə o zaman daha kəs-
kin ifadə edilir ki, son cümlənin xəbəri də, əvvəlki cümlənin təkrar-
lanan xəbəri də eyni sözdən ibarət olsun²”. Məsələn: Hər kəs mərc
gəlir gəlsin, bu gün siz mənə öz türk dilimizə yarayan mükəmməl bir
əlifba verin, on ildən sonra mən sizə tək Qafqazdan yarım milyon qəzet
müşətərisi verim (“Pişik”); Di *gül*, büz dodağuvu, nə qədər *güləcəksən*,

¹ M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.107.

² Yəni orada, səh.230

gül!! (“Pişik”); Qoy hər kəs nuxalı Dərdiməndin və naxçıvanlı Hacı Zeynalın adətlərini *xoşluyur xoşlasın*, qoy hər kəs bu cənablar etdikləri Gülsüm nənə əməllərini təsdiq *edirsə etsin*, qoy üç talaqdan sonra övrətlərini bir neçə günlüyə özgə kişiyyə *verənlər versinlər*, amma biz deyirik ki, şəriət bir müəqddəs və ali aləmdir və belə məzhəki işlərdən şəriətin əsla xəbəri yoxdur (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

Elə təkrarlar var ki, eyni sözün təkrarı ifadəni daha emosional edir, burada birinci hissə atıla da bilər, bu zaman ikinci hissədən məna anlaşılır. Məsələn:

Başmaqdı düşdü, deyərsən, “A kişi, qoyma, başmağım düşdü”, *kişi də fayton olsa faytonu saxlar, dəmiryol qatarı olsa dəmiryol qatarını saxlar* (hərçənd bu evi xarab dəmiryolu sürənlər heç sözə baxan adam deyillər) (“Fatma xala”).

Felyetonlarda diqqəti cəlb edən dil xüsusiyyətlərindən biri ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid təkrarların işlənməsidir. İsimlərin təkrarı: *Heydərlı pırı* çox kərəmətli *pırdı*. Bu pırin bərəsində çox şey danışmaq olardı, amma şamaxılıların xətirəsi üçün danışmırıq (“Fatma xala”).

Xəbərlik şəkilçisi ilə işlənen sözlərin təkrarı: Arvad *nədi*, həyətdən küçəyə çıxdı *nədi*, hələ bir para binamus müsəlmanlar övrətlərini yarılarına salıb aparırlar qohum-qardaş evinə (“Fatma xala”).

Bu təkrarların “geniş” ifadə üsulu ədəbi dilimizin digər üslublarına da xalq dilinin təsiri ilə daxil olmuşdur¹. Bəzən belə təkrarların birinci hissəsi təsdiq, ikincisi inkarda işlənilir.

Cümlələrdə antonim, bir-birinə zidd sözlər yanaşı ifadə olunur. Bağışlayın, hərçənd mənim dərdim sənə məlumdur, ona görə ki, dünyada hər nə iş olsa *ölülər bilər*: *Çünkü onlar diridirlər*, biz dirilər bunu hələ başa düşmürük (“Xortdana məktub”); Dur səni aparım *ölümüzdün və dirimizin sahibi* şərətmədar Hacı Seyidağagilə (“Ziyarət”).

Felyetonlarda sifətlərin təkrarına rast gəlinir. Məsələn: Amma “Molla Nəsrəddin” *özgə cür* xəyal edir və *özgə cür* yazır (“Felyeton”); Amma vallah yalandır: gündə yüz kərə *mili və dini haqq və ixtiyarımıza toxunurlar*, *milli və dini hüquq və namusumuzu* ayaqlar altına alırlar... (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

¹M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.102.

Sifətlərin həcins sözlərlə verilməsi: İndi görürük ki, bəzi *saqqalları qırmızı və beyinləri sarı* müsəlmanlar bizim sözüümüzü əsla başa düşməyib deyirlər ki, “Molla Nəsrəddin” şəriəti istehza edir (“Bir neçə günlüyə”); Öylə isə atamın sözü həqiqdir ki, deyirdi: müsəlman mühərrirlərinin öz əməlləri və əqidələri ilə yazıları arasındakı fərq mollaların *ağ sarıqları ilə qara qəlbləri* arasındakı fərqdən artıqdır (Söhbət”).

Sayların təkrarı: Çarəsi budur ki, cənab Molla Nəsrəddin qatı *bir* elan cari qıla ki, bundan sonra gərək yas evinin qabağına cəmiyyəti-xeyriyyə tərəfindən *bir* vəkil qoyula və hər gələn molla millət naminə hökmən *bir* şahı verə...və kişilər and içələr ki, bundan sonra onlar naməhrəm övrətlərə baxmayacaqlar (“Cavablar”); *Bir* saatlıq rahəti, *bir* qəpiklik mənfəəti heç *bir* şeyə dəyişmirik (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Sual-cavabdan sonra mollalar cavab verirlər ki, bizi “Ülfət” qəzeti göndərdi ki, bizimiz Qori darülmüəllimində Firidun bəy Köçərlinin əvəzinə və *birimiz də* Rəşid bəy Əfəndiyevin əvəzinə müəllim olaq (“Qəribə qutu”); Bu işə *bir çarə*, aman günüdür, *bir çarə* (“Bakının əlacı”).

Elə saylardan istifadə olunur ki, Ö.F.Nemanzadənin yaşadığı dövrün say hesabını ifadə edir və ölçü, dəyər, çəki vahidlərini bildirir: Peterburqda çıxan “Ülfət” qəzeti idarəsindən bu günlərdə Zaqafqaziya ruhani idarəsinin adına poçt vasitəsilə bir yekə qutu pasılka göndərilmişdi ki, çəkisi *on yeddi put iyirmi altı girvənkə idi* (“Qəribə qutu”); Molla, bir gün oğlum qonşum Məşədi Heydərin papağına bir daş vurdu, Məşədinin papağı *üç arşın* yol getdi (“Məktəb”); *Saatda yüz dəfə* lazımsız sən oturduğun yerdən gəlib o tərəfə gedəcək, bu tərəfə keçəcək, qoy-mayacaqlar ki, bir dəqiqə rahat nəfəs alasan (“Məktub”); İndi işdi bir erməni dükənina girərsən ki, *üç-dörd arşın* çit alasan, o saat görürsən ki, dalıncan haman dükana şey almaq bəhnəsilə bir müsəlman girdi... (“Məktub”).və bir də mən görüb eşitmişəm ki, çox kişilər də pulu barmaqları ilə hesab edirlər və *iyirmiyə iki on, yüzə iki əlli* deyirlər (“Bir arvadın cavabı”);

Sonuncu misalda işlənən *iki əlli* ifadəsi nağıl pişrovunda çox işlənir (siz yüz yaşayın, mən iki əlli). Burada işlənən *iki əlli* ifadəsi dilimizdə əllilik say sisteminin qalığı kimi izah olunur¹. *İki əlli* dedikdə yüz nəzərdə tutulur.

¹M.Adilov. Dilimizin say sistemi. “Elm və həyat”, 1984 №2, s.27.

Felyetonlarda sıra saylarının işlənməsi və söz sırasının pozulması hallarına rast gəlinir: Bakının əlacı bir neçə şeyə bağlıdır. *Əvvəla lazımdır ki*, Bakı bir az kasıblasın...Bakını şişirdən məlumdur ki, neft mədənləridir. *Lazımdır cəmi neft mədənlərini köçürmək* yarisını İrəvana və yarisını Gəncəyə və mədənlərin mədaxilini vermək məktəb rəisinə ki, ac kənd müəllimlərini məvacibsiz qoymasınlar (yoxsa vallah, acından ölərlər). *İkinci* əlacı budur ki, *lazımdır cəmi qoçularını göndərmək* ki, gedib düzülünlər Cavad mahalına və qoymasınlar ki, İran quldurları Arazı keçib fəqir müəllimanların kəndlərini dağıtsınlar. *Üçüncü* əlacı budur ki, Bakının mollalarının bir parasını *lazımdır* köçürmək İrəvan quberniyasında Yelenovka adlı malakan kəndinə...Hacıların da bir parasını *lazımdır göndərmək* Rəştə ki, gedib Hacı Hümmam cənablarını ziyarət etsinlər. *Dördüncü* əlacı budur ki, *lazımdır* Bakıdan cəmi itbazları Naxçıvan mahalına – Nehrəm kəndinə, uşaqbazları göndərmək Varşava şəhərinə, arvadbazları göndərmək Xorasana, qumarbazları Nuxaya, çaxırbazları Salahlı kəndinə və mütrübbazları Peterburq şəhərinə. *Beşinci* əlac budur ki, *lazımdır* Bakının cəmi şəhər məktəblərini bağlamaq və müsəlman müəllimlərini göndərmək Firəngistana – Monte-Karlo şəhərinə. *Altıncı* əlacı budur ki, *lazımdır* İran hambalları bir yekə arx qazsınlar ki, Mühit deryası gəlib qarışsın Bakı deryasına.. (“Bakının əlacı”).

Saylar bəzən ərəb sözləri ilə verilir: *Əvvəla*, vücudi-zicudi-cənab şərif olsun! *Saniyə*n, əgər bu tərəfin əhvalını pürçiş eləsəniz əlhəmdü-lillah siz vücudi-bimislilərin duasının bərəkətindən zindəganlıq eləyib sizin ruhunuza duagü varıq. *Salisən*, bəndeyi-həqirin bir az məşğələsi olmağa görə xidmətinizə gəlməkdə bir az təxir eləyirəm...*Rabiən*, mənim bir qulluğum var (“Xortdana məktub”).

Felyetonlarda əvəzlilərin təkrarı görünür. Məsələn: *Mən* istəyirdim haman nömrədə cəfəngiyyat əvəzinə bir siyasi məqalə yazam. Məsələn, heç olmasa yazam ki, Avstriya və Serbiya nə üçün dava edirlər, yazam ki, Avstriya nə deməkdir, Serbiya nədir, bunların ədavəti nə vaxt, hardan başlanıb, istəyirdim yazam ki, Serbiya bir balaca hökumətdir, dörd yüz ildən artıq Osmanlı vilayəti hesab olunurdu... (“Poçtxana”); *Mən*, *Molla Nəsrəddin*, keçən nömrədə yazdım ki, filan ayeyi-kərimələrə görə və bir para üləmanın rəyinə nəzərən arvadların üz örtməyini ixtilafli bir məsələ hesab edirəm və üz açmağı caiz bilən üləmanın rəyini xoşlayı-

ram (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Bu söz *mən Molla Nəsrəddinin* barəsində sırf böhtandır (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Lakin *mən Molla Nəsrəddinə* inanmayıb sizi bu günlərə, bu həqarətlərə salan, bir para ruhani dərindəki qurdlardır (“Hicab məsələsi və cavabımız”); *Biz Molla Nəsrəddinik. Bizim* peşəməz vəhşi adətlərə gülməkdir, *bizim* xidmətimiz ilan-qurbağaya sataşmaqdır (“Bir neçə günlüyə”).

Ş.Qurbanov yazır: ”Sonuncu felyetonda “...Mən yazdım ki...” sözləri bizə çox şey desə də (çünki “Hicab məsələsi və cavabımız” felyetonunun Ömər Faiq tərəfindən yazılması şübhəsizdir) həmin yazıda aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirmək lazımdır:”Mən heç vaxt damdandüşmə deməmişəm ki, haşa hicab yoxdur. Bu sözlər mən Molla Nəsrəddin barəsində sırf böhtandır. Mən demişəm və genə də deyirəm ki, arvadın üz və əllərindən savayı cəmi bədəni “övrətdir”, arvadın övrət, yəni üz və əllərindən savayı yerlərini açmağı isə haramdır!”. Bu cəhətdən felyetonlarda “mən” və “mən Molla Nəsrəddin”, “biz” əvəzlilikləri ilə başlayan cümlələr Ömər Faiqə məxsusdur.

Felyetonların dilində daha çox I şəxs əvəzliyinin tək və cəm formaları təkrar olunur: Cənab axund, mən ölüm, dinc dur! Bax, mən ölüm deyirəm. Bağışlayınız rəncidə olacaqsınız məndən, ancaq mən ölüm, dinc dur (“Nuxada Axund Fərəculla cənablarına”); Bir il bundan qabaq siz mənə kağız yazıb yalvardınız ki, ay Molla Nəsrəddin, sən allah, biz gəncəliyə sataşma, biz özgə şəhərlərin camaatı kimi bəkar oturmamışıq, biz “Drama cəmiyyəti” açmışıq, bizim “Nəşri-maarifimiz” var, biz “Cəmiyyəti-xeyriyyə” tikmişik (“Oyun-ouncaq”).

Bir saat sonra *bizim evimiz* dəxi bizimkilikdən çıxdı (“Allaha rüşvət”).Burada “bizimki” sözünə qoşulan “-lıq şəkilçisi sözdüzəldici funksiyadan məhrumdur. Həmin funksiyada bu şəkilçi dilimizdəki bütün isimlərə qoşula bilər ki, təkə bu cəhət onun leksika ilə bağlı olmadığını göstərir.-lıq...şəkilçii eyni funksiyada hətta əvəzliliklərə, məsdərlərə də və s. qoşulur².”

İşarə əvəzliliklərinin təkrarı: Xülasə, *bu* əlim, *bu* ətəyim, mənə bir çarə (“Xortdana məktub”).

¹. Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.86.

². M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.133.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin təkrarı: Həmd olsun, özünüz görürsünüz: *kimlərdir* şəriətini bilməyib kor-koranə əl-ayaq çalanlar, *kimlərdir* həqiqəti gizlədib camaatı aldadıb ələ salanlar (“Hicab məsələsi və cava-bımız”); Əlbəttə, *kim* öz həya və ismətinin yoxluğundan qorxursa və *kim* özünü saxlaya bilmirsə, qoy onlar qapansın (“Söhbət”).

Feillərin təkrarı: Kəndlilərə yavuqlaşib biçərə övrət utana-utana bir *baxdı* kəndlilərin üzünə və qızara-qızara *baxdı* mollaının üzünə (“Fatma xala”).

Feillərin xəbərlik şəkilçisi ilə verilərək cümlənin əvvəlində təkrarlanması: *Bəsdir köhnə* adətinizi, *köhnə* xasiyyətinizi, *köhnə* xoşbəxtliyinizi məşrutəyə qurban etdiniz. *Bəsdir* Tağızadələr kimi dinsizləri çıxartdırıb mücahidlərinizə dil uzatdınız (“Ey İran”); *Görsənən budur ki*, sən bir-cə əba və qəbanı görürsən və “E”-nin boğazdan gələn məxrəcini eşidir-sən. *Görsənən budur ki*, dəxi bundan başqa sən nə bir şey görürsən, nə də bir şey eşidirsən (“Ziyarət”).

Feillərin cümlənin sonunda təkrarı: Cənab Axund Fərəculla Pişnamazadə, sənin sözlərindən bu çıxır ki, şərab da *götürülsün*, keflənmək də *götürülsün*, qumar da *götürülsün*, kasıb ölümlərə ehsan vermək də *götürülsün* (“Nuxada Axund Fərəculla cənablarına”); Cavanlarımız özlərini Bakı qoçularına *oxşadırlar*, milyonçularımız Bakı milyonçularına *oxşadırlar*, müəllimlər özlərini Bakı müəllimlərinə *oxşadırlar* (“Bakının əlacı”); Mən də dinmədim, dedim *qoy hələ görək axırı nə olacaq...* Mən də dinmədim, dedim, “*qoy hələ görək axırı nə olacaq*”....Mən dinmədim, çünki doğrudan da yoxa heç bir çarə yoxdur. Və dedim ki, *qoy hələ görək axırı nə olacaq...* Amma sonra nə gördüm!!! Mən görəni heç bir kafir də görməsin, yazıqdı! (“Oyun-oyuncaq”); Yoxsa vallah, bizim yazdıqlarımız da *zarafata oxşayır*, gəncəllilərin işləri də *zarafata oxşayır* (“Oyun-oyuncaq”).

Feillərin cümlənin axırında və sonrakı cümlələrin əvvəlində təkrarı: Daha bundan sonra *arxayın ol*. *Arxayın ol ki*, nə baş çarpmağına, nə mərsiyəxanlarına, nə də müctəhidlərinə heç kəs bir söz deyə bilməyəcəkdir (“Ey İran”); Həqiqət, mən çox *qorxurdum*. *Qorxurdum ki*, “İrşad”ın bərəsində haray-dad eləyənlər qüssədən əriyib ölələr, *qorxurdum ki*, “İrşad”a pul verənlər cəmi var-yoxların verələr, “İrşad”a və özlərinə bir qəpik də saxlamayalar (ki mütrüb zad oynayanda şabaş verələr).

Qorxurdum ki, qəzetlərdə o qədər “İrşad”ı tərifləyələr ki, əcnəbi millətlər müsəlmanların qəzetbazlığına mat və heyran qalalar). Vəqien, mən çox *qorxurdum* (“Qorxuram”).

Felyetonlarda tərkib hissələrinin biri təsdiq, digəri inkarda işlənən feillər işlənir: Keyfim *istər verərəm, istəmərəm vermərəm* (“Allaha rüsvət”); Amma üz və əllərin açılmağında üləmə ixtilaf edib: bir qismi deyir ki, üz və əli açmaq ancaq namaz vaxtında *ola bilər, özgə vaxt ola bilməz*. (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Bəs sən ki bunları *görmürsən, de görüm nəyi görürsən?* (“Ziyarət”); Görəsən təzə müəllimlərimiz o qədər kordurlar ki, bu böyüklükdə nöqsanı *görmürlər? Əgər görürlər, bəs niyə dinmirlər?* (“Pişik”). Bəli, dünyada çox arvadların başmağı düşüb, amma vallah-illah başmağın düşməyindən heç bir kəsin başına *o qədər müsibət gəlməyib, nə qədər ki, Fatma xalanın başına gəlib* (“Fatma xala”); Niyə rus xanımlarının semiçka çırtamağı *eyib deyil*, bizim saqqız çeynəməyimiz *eyibdir?* (“Bir arvadın cavabı”).

Yalnız inkarda işlənən feillərin təkrarı: Məni dünyada bir şey çox yandırır: məsələn, üləməyə *söz demək olmaz* və demirik də, çünki vərəseyi-ənbiyadırlar. Seyidə *söz demək olmaz* – zaçem? Çünki əksəri övladi-peyğəmbərdirlər. Falçıya, cindara *söz demək olmaz*, çünki müsəlmanıq, etiqadımızda cin var (“Pişik”); Bakıya lazımdır bir çarə qılmaq, dəxi bundan sonra *səbir eləmək mümkün deyil. Heç mümkün deyil səbr eləmək* (“Bakının əlacı”).

Feillərin elə təkrarı var ki, onları müəyyən məqamlarda feili bağlama forması əmələ gətirən təkrarlarla eyni sıraya qoymaq olmaz. Məsələn: Mən yamanlıq eləmədim ki, yazdım, Molla əmi, arvadları bu qədər biləyinə dolama, onların *olar-olmaz* eyiblərini açıb lağa qoşma (“Xanpəri bacıya cavab”). Bu tipi təkrarlar müəyyən “leksik-morfoloji izolyasiya” təsiri ilə yeni sözlər – isim, sifət əmələ gətirmiş olur¹.

Felyetonlarda bağlayıcıların müxtəlif növlərinin təkrarı görünür. Ya bağlayıcısı həmcins üzlər arasında əlaqə yaradaraq təkrar işlənir. Məsələn: Bir qabdan ki, sünniməzhəb su içə o qabdan şiəməzhəb su içə bilər, *ya xeyr, o qabı təmizləmək lazımdır, ya xeyr?* (“Bilməli xəbərlər”); Göydə ulduz çoxdur, *ya müsəlman bazarında qumarxana?*(“Bilməli xəbərlər”); Heç bir dəfə olmayıb ki, mən onun övrətinin *ya bir*

¹M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.290

səsini eşidim, *ya* boyunu görüm (“Fatma xala”); Övrət *ya* əcnəbiyyədir, *ya* mərhəm, əcnəbiyə olduqda *ya* azadədir, *ya* kəniz (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

“Misallardan göründüyü kimi, müxtəlif zaman, şəxs, forma şəkilçiləri belə təkrarlarda özünü göstərə bilər. Mənaca belə təkrarlar bir alternativ, tərəddüd ifadə edir¹.”

Həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında əlaqə yaranan bağlayıcılardan biri də gah bölüşdürmə bağlayıcısıdır². Felyetonlarda o *xah* şəklində işlənərək təkrarlanır: Dünyada çox arvadların başmaqları düşüb, *xah* at üstə gedən vaxt, *xah* arabadan *ya* da faytondan, *xah* dəmir yolu ilə gedəndə (“Fatma xala”).

İnkər bağlayıcılarının təkrarı: Qafqazdan sənə yüz min bisavad müsəlman göstərim ki, *nə* məktəb görüb və *nə* uşqol, amma tamam meydanların və restoranların qapısında viviskaların və içərisində stolaların nömrələrini oxuyurlar (“Pişik”).

İştirak bağlayıcısının təkrarı: Bu günə hicab dalısından sual və cavab etmək pakizəqadir *həm* sizin qəlblərinizə və *həmi* övratlərin qəlblərinə (pis gözlə baxmaqdan ibarətdir) (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

Da, də ağlayıcısının təkrarı: Amandı, Molla dayı, bundan sonra elə dolan ki, qarğış və bəd dua sahibi olma, özünə *də* yazığın gəlsin, bizə *də*; Mən *də* tamaşa edirəm, həmin məşədi və hacılar *da* tamaşa edir (“Bakı dəryası”); Ey dəryaların seçimlisi Bakı dəryası, mən də “Qoburnat” bağından tamaşa edirəm və həmin məşədi-hacılar *da* Daş körpüdən tamaşa edirlər (“Bakı dəryası”).

Şərt bağlayıcılarının təkrarı: *Zəmani ki*, biz görürük ki, Nuxada Dərdimənd övratini üç talaqdan sonra verir kor Hafizə, üç gündən sonra gedib yalvarır ki, “sən allah, övratimi ver özümə”, *zəmanə ki*, biz görürük Naxçıvanda Hacı Zeynal üç talaqdan sonra övratini verir tulambarçasına və üç gündən sonra gedib yalvarır ki, “sən allah, mənim övratimi boşa, mən alım”, – biz bu biçarələri görəndə qəm və qüssə edirik ki, *nə səbəbə* bizim müsəlman qardaşlarımız peyğəmbərin şəriətindən bu dərəcə kənara çıxıbdır və *nə səbəbə* bizim millətimiz insaniyyətdən, mərifətdən, namus və qeyrətdən, dindən və şəriətdən bu dərəcədə kənər

¹ M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.275.

² S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1998, s. 180

düşüblər (“Bir neçə günlüyə”).

Və bağlayıcısının 3 dəfə təkrarı: Genə çox istilaldan sonra buyurur: “Vəlayübdinə zinətəhünnə illa məzəhərə minha” belə təfsir olunubdur ki, ibarətdir üzdən *və* iki əllərdən *və* bəzi rvyatlərdə iki qədəmlər dəxi belədir *və* Küleyni rəhmətullah da buna qaildir... (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”); Əgər əcnəbiyyə *və* azadə isə, cəmi bədəni övrətdir *və* ciz deyildir bəxmaq məgər üzünə *və* əllərinə (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”); Ona görə əmr olunur ki, baş örtüklərini boyunlarına salsınlar ki, boyunları *və* boğazları *və* tükləri *və* qollarında, boyunlarında olan zinətləri məstur olsun (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”);

Və bağlayıcısının 6 dəfə təkrarı: “Müntəha” kitabında (Əllamənin-dir) cəmi üləma icma edibdir üzde *və* habelədir (təzkirə Əllamənidir) “Müxtəlif” *və* “Mötəbər” kitablarında *və* “Müntəha”da sərəhətə zikr olunubdur üləmaların icmal iki əllərdə *və* dəlil gətiriblər bunu ki, ehtiyac vadar edir üzü *və* əlləri açmağa *və* İbn Əbbas təfsir edibdir (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”); Biz bunu demişik ki *və* yenə deyirik ki, övrəti üç təlaqdan sonra özgə kişiyyə “bir neçə günlüyə” ərə vermək *və* Naxçıvanda Hacı Zeynal kimi *və* Nuxada Dərdimənd kimi gedib övrəti tazə ərindən yalvarıb boşatmaq *və* evə gətirmək vəhşi, gülməli, qeyrət *və* namusdan bilmərrə uzaq *və* şəriətdən kənar bir işdir (“Bir neçə günlüyə”); Zinəti xilqətə həml edənlər deyiblər ki, “ma zəhərə minha”nın mənsi budur ki, adət cari olubdur o yerləri zahir etməyə, məsələn, övrətdə üz *və* əllər, çünki şəriəti-hənəfiyyə *və* səhlə *və* səhmədir *və* zərurət təqaza edir, üz *və* əlləri zahir etməyə *və* ona binaən üləma ittifaq ediblər ki, üz *və* əllər övrət deyildir (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”);

Və bağlayıcısının 8 dəfə təkrarı: Günah yoxdur övrətlərə atalarında *və* övladlarında *və* qardaşlarında *və* qardaşları övladlarında *və* bacıları övladlarında *və* öz cinsi övrətlərə *və* o kəslərə ki, o övrətlərin əlləri malik olubdur (qul *və* kəviz) *və* gərəkdir ki. Allahdan qorxalar, bedürüstü ki, Allah hər şeyən xəbərdardır (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”).

Cümlənin *və* bağlayıcısı ilə başlaması: *Və* bu surətdə onlara əziyyətlər olunmazlar ki, o növ əziyyətlər kənzilərə olunur (“Hicab məsələsi *və* cavabımız”); *Və* mən çox kişilər görmüşəm ki, arvadları saqqız çeynəyəndə deyir ki, “ay arvad, ondan bir az qır, mənə də ver”. (“Bir arvadın cavabı”); *Və* bir də məhəbbət duası yazdırmaq *və* kiilərin cibindən

pul oğurlamaq, başına cürbəcür oyunlar gətirmək bizim aramızda olan sirlərdir...("Xanpəri bacıya cavab").

Köməkçi nitq hissələrindən adatların da təkrarına felyetonlarda rast gəlinir. *Ca-cə* şəkilçili məhdudlaşdırıcı adatlar felyetonlarda işləkdir: Mənim bir özgə dostum var, bu da həmişə mənə deyər: mən ömrümdə övrətim ilə *bircə* dəfə də nəinki səfərə, bəlkə həyətdən küçəyə də çıxmamışam ("Fatma xala"); *Bircə* bundan xəbər alasan ki, a utanmaz, söylə görək həyasızlığa kim qurşanıbdır ki, bu qədər həyadan danışasan? ("Xanpəri bacıya cavab"); Evə gedəndə od kimi gedib nə varsa götürüb yeyərdi, anasının ağzı nədi ona bir söz deyər, gözümüzün ağı-qarası *bircə* oğuldu! ("Məktəb"); Sən deyirlər, dua yazmaq bilirsən, nə olar, *bircə* dua yazıb göndərsən ki, oğlum şkoldan əl çəkər ("Məktəb").

Sual cümlələrində *-mi, -vi, -mu, -mü* ədatı adlara qoşularaq təkrar işlənir, bu adatlar sual intonasiyasını artırır, sual məmununu gücləndirir: Çünki, həqiqət rus dilini *baqqal Kərbəlayı Əsədmə, əllaf Hacı Göyüşmü*, yoxsa bəzzaz Səməd başa düşəcək? ("Felyeton"); Fransa, osmanlı inqilabı, yəni ora pişiklərinin cırmaqları olmasaydı, o məmləkətlər bu gün bu halətdəmi olarlardı? ("Poçtxana").

-Mi, -mi, -mu, -mü ədatının cümlənin sonuna artırılmamasının səbəbini S.Abdullayeva belə izah edir ki, dinləyicinin diqqətini lazım olan sözə yönəltmək məqsədilə bu adatlara cümlənin sonuna deyil, adlara artırılmışdır və bitişdiyi sözün sual məzmununu və vurğusunu gücləndirmişdir¹. *Mi-mi-mu-mü* ədatı ilə işlənən cümlələrdə təkrar görünür və iki cür, həm şühudi keçmiş zaman formasından sonra, həm də əvvəl işlənir ki, bu da felyetonların dilini daha çox danışq ülubuna yaxınlaşdırır: *Əgər* həzrət İsa milləti ilə xoş keçinsəydi, onların əqidəsinə toxunmasaydı, dar ağacından asılıb *ölərdimi?* *Əgər* həzrət Zəkəriyyə öz camaatına "bəli-bəli" deyib müdara etsəydi, azarlanıb tələf *olarmıdı?* *Əgər* İbn Rüşd, İbn Sina mollaların və avamın ziddinə danışmasaydılar, təkfir *olunarmıdılar?* *Əgər* Midhər paşa ümumin fikrinə riayət etsəydi, zindanda köməksiz qalıb *boğularımı?* *Əgər* Tolstoy öz əqidəsi üstə durmasaydı, kilələrdən *qovularımı?* *Əgər* həkim Qaliley dünyanın hərləndiyini inkar edib xoş rəftar etsəydi, dırnaqlarından *çəkildimi?*

¹ S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, "Elm", 1998, s. 165

Felyetonlarda işlədilən ədatlardan biri də axır ədatıdır. “Axır sözü cümlədə bir vəzifə daşısa, son sözünün sinonimi, əvvəl sözünün antonimi olsa belə, müstəqil söz axı sözünün sinonimi olsa ədat olur¹”.

Axır yuxarıda Allah var, *axır* dünyada bir haqq-hesab var, *axır* hər bir işin bir qaydası var, yoxsa adam başına deyil ki, hər nə bilir elə də eləsin (“Oyun-oyuncaq”).

Felyetonlarda müəyyən üslubi məqsədlə inkar ədatları təkrar işlənir. Məsələn: Ey gözəl Bakı dəryası, elə xəyal eləmə ki, həmin hacı və məşədilər də sənə tamaşa eləyirlər! *Xeyr, xeyr, xeyr*, elə xəyal eləmə (“Bakı dəryası”).

Modal sözlərin təsdiq formasında təkrarı: ...o vədə çox çəkməz ki, Gəncədə baqqallarımız və bəzzazlarımız qəzet oxumaq istəyəndə, *əlbəttə və əlbəttə*, rus qəzetini axtaracaqlar, o səbəbə ki, müsəlman qəzetlərimiz oxunmaq üçün *yazılmırlar*, şöhrət üçün *yazılırlar* (“Felyeton”).

Xitabların təkrarı müəllifin demək istədiyi fikrə diqqəti yönəltmək məqsədi güdür: Nə gözəlsən, *ey Bakı dəryası!* Və nə xoşbəxtsən, *ey Bakı dəryası!* *Ey Bakı dəryası*, *ey dəryaların seçilmişsi!* *Ey göllərin padşahı!* *Ey Bakı dəryası*, dəryaların padşahı Bakı dəryası! (“*Bakı dəryası*”); *Ey müctəhid və xan mənbəyi İran!* *Ey din və xəyalat mühibbi insanlar!* *Ey bir mollaın əmri ilə neçə yüz qurban verən fədakarlar!* (“*Ey İran*”).

Felyetonlarda şəxs adları ata adı və peşə-sənət sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Bu kağızı alıb biz gərək adam göndərək Şeytanbazarına ki, görsün *cənab Ələsgər Hacı Nəcəf oğlu* salyanlı kimdir (“*Poçtxana*”); Növbə *molla Süleyman molla Osman oğluna* gələndə dedim... (“*Allaha rüşvət*”).

Ö.F.Nemanzadə felyetonlarda uydurma ləqəblərdən üslubi məqsədlərlə istifadə edir: Nəql eləyib *Məşədi Xəkəndaz*, yazıya götürüb *Lağlağı* (“*Ziyarət*”); Ancaq bu gün “*Yetim Cüce*” mənim sualıma belə cavab verdi (“*Felyeton*”); Yoldaşım başladı ki, *Lağlağı*, bir hekayə söylə, vaxtımız keçsin (“*Pişik*”); Əzizim *Xortdan*, ümidim sənə qalıb... .. (“*Xortdana məktub*”). Çox fikirdən sonra belə məsləhət gördük ki, bu övrəti verək qonşumuzdakı *kor Hafizə*... (“*Xortdana məktub*”); Dünən yuxarıbaşlı *falabaxan Zeynəbə* baxdırdım (“*Molla Nəsrəddin*”, 24 iyul, 1907 №27).

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.246

Felyetonlarda uydurma toponimlər də diqqəti cəlb edir: Mənə qalsa, onlar *Keçəllər məhəlləsinin* və *Şeytanbazarının* sözləridir (“Pişik”); Məşədi Nurəli cavab verdi ki, atı *Qatır ürküdənli* Kərbəlayı Xudaverdiyə satıbdır (“Fatma xala”); Fatma xalanın əri *Qatır ürküdən* şəhərin sakini Kərbəlayı Xalıqverdi *Təzəkli* kəndindən bir at almışdı; Şəhərdən çıxanda *Qurbağalı* çayına kimi *Təzəkli* kəndinin yoludur, sonra yolu keçib *Dovşantutan kəndinə* tərəf bir saat qədərincə yol gedib *Heydərlı pirinə* çatır; Bu başdan deyim ki, buraya gələndə yolum ”*Öskürək piri*” olan şəhərdən düşdü (“Cəhrəçi xala”).

Felyetonlarda həmcins üzvlərdə sözlər sadalanır, axırındı söz birləşməsi və ya cümlə “Molla Nəsrəddin” üslubuna məxsus üsulla, həmin sadalanan sözlərə aid olmayan başqa sözlə verilir, kinayə, yumorla artırılır. Məsələn: *...o vədə and olsun Allaha, imama, peyğəmbərə, Kərbəlayı Sadıgın canına ki*, Nəseh yazan qəzeti bəzzaz Səməd üzüm büküb aparacaq evinə...(Felyeton”); *Həzrət Məhəmməddən, Musadan, İsadan, Qalileydən, Tolstoydan, İbn Rüşddən, Midhət paşadan* daha böyük peyğəmbər, alim və həmiyyətli kimlər var? (“Pişik”); Bunların *paltarları, yeməkləri, oturub durmaqları, sir-sifətləri* bizimkilərə heç oxşamır; Buranın xanımı da rəiyyət arvadı kimi özü iş görür: belə ki, buranın xanımı inəyi *özü sağır, qabını özü yuyur, evini özü süpürür, yatanda yorğa-döşəyini özü salıb yığır, paltarlarını özü geyinir, üzünü özü yuyur, başını özü darayır, hələ deyəsən aftarbasını da özü götürür.*

Həmcins üzvlərdə isimlər sadalanır: Gözəl şəriəti əldə bəhanə edib biçərə avam camaatı öz *qərəz* və *mərəzimizə* alət edirik (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Keçmişdə jurnalınızda *hamamdan, falaqqadan, cadu-pitidən, üzərrikdən, ilandan, qurbağadan* və s. belə-belə şeylərdən yazırdınız (“Bir arvadın cavabı”); Nə eləyim, bir orucluq olmaydı, görərdin onun cavabında nələr söyləyərdim, bir yandan *oruc-namaz, bir yandan colma-cocuqların küyü, qalmaqalı və gecələr də cəhrənin dızılısı* məni lap taqətdən salıbdır (“Xanpəri bacıya cavab”); Atamın ölüm dərini yadımdan çıxartdım. Çünki orası deyildi: Allahın bu çağırılmamış qonaqlarına *çay, suxarı, çörək, plov...*(“Allaha rüşvət”); Dünən bir erməni məndən soruşur ki, Naxçıvanda filan hacı niyə 22 lirə pulu göndərir müftəxor müctəhidə. Deyirəm ondan ötrü ki, Hacı *Allah bəndəsidir, mömindir, səxavətlidir, dındardır* və xülasə (“Nə

deyim”); Nə deyim, haqq-təala biz mollaları cümlənin *fəndü feilindən, riyasət və mənfəət təmahundan, ikiüzlülük sifətindən* uzaq eləsin (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

Həmcins üzvlərdə sifətlər sadalanır: Molla dayı, görəydin *qoca, fağır* atamı nə tərif, nə mədh edirdilər, deyəsən *zəmanəmizin tək mücahidi, məmləkətin dirəyi, camaatın biləgi idi* (“Allaha rüsvət”).

Həmcins üzvlərdə saylar sadalanır: *Birinci* arvadın yaşı bir az ötəndə onu aşxanada buraxıb *ikincisini, üçüncüsünü, hətta dördüncüsünü* də alarıq (“Söhbət”).

Həmcins üzvlərdə feillər sadalanır: Münasibəti budur ki, *döyülməkdən, xurafatdan, əsarətdən, cəhalətdən* qurtarmaq üçün arabir həmişə səni yadıma salanda *ürəyim tab eləmir, hövsələm daralır, ovqatım təlxi olur* və dəli-divanə kimi *düşürəm yola* və Tiflisdən birbaşa *gəlirəm* sənin tamaşana! (“Bakı dəryası); *Eşitsinlər bizə böhtan deyənlər, eşitsinlər bizi təkfir edənlər, qulaq versinlər* Ordubadın qırmızısaqqalları, sarıbeyinləri (“Bir neçə günlüyə”); Hərçəndi əvvəlki kimi bir çoxluca tufəng, tapança, fişəng, taraqqat atdıqsa, amma genə əvvəlki kimi olmadı: *nə qoç döyüşdürmək, nə at çapmaq, nə güləşmək* (“Axır çərşənbə”); Ürəyi yanan *məhəbbət duası da yazdırar, ocağa da qaçar* (“Xanpəri bacıya cavab”); Cavanlar çıxıb *boğuşardılar, güləşərdilər* ta axşama kimi (“Axır çərşənbə”); Görsənən budur ki, dəxi bundan sonra sən *nə bir şey görürsən və nə bir şey eşidirsən* (“Ziyarət”).

Felyetonlarda danışiq üslubunun təsiriylə söz sırasının pozulması hallarına çox rast gəlinir: Bakının üfunəti dünya və ələmə dağılıb *qoymur nəfəs almağa* (“Bakının əlacı”); *Vacibdir* övrətə namaz vaxtında bədəninə örtmək məgər üzünü və əllərini necə ki, bu məsələ yazılıbdır “Məbsut”, “Mötəbər”, “İsbah” və “Cami” kitablarında (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Ümumi səhab buna qaildir ki, zahir zinətdən murad: sürmə və üzyün yerləridir ki, ibarətdir *üzdən və əllərdən* (“Hicab məsələsi və cavabımız”); *Örtsünlər* başlarını və boyunlarını çarqatları ilə (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

Felyetonlarda müəyyən səsləri vermək üçün təqlidi sözlərdən istifadə olunur: Atam süpürgə ilə, analığım başmaq ilə pişiyi o qədər vurdu-lar ki, harada gizlənəcəyini şaşır-dı. *Miyo...miyo* – deyə yanıqlı bağırır-dı (“Pişik”); Bax, gəlir dinməz-söyləməz oturur, açır kitabı, *mirt-mirt* deyə-deyə durur (“Məktəb”); Nə qədər deyirəm oğul, bir çıx küçəyə oyna, könlün açılısın, heç deyəsən bununla deyilsən, elə *mirt, mirt, mirt...* (“Məktəb”).

Nidalar cümlələrin müəyyən intonasiya ilə deyilməsinə xidmət edir: Cənab Molla əmi! *Vallah, sən qaribə adamsan...Yaxşı mollasan, afərin sənə!* Daha nə deyim?... (“Məktub”); *Dad müsəlman kişilərin əlindən!* *Vallah*, onlardan bizə gün-dirlik yoxdur. *Vay* odur ki, evdən çölə çıxmaq (“Məktub”); *Vallah*, az qalıbdır bu ağbırçək halımda başıma rus şlyapası qoyam. Ta ki, məni tanımayıb farağət qoyalar (“Məktub”); Qo-hum-qardaş, mollalar yığılıb dedilər ki, bu sənə övrət ola bilməz və kəbin dübarə düşməz. *Vay, vay!* Bəs neynəmək? (“Xortdana məktub”); Bədbəxt arvad məndən xəlvət sirkə qoyub. *Vay, evin yıxılısın*, yıxdın mənim evimi! (“Sirkə”); Kəndlilər hamısı birdən dedi: – *Nəhlət sənə, kor şeytan!* (“Fatma xala”); Molla Qurbanqulu dedi: *Əstəğfürullah!* (“Fatma xala”); At bir qədər durub bir qədəm götürüldü. Fatma xala çığırdı: “*Ay aman!*” (“Fatma xala”); Yazıq Fatma xala hər iki əllərini yuxarı qaldırıb “*Ay aman!*” deyə-deyə nərə çəkirdi (“Fatma xala”); A canım, *yənə dualar üçün, ərəb yazıları üçün, şəriət işləri üçün ərəb əlifbası olsun da* (“Pişik”).

Üç nida işarəsinin işlənməsi cümlələrin müəyyən intonasiya ilə verildiyini üzə çıxardır. Yarım saatdan sonra Kərbəlayı Xalıqverdi də gəlib çıxdı. *Yazıq Fatma xala!!!*(“Fatma xala”); Bircə bilmirəm bu ərəb əlifbası nədir ki, toqi-lənət olub keçib boğazımıza? *Niyə cəsarət eləyib onun boynunun ardından vurub salmırıq eşiyə!!!* (“Pişik”); Amma sonra *nə gördüm!!!* Mən görəni heç bir kafir də görməsin, yazıqdı! (“Oyun-oyuncaq”); Doğrudan belədir! *Vallah belədir! Billah, belədir!* Qəzetlər yerimir camaatın savadsız olmağına görə, *camaat savadsızdır əlifbamızın pisliyinə görə!!!*; – *Ay mülət, siz nə zalımsınız, niyə qəzet oxumursunuz?* – *Biz zalım deyilik, bizim savadımız yoxdur ki, qəzet oxuyaq!!!*; – *Onların öz dilində asanca əlifbaları var, məktəbə getməmiş elə evdə də öz-özündən hərfləri tanıyırlar, zalım bizim əlifbamızdır!!!* (“Pişik”).

Durğu işarələrindən Ö.F.Nemanzadə mötərizədən istifadə edir ki, bu da onun fikrinin tam açıqlanmasına kömək edir. Ş.Qurbanov qeyd edir ki, müəllifin mötərizə içərisində verdiyi sözlər bütün felyetonun mayasını təşkil edir¹. Məsələn: Cəmi üləma bundan ittifaq edibdir, məgər Əbu Bəkr ibni Əbdürrəhman ibn Hüşşam (hədis rəvayət edənlərin birisidir). O deyibdir ki, insanın hər yanı övətdir, hətta dırnaqları da (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Zəmani ki, peyğəmbərin övretlərindən (yəni mütləq övretlərdən) bir şey istəməli oldunuz, sual ediniz pərdə dalından (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Caizdir əcnəbi kişiyyə övretin üzünə və əllərinə baxmaq (necə ki, nikah kitabında təfsilən nəql olunacaqdır) (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Yəni ey kəslər ki, iman gətiribsiniz, daxil olmayın peyğəmbərin evlərinə, məgərinki sizə izin verilə yeməyə (yəni yeməyə dəvət olunan vaxtdan qabaq getməyin), o halda ki, müntəzir olmayasınız təam gəlmək vaxtına (yəni gözləriniz təamin qabına müntəzir ola ki, nə vaxt gələcək) (“Hicab məsələsi və cavabımız”); Xeyli fikirləşəndən sonra bizim oğru pişik (o da görünür, acliğından oğurluğa çıxmışdı) yanıma gəldi (“Pişik”); Amandır qardaşlar, qeyrat, qeyrat! (Əgər varsa!) (“Tərəkəmə”); Amandır qardaşlar, hümmət, hümmət! (xudanəkərdə!) (“Tərəkəmə”).

Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarında ərəb-fars izafətləri və sözlərinin çox işlənməsinə münasibət bildirən Ş.Qurbanov yazır: “Ömər Faiq yazılarında bütün ərəb və fars sözlərinə qarşı çıxmırdı. O başa düşürdü ki, belə bir şey mümkün deyil. Hər bir dilin daxili təbiəti elədir ki, o, başqa dillərin hesabına zənginləşməli və inkişaf etməlidir. Lakin bu, dilə pozğunluq salmaq məqsədi güdməməlidir².”

Felyetonlarda ərəb-fars izafətlərini işlədərkən ədib dinə zidd məsələləri avam camaata başa salmaq, bəzi mollaların çirkin əməllərini ifşa etmək, xalqı ayılmaq məqsədi güdür. Bunlardan *“ixtilafü-ümməti rəhmətün”, “mənfəəti-şəxsiyyə”, “bidini-ribə”, “xilafü-şər”, “vücuti-zicudi cənab”, “bəndeyi-həqir”, “beistilahi-türk”, “xilafü-adət”, “həyati-icmaiiyyə”, “təhti-təsir”, “sahibi-maarif”, “məqanmi-fitva”, “tərəqqeyi-milliiyyəmiz”, “iyleyi-şəriyyəmiz”, “ümməhəti-mömin”, “şəni-nüzulu bidini izin”, “ayeyi-şərif”, “cəvazi təqazayi-zərurət”, “xilqəti-zinət”, “şərəti-hənəfiyyə”, “ixtilafü-əqval”* və s. kimi birləşmələri göstərmək olar.

¹ Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, “Gənclik”, 1992, s.91.

² Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.16.

Ədəbi dildə anlaşılan qoşa sözlərdən *cadu-pitik*, *hacı-məşədi*, *palas-paltar*, *toqi-lənət*, *dinnməz-söyləməz*, *cəhrə-daraq*, *öyüd-nəsihət*, *təhnə-tabaq*, *dilli-ağızlı*, *çörəkli-duzlu*, *tövbə-istiğfar*, *zövci-axər*, *beistiahi-türk*, *haqq-hesab*, *çay-xörək*, *kasıb-kusub*, *vərəseyi-ənbiya*, *övladi-peyğəmbər*, *hədərən-pətərən*, *haray-dad*, *dədlil-nəsihət*, *ilan-qurbağa*, *dəli-divanə*, *ağıllı-başlı* kimi sözlər işlənir.

Ö.F.Nemanzadə “Felyeton” məqaləsində müsəlmanların onun barəsində yaxşı fikirdə olmadığını qeyd edərək, müsəlman sözünü ərəb əlifbası ilə yazılan formasını (“mslmn”), yəni “müsəlman” götürüb onun altı ərəb sözünün baş hərflərindən düzəltdiyini bildirərək, müsəlmanların cəhalətini, geridə qalmasını bu sözlərlə tənqid edir: “Əlif ki, əlaməti insaniyyət idi, əvvəldən və ortasından atdıq, “nsən” oldu, yəni özgülər sual elədi: nə sən? O səbəbə ki, əlamət-əql və şüur idi və iki nunlar ki, əlaməti-ittihad və tərəqqi idilər, yenə atdıq, yerində bir şey qalmadığından labüd, lələc ki, müxəbbətlik, *s* səfalət, *l* lallıq, *m* məzlumluq, *a* axmaqlıq və *n* ki, naümidlik əlamətləri idi....yəni, *müxəbbət*, *səfih*, *lal*, *məzlum*, *axmaq dərhalı-hır* və *dər zəman ayende...*”

Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarının dil və üslub xüsusiyyətləri zəngindir və dilçilər tərəfindən geniş tədqiq edilməsinə ehtiyacı var.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Quliyeva. Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığında felyeton. Bakı Qızlar Universiteti, cild.11, №4, 2020 (44), s.19-24
2. Q.Hacıyeva. Ö.F.Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri. Bakı, “Nurlan”, 2007, 32 s.
3. İ.Sarıyeva. Ömər Faiq Nemanzadə – dil və mətbuat fədaisi...Bakı xəbər, 2015, 22 iyul, s.15
4. S.Vahabova. Ömər Faiq Nemanzadə.”Azərbaycan” jurnalı, 2016, №1, s.198-205.
5. S.Vahabova. Ö.F.Nemanzadənin həyat və yaradıcılığı.Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 164 s.
6. M.Adilov. Dilimizin say sistemi. “Elm və həyat”, 1984 №2, s.27
7. M.Adilov. Əsərləri, III cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 416 s.
- 8.S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1998, 230 s.
9. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili.III hissə.Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 288 s.
10. Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 352 s.

Nəriman Seyidəliyev
fil.e.d.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN PUBLİSİSTİKASININ FRAZEOLÖGİYASINA DAİR

Frazeologiya dilçilik elmi kimi son dövrdə tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Demək olar ki, ümumi dilçilikdə bu sahəyə aid yüzrlərlə məqalə yazılmış, xeyli sayda monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, onların da çoxu sinxron-funksional planda yazılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində də frazeologiya elminə aid xeyli tədqiqat işləri aparılmış, ondan bədii dil, digər dillərlə müqayisəli şəkildə materiallar əsasında ümumi dilçilik baxımından araşdırılmışdır.

Frazeoloji vahidlər publisistikanın – felyetonların, məqalələrin, ümumiyyətlə, dili zənginləşdirən ifadə vasitələrindəndir. Frazeologizmlər koqnitiv prosesə daxil olur, intensiv səciyyə daşıyır. İntensivlik o vaxt yüksəlir ki, sözün, ifadənin mənası da genişlənir.

Mübariz jurnalist, istedadlı publisist, ictimai xadim və mahir pe-daqoq olan Ömər Faiq Nemanzadənin əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. O, hər bir sahə üzrə zəngin irs yaratmış, vətən və xalq üçün çalışmışdır. Onun, həmçinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrində misilsiz xidməti olmuşdur. Bununla da, molla-nəsrəddinçilər onunla dost olmuş, ona böyük qiymət vermişlər.

Ö.F.Nemanzadə publisistik yazıları və felyetonları ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında, “İrşad”, “İqbal”, “Şərqi-rus” və başqa qəzetlərdə tez-tez çıxış edirdi. Müəllif, bununla yanaşı, öz yazılarında söz, şəxsiyyət azadlığı məsələlərini önə çəkir, elmin əhəmiyyətini vurğulayırdı.

Ö.F.Nemanzadənin publisistik yazılarında frazeologizmlər üslubi rəngləri və çalarları ilə fərqlənir. Burada, əvvəla, söhbət ədibin xalq danışığı dilinin zəngin xəzinəsinə dərinləndən bələd olmasından, ikincisi isə onun frazeoloji yeniliyidir.

Onun publisistik yazılarının əsası ictimai-siyasi publisistikadan ibarətdir. Ədibin dil və üslubu mürəkkəb olsa da, siyasi cəhətdən çox güclüdür. Onun məqalələrində, felyetonlarında maarifçi görüşləri, söz, şəxsiyyət azadlığı məsələləri önə çəkilir. Dinlə bağlı yazılarında xalqı həqiqəti dərk etməyə çağırırdı. Bütün bunlarla bağlı, xalqın arzu

və istəklərinin tərənnümçüsü olduğu üçün həmin publisistik əsərlərdə müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlədilmiş zəngin sabit söz birləşmələri var.

Novator publisist Ö.F.Nemanzadənin işlətdiyi frazeoloji vahidlər ədəbi dilimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaradıcılığından bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək. Məsələn, ədibin 15 may 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində dərc olunmuş “Bu günlər və bizim rəhbərlər” adlı məqaləsində *dörd qulaq ilə, açıq dil, odlu yazı, ibrət götürmək, dar gün, yaş axıtmaq, qara pərdə, zəhərli qələm* və s. ifadələrdən istifadə olunmuşdur:

Bu günlər ürəyində bir cüzi insanlıq məhəbbəti olan hər nəfər o ümidgahi-hürriyyət tərəfindədir. Bu günlər camaat tərəfindən Peterburqa gedən teleqramlar camaatın hürriyyət müsavət yolunda fədayə hazır olduqlarını çox açıq bir dil ilə anladır... Bu günlər advokatların, müəllimlərin və rühanilərin yazdıqlarından sərfi-nəzər, gürcü, rus rəhbərlərinin, ruhanilərinin yazdıqları odlu yazılar, suzişli sözlər insaniyyət yolunda axıdılan qanlar ilə bərabərdir... İştə bu günlər hər kəs öz qüvvəsinə, öz həmiyyət və qeyrətincə, öz istiqbalı nöqtəyi-nəzərinə Allah rizası üçün, səy və hümmət göstərirlər. Əlbət, belə dar, lazımlı günlərdə bizim rəhbərlərimiz də hümmət və qeyrətdən geri durmazlar. Həmd olsun bu ümidlər boşa çıxmadı... 17 oktyabr hürriyyətinin üstə sonradan qara pərdələr, zəhərli qələmlər çəkilib peşman olduğu kimi, birinci komissiyanın o vaxtdakı bəzi gözəl islahları da indi məsləhət görülməyib...

Quru (boş) söz. *Bir çox vaxt zəhmətlərlə meydana gətirilən ali təşəbbüslər, işlər boş, quru sözlər ilə rədd edilmir.* (“Dərdimiz və dərmanımız”).

Sözün canı. *Sözün canı bundadır ki, aya üz və əlləri örtmək “icma” və “zəruridin”dir ja “ixtilaflı?”* (“Hicab məsələsi və cavabımız”).

Boğazına keçmək. *Bircə bilmirəm ki, bu ərəb əlifbası nədir ki, toqılənət olub keçib boğazımıza?* (“Pişik”).

Söz açılmaq. Müəllim: *Söz açıldı da deyirəm.* (“Söhbət”).

Ö.F.Nemanzadənin əsərlərində insan, fikir azadlığı, ana dilinin təmizliyi, xalqlar birliyi, cəhalətin aradan qaldırılması, vətənə, xalqa sevgisi və s. mühüm yer tutur.

Ümumiyyətlə, statistik hesablama göstərir ki, Ö.F.Nemanzadənin 1992-ci ildə “Yazıcı” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri” kitabında 300-dən artıq frazeoloji vahid işlədilmişdir ki, bunların da əksəriyyəti feili frazeologizmlərdir.

Din və mövhumatla bağlı yazılarında onun işlətdiyi frazeologizmlərin bir qismi Allahın adı ilə bağlıdır və onların sayı 70-ə qədərdir. *Allahın ən böyük neməti (s.36), Allah üçün söyləməli (s.66), Aman ya rəbbi (s.73.), Allah tərəfindən (s.132), Allahın qəzəbi (s.160), Allah bəndəsi (s.295), Allahın əmri ilə (s.298), Allah versin (s.302), Allahın yolu (s.315), Yuxarıda Allah var (s.323), Allah kərimdi (s.323), Allahın çağırılmamış qonaqları (s.325), Allahın bəlası (s.327), Ana olsun Allaha (s.342)* və s.

Xalq dili əsasında işlədilən frazemlərin bəziləri qarğış, bəziləri xahiş, razılıq məqamında, evfemizmlə bağlı, bir qismi isə müxtəlif anlayışlarla bağlı işlədilmişdir.

Qarğış kimi işlənənlər: Biri dedi: *Allah bəlasını versin, tamam yorulduq.* (“Qəbirdən xortlayan adam”). ...Molla Qurbanqulu bir qədəmat-mat baxıb bir tüpürdü yerə və sonra dedi: *Allah sizə lənət eləsin, ay övrətlər!* (“Fatma xala”). *Allah bir eləsin, sənın qabağına çıxartsan, onda dadını görərsən.* (“Xanpəri bacıya cavab”). *Allah baisin evini yıxsın ki, mənim evimi yıxdı, uşaqcığım xarab oldu.* (“Məktub”). *Bəzi vaxt içinə yumru daşlar da qoyurlar ki, çəkiddə ağır gəlsin, bununla belə, atalarının qiymətini üstünə qoyurlar; Allah onlara min təsbəh lənət eləsin ki, məni diyərbədiyar salıblar!* (“Cəhrəçi xala”). Məşədi Cəfər: *Bir elə qulluq yoxdur. Allah sənə insaf versin, mən sizdən ötrü bir həftədir Tiflisdə məəttələm.* (“Poçtxana”).

Alqış, razılıq kimi işlənənlər: *Şükür xudaya, bizdə də dövrü-tərəqqiyə girəcəyimizi bildirən sözlər; şahidlər çox gec də olsa zühur etməkdədir.* (“Dərdimiz və dərmanımız”). *İndi Allaha şükür olsun ki, Bakı camaatı cənab Hacı Mirzə Əbutürab Axund oğlu mövlüd günü söylədiyi nitqi eşitdilər.* (“Qayıрма hadisələr”). *...üç gündən sonra gedib yalvarır ki, “sən Allah övrətimi ver ösümə”... (“Bir neçə günlüyə”). “Övrətim gələnə kimi sən də mənə qulluq eləyərsən. Həm Allah da razı olar, həm də peyğəmbər, vəssalam”... (“Ziyarət”). Müəllim: Allah “hiyleyi-şəriyyəməizə” bərəkət versin.* (“Söhbət”).

Xahiş, yalvarış məqamında işlənənlər: *Allah eşqinə, din naminə, millət xatirinə, övladi-ümmət adına bunca həqarətlər, təhəmmüllər bəsdir!* (“Biz də vaxta görə çalışaq”). *Allah xatirinə, ay şairlər, bir məni başa salın görüm bu rusa nə cavab verim və nə deyim?...* (“Nə deyim”). *Bir il bundan qabaq siz mənə kağız yazıb yalvardınız ki, ay Molla Nəsrəddin, sən Allah biz gənclərə sataşma, bir özgə şəhərlərin camaatı kimi bیکar oturmamışıq...* (“Oyun-oyuncaq”).

Evfemizm səciyyəli frazeoloji vahidlər: *Türkcəmiz, hər nə qədər tez-gec, haqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir.* (“Dilimiz və imləmiz”). *Ay molla dayı, keçən həftə qoca atam Allah rəhmətinə getdi. Allah sizinkilərə də rəhmət eləsin.* (“Allaha rüşvət”) və s.

Nəticə etibarilə Ö.F.Nemanzadənin publisistik yazılarındakı frazeologizmlər aşağıdakı məqsədlər üçün işlənmişdir: ana dilinin saflığı, təmizliyi qorumaq, nadanlığın tənqidi, xalqı tərəqqiyə, mədəniyyətə çağırış, azadlıq ideyalarının təbliği, millətin ümumi dərdi və s. Ancaq iş bununla bitmir. Ö.F.Nemanzadənin əsərlərinin frazeologiyası üçün ətraflı şəkildə tədqiqat işinin aparılması vacibdir və qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Şəkər Orucova
fil.ü.f.d., dosent

ÖMƏR FAIQ NEMANZADƏNİN “DİLİMİZ VƏ İMLAMIZ” MƏQALƏSİ HAQQINDA

“...Hər millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondən məhrum olduğı gün mərhum olmuş, ondən uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.

Ömər Faiq Nemanzadə.

“Ədəbiyyatı olmayan bir millətin dilsiz insanə oxşuyacağıni söyləmək üçün dəlilə, təfsilə hacət yox, sanıram¹”.

Niyə?...

Əvvəla, bu sualın cavabı indiki zaman üçün ritorik sayıla bilər. O dövrdə isə bu, mümkünsüzdü...

İkincisi, bu cavab Ömər Faiq Əfəndinin özü tərəfindən verilib, özü də illər öncə: *“Çünki, ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır”*.

Ömər Faiq Əfəndi hələ o dövrdə yazısı, imlası, ədəbiyyatı olmayan dillərin yox olmasından, itib gedə biləcəyindən narahatlıq duyur, əndişələnirdi... Deyilənlərə örnək axtarmaq üçün uzağa getməyin heç də vacib olmadığını göstərərək yazır: *“...iştə başda çərkəz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz”*.

“Mədənilik ləzgilər və çərkəzlər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq”. Bunun bir həqiqət olduğuna əmin olan Ömər Faiq Nemanzadə bu dillərin gələcəyini *“vərəmə tutulmuş və bu xəstəlikdən vaxtı çatanda ölən bəxtsiz bir cavanın taleyi”*nə bənzətsə də, türk dilini *“haqqın rəhmətinə gedən”* bir dil kimi deyil, zamanı gəlincə bütün türk xalqlarının danışa biləcəyi ortaq bir dil kimi görürdü. Dildəki qaydasızlığı *“naxoşluq”* adlandıran ziyalı, *“vaxtında dərman tapılmazsa, çarə görülməzsə”*, dilin *“yaman halının çox uzanacağından qorxulur”* – deyərək bu qorxunun millətini sevən hər bir kəsi düşündürməli olduğunu vurğulayır.

Ömər Faiq Nemanzadə kim idi?

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. “Şərqi-Rus qəzeti, 5 may, 1904, № 52.

Bu sualın cavabı onun fəaliyyət dairəsini sadalamaqla bitən deyil...

Hər şeydən öncə Ömər Faiq milli mətbuat tariximizdə xüsusi rolu, xalqın ictimai fikir və dünyagörüşünün oyanması və formalaşmasında öz mövqeyi olan bir ziyalı;

Azərbaycanın milli dirçəlişi, azadlığı və istiqbalı uğrunda mübarizə aparan, canını bu yolda qurban verən dərin bilikli, sözüünə bütöv, ürəyi Vətəni və xalqı üçün çırpınan bir fədai;

Vətən sevgisindən doğmuş bir mücahid, bir qəhrəman kimi qüdrətli, qorxmaz, istedadlı bir qələm sahibi, ictimai xadim, tələbkar müəllim, xalqını azadlığı, xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə qaldırmağa var gücü ilə çalışan vətənpərvər, millətsevər biri idi Ömər Faiq Əfəndi...

Siyahını bir qədər də artırmaq olar. Fikrimizcə, onu aşağıdakı sözlərlə xarakterizə etmək daha doğru olardı: “Yatmışları oyadan, xalqı – xalqın özünə tanıdan Böyük İNSAN idi Ömər Faiq əfəndi... “Özü üçün kef çəkməkdənsə millət qəmi çəkməyi” daha üstün tutan və buna görə dəfəllərlə “Metex” qalasında məhbəs həyatı yaşayan başibəlalı millət fədaisi olmaq yazılmışdı Ömər Faiq Əfəndinin qəzavü-qədərinə ...

Daha sonra isə... Paradoksal bir haldır ki. 65 illik ömrünü, sağlamlığını, xoşbəxtliyini, bilik və bacarığını yalnız xalqının maarifi, azadlığı, istiqlalı yolunda qurban verən, sovetlərin nəzərində “xalq düşməni olan biri idi” Ömər Faiq Əfəndi...

– “Bəsdir, ayıl! Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etmişən, bəri bundan sonra ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalış¹” – deyərək millətini azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırdığı, “Stalinə, Marks, Engels, Lenin babalarına mədhiyyə yazmadığı, “Oktaybr övladı” ola bilmədiyi üçün isti yay günlərinin birində Axalsıqda öz ata-baba yurdunda “rayon prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə həbs olunaraq üç ay sonra Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki “üçlüyün” qərarı ilə güllələnən başibəlalı idi Ömər Faiq Əfəndi...

Ömər Faiq Əfəndidə olan bu əzm, mübarizlik haradan qaynaqlanırdı? Bu sualın cavabını yalnız onun mənalı və şərəfli ömür yoluna nəzər salmaqla mümkündür.

¹ Q.Dünyaminqızı. “Kaspi” – maarifçilik meydanı”. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2016. -652 s.

Hələ balaca uşaqkən dindar anasının təkidi ilə İstanbulun “Fatih” məktəbinə oxumağa göndərilən Ömər Qori seminariyasında təhsil almaq arzusu ürəyində qalsa da, oradakı təhsil üsulundan imtina edərək “Darüş-şəfəq” yetimlər məktəbində oxu-mağına davam edir. 1891-ci ildə oranı bitirərək poçtxanada işə başlayır. Məhz buradakı əmək fəaliyyəti onun həyat təməlinin əsasının qoyulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, burada Avropa qəzet və jurnallarındakı yazılarla tanış olan Ömər Faiq Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxan xaricdəki inqilabi ruhlu gənclərə (Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və s.) qoşularaq onlarla gizlicə əməkdaşlıq edir, təqiblər başlandıqdan sonra bir müddətdən sonra çətinliklə də olsa, Vətənə qaçıb canını qurtara bilir.

Doğma Axalsıqın Azqur kəndində məktəb açmaq istəsə də, qaragüruhçu qüvvələr “kafir Ömər” ə mane olur. Ümidini üzməyən Ömər isə çarizmin millətçilik siyasətinin aparıldığı, müsəlmanlarla bağlı “qanunlar”ın müəyyənləşdirildiyi, bütün bunlarla əlaqədar xeyli problemlərin yarandığı bir dövrdə mürtəcə qüvvələrlə mübarizə aparmağın yollarını axtarmağa başlayır. Heç nə baş verməyibmiş kimi, lal, kor, kar kimi davranmağı xəyanət hesab edən Ömər Faiq Əfəndi qorxmadan dövrünün siyasi mübarizəsinə qoşulur.

“Qeyrət” sözü onun leksikonunda çox işlənən sözlərdəndir. Çünki elə bir dövr gəlmişdi ki, vətən hər kəsdən milli qeyrət tələb edirdi. Azərbaycanın ilk mədəni müəssisəsi olan Tufis mətbəəsinin “Qeyrət” adlandırılması da təsadüfi deyildir. Ömər Faiqın bu mətbəədə çap olunan ilk və son kitabı “Dəvət”də əli qələm tutanları, imkanı və nüfuzu olanları milli qeyrətə çağırırdı. Lakin Ömər Faiq müasirlərində qeyrətsizlik hiss edəndə, xüsusən avam camaatı asanlıqla aldadıb öz toruna salan mollaların “avamlıqdan gələn mənfəəti-şəxsiyyə” xatirinə “avam dəstəsi yığıb “təkfir” silahı ilə vuruşmağa başladıklarını görəndə dözə bilmirdi¹”.

Professor Şamil Qurbanovun yazdığına görə, ilk dəfə siyasi səbəblərdən dolayı 1907-ci ildə həbsə düşən Ömər Faiq Əfəndi orada cəmi iki ay qalmış, xalq kütlələrinin tələbi ilə azadlığa buraxılmışdı. Sonra daha üç dəfə məhbəs həyatı yaşamağa məhkum olan ziyalı milli məsələyə

¹ Ş. Qurbanov. “Ömər Faiq Nemanzadə”, Bakı, Gənçlik, 1992. <https://omarfaig.info/omer-faiqin-molla-nasreddin-dunyasi-3-cu-hisse/>

münasibətdə fərqli mövqe tutduğuna görə gürcü hökuməti tərəfindən həbs edilir. Milləti, dili uğrunda apardığı mübarizə onu “milli dəyər”ə çevirən o dövrün əqidə yoldaşları, siyasi fəallıqları ilə seçilən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, şair Əhməd Cavad, tanınmış pedaqoq Muxtar Əfəndizadə öz yazıları ilə onun müdafiəsinə qalxaraq, geniş xalq kütlələrinə onu daha yaxından tanıtmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Onlar Gürcüstanda yaşayan türk toplumunun yeganə lideri olan, gürcü hökuməti ilə açıq savaşa girməkdən çəkinməyən Ömər Faiq Əfəndinin siyasi motivlər üzündən həbs edildiyini, məhbəsdə onunla siyasi məhbuslara layiq rəftar edilmədiyini, canı olmadığı halda cəmiyyətin tüfeyli ünsürləri (oğru, qatil, quldurlarla) ilə bir kamerada saxlanıldığını, gürcü məmurları tərəfindən günlərlə zülm və məşəqqətə uğradığını xalqa hər vasitə ilə bəyan etməyə çalışır, xalq kütlələrini onun azadlığı naminə “protesto” etməyə çalışırdılar.

M.Əfəndizadə Ömər Faiqə qarşı edilən namərdliyi qonşu xalqın tarixində bir ləkə, ona edilən həqarəti bütün Qafqaz xalqlarına olan hörmətsizlik hesab edirdi. Müxtəlif vaxtlarda məhbəsdə olarkən onunla görüşə gedən Əhməd Cavad, Faiq Əfəndiyə, eləcə də oradakı məhbuslara qarşı edilən haqsızlıqları, məmurların işgəncələri altında can verənlərin halını 1919-cu il fevral ayının 3-də “Azərbaycan” qəzetinin 103-cü sayında “Ömər Faiqin başına gələnlər” adlı məqalədə ətraflı təsvir etmişdir. Əhməd Cavad Ömər Faiq Əfəndini təkcə Axısqaanın deyil, “bütün millətin yetişdirdiyi nadir şəxsiyyət” sayırdı.

Ömər Faiq Əfəndi məhbəsdə olanda da mütləqindən qalmır, bir-birindən dəyərli məqalələr yazır. Ümumiyyətlə, müxtəlif illərdə “Tərcüman”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Açıq söz”, “İqbal”, “Tərəqqi”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “Yeni qapı”, “Yeni iqbal”, “Kommunist”, “Qardaş köməyi”, “Zəhmətkeşlərin gözü” kimi mətbu orqanlarında “Ömər Neman Ağzadə”, “Bir qarşılı”, “Əqrəbüldövlə”, “Bir iranlı”, “Bir cavan”, “Naməyus”, “Ömər Əlioğlu”, “Ala qarğa”, “Şeytanbazar cücəsi”, “Vizviza”, “Qeybi”, “Dəli”, “Dərdli”, “Lağlağı”, “Mozalan”, “Dərdmənd”, “Cəhrəçi xala”, “İynə”, “Molla Qulu”, “Mömin”, “Molla Nəsrəddin”, “Hətəkçi”, “Xəfiiyyəbaşı”, “Çoban”, “Ömər Faiq Nemanzadə”, “Faiq Nemanzadə”, “Heyrani”, “Məşrutəçi”, “Ümidvar” sə s. bu kimi 40-a yaxın müxtəlif imzalar və təxəllüslərlə cahil xalqı qəflət yuxusindandan

oyatmaq üçün çabalayan fədai idi Ömər Faiq Əfəndi...

Qeyd edək ki, bu imzalar araşdırmaçılar tərəfindən bir sıra ziyalıların da istifadə etdikləri gizli və “müştərək” imzalar sayılır¹. Belə ki, mətbuatda, xüsusən satirik mətbuatda zamanın ictimai dərdlərini, eybəcərliklərini ürək ağrısı ilə kəskin tənqid atəşinə tutan mühərrirlərin keçmişdə mürtəcə qüvvələr tərəfindən necə şiddətli təqiblərə məruz qaldıqlarına dair çoxlu misallar gətirmək olar: Mirzə Cəlilin, M.Ə Sabirin, mərvli Y.Heydərzadənin, təbrizli İsgəndər Qaffarinin, Əliqulu Qəmküsarin, eləcə də Ömər Faiqin öz başına gətirilən müsibətlər buna əyani sübutdur. Müştərək ona görə sayılır ki, “Molla Nəsrəddin”, “Lağ-lağı”, “Hərdəmxəyal”, “Dəli”, “Cırcırama”, “Dəmdəməki” imzalarından Cəlil Məmmədquluzadə də istifadə etmişdir.

Qulam Məmmədli bu münasibətlə yazır: *“Lakin həmin imzalardan yalnız Mirzə Cəlil deyil, başqaları da istifadə etmişlər. Məsələn, “Lağ-lağı” imzası ilə C. Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Məşədi Qurbanəli Şərifov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov istifadə etdiyi kimi, “Mozalan” imzasından da Mirzə Cəlil, Ə. Haqverdiyev, Məşədi Qurbanəli və Salman Mümtaz da istifadə etmişlər. Beləliklə də, bir müəllifin bir neçə imzadan, bir neçə müəllifin bir imzadan istifadə etməsi kimi bir hal meydana gəlmişdir²”.*

Dil və əlifba məsələsində çox kəskin mövqe ortaya qoyan Ömər Faiq yazırdı: *“Biz keçmiş deyil, gərək gələcəyi düşünək, gələcəkdə məmləkətimizə elektrik maşınası, tozlu yollarımıza avtomobil gətirmək üçün indiyə qədər başımızı qıra-qıra öyrəndiyimiz ərəb əlifbasından əl çəkməli, dilin daxili təbiətinə uyğun əlifba yaratmalıyıq”.* Bu fikri o, bir il sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalında daha kəskin qoyaraq yazırdı: *“Bircə bilirəm ki, bu ərəb əlifbası nədir ki, toqi-zəncir olub keçib boğazımıza... Yəni bizim bu türk dilciyəmiz üçün yaranan bir əlifba düzəltmək qiyamət qopar?!... Yoxsa ərəblər gəlib bizi Qafqazdan qovarlar?³”.*

¹ Q.Məmmədli. İmzalar. Elmi redaktoru prof. A. Zamanov. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı:1977, s. 4.

² Yəni orada, s. 6.

³ Nemanzadə. “Şərqi-Rus” qəzeti, 1910, № 32.

“Sevgili” dilimizin get-gedə aşağıya düşdüyünü görən Nemanzadə xalqa dil uğrunda nəinki var-yoxdan, hətta canlarından keçmək bahasına olsa da, onu qorumağın vacibliyini tövsiyə edir: *“Nə edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür”* – deyərək böyük ürək ağrısı ilə bu işdə çarəsiz olduğunu da gizlətmir.

Mütəfəkkir ziyalını düşündürən məsələlərdən biri də qafqazlılarla, qazanlılarla (tatarlarla) türklərin ünsiyyət qurmaqda zorlandıkları, bir-birələrinin əlifbasını bilmədiklərindən yazılarını da anlamadıkları idi. Və bunun da günahını dövrünün ziyalılarında görürdü: *“Bu suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdad varsa, böyük və bağışlanmaz təqsiri yenə bizdədir”*¹...

Ömər Faiq dillər arasında dialekt və şivə fərqlərinin olduğunu bu cür göstərirdi: *“Hər kəs bilir ki, təkə Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az-çox bir ayrılıq var. Havanın, təbiətin, adətlərin bu təsiri inkar edilməz. Burası bəlli. Həm bu hal yalnız bizdə deyil, dünyanın hər yerində də böylədir. Nə hacət? Cənub məmləkətlərin rusları ilə şimaldakıların ahəngi, şivəsi bir dərəcədəmi? İstanbullularla ərzrumluların söyləmləri birmi? Əsla! Amma o ayrılıq, bu təfəvüt ilə bərabər qaydada və imla, dillərinə məhəbbət sayəsində bir şəhərlilər kimi dərdləşir, anlaşırlar”*.

Ömər Faiq Nemanzadə böyük təəssüf hissi ilə onu da yazırdı: *“Demək, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb – qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğu”*.

Hamı üçün gərəkli olan türk dilinin sütununu təşkil edən ortaq əlifba və orfoqrafiyanın yoxluğu, Ömər bəyi çox üzürdü. Böyük ziyalı hər bir xalqın dilini onu mədəniyyətin yuxarı pilləsinə çıxaran bir vasitə sayır, bununla bərabər alınma (ərəb, fars. Avropa dillərindən alınan) sözlərin dildəki əhəmiyyətini sadə dillə bu cür diqqətə çatdırırdı: *“Heç bir dil bugünkü mükəmməlliyinə öz sözləri ilə çatmamışdır. Hamısı bir-birlərinin köməklərinə, yardımlarına möhtac olmuşdur. Bu, təbii qaydadır”*.

Türk dilinə böyük önəm verən ziyalı, istifadəsi çətin olan ərəb-fars sözlərinin dildən çıxarılması, onların yerinə terk dilinin öz sözlərini iş-

¹ “Şərqi-Rus” qəzeti, 7 aprel, 1904, № 40.

lətməyin tərəfdarıdır. Ömər Faiq bu işdə hər şeyin zaman buraxılacağı-
nı, bu cür məsələlərin zamanla həll ediləcəyinə böyük ümidlər bəsləyir,
bunu hər bir insanın ürək, vicdan məsələsi hesab edirdi. “Dilimiz və
imlamız” üzərinə adlı möhtəşəm məqaləsini böyük ziyalı bu sözlərlə
bitirir: “Bu yazdığımda belənə qədər ərəbcə sözlərinə türkçə yaz-
maq istədim, bacarmadım, biləmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əl-
bət, yavaş-yavaş öyrənəriz. Sonra yüngül, dadlı olar. Yazacağım hələ
bitməmişdir”¹.

¹.“Şərqi-Rus” qəzeti. 7 aprel, 1904-cü il, № 40.

Qətibə Mahmudova

fil.ü.f.d., dosent

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN ANA DİLİ TƏƏSSÜBKƏŞLİYİ

Millətin maddi-mənəvi göstəricilərindən biri də dildir. O, tarixin bütün dövrlərində aid olduğu xalqla birgə yaşamış, birgə inkişaf etmiş və mədəni-sosial, habelə kulturoloji varlıq kimi bugünkü günə gəlib çatmışdır. Dil deyəndə yalnız sözlər deyil, nəsillərin əsrlərdən adlayıb gələn ruhu, xalqın tarixi, onun özünü təsdiqi, qan yaddaşı, həyat tərzi, mədəni irsi nəzərdə tutulur. Dil dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olub bütün dövrlərdə dil dövlət quruculuğunun mühüm məsələsi kimi prioritet məsələlərə aiddir. Müəyyən mənada demək olar ki, dil cəmiyyətin siyasi durumunun mühüm amillərindən biridir, istənilən cəmiyyətdə dil siyasəti o vaxt uğurlu sayıla bilər ki, o cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etsin, kütlə bu dilə köklənsin.

Siyasi cəhətdən olduqca qarışıq bir dönmə olan XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ən əsas problemlərdən biri ədəbi dil məsələsi idi. Milli mətbuatda, ziyalılar arasında bu mövzuda gərgin diskussiyalar gedirdi. Bu dövrdə ədəbi dil məsələsinə fərqli baxışlar, subyektiv yanaşmalar mövcud idi. Milli şüurun təzəcə oyandığı bir tarixi mərhələdə dil məsələsinin mətbuatda qabardılması çox önəmli idi. Bu siyasi çəkişmələr dönməndə Azərbaycanda ədəbi dil məsələsində bir çaşqınlıq mövcud idi. Bu çaşqınlığın səbəbi Azərbaycanda ədəbi dilinin saflığı uğrunda gedən mübarizə idi. Bu mübarizə, ilk növbədə, dövrü mətbuatda öz əksini tapırdı. Əslində, Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı uğrunda mübarizə hələ XIX əsrin sonlarından başlanmışdı. 1905-ci il inqilabından sonra isə bu mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Dil haqqındakı mübarizə və mübahisələrin ön sıralarında Azərbaycan ziyalıları gedirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə qalxan F. Köçərli, N. Nərimanov, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov, Ö. F. Nəmanzadə, M. Ə. Sabir kimi tanınmış ziyalılar Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı uğrunda dayanmadan mübarizə aparırdılar. Xüsusilə, dilin yersiz əcnəbi sözlərdən təmizlənməsi üçün mətbuat orqanlarında tez - tez yazılar, xüsusilə felyetonlar dərc etdirirdilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin milli dövrü başlayır. Bu dövr tarixi şəraitlə əlaqədar neft sənayesinin meydana çıxması, kapitalizmin sürətlə inkişafı, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, təhsilin güclənməsi, ədəbi dilin ictimai funksiyasının daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Həsən bəy Zərdabi tərəfindən əsas qoyulmuş milli mətbuat XX əsrin əvvəllərindən etibarən daha geniş şəkildə şaxələnməmiş, ana dilində çıxan qəzet və jurnalların sayı artmışdır. Belə bir şəraitdə publisistik üslub inkişaf etməyə başlayır. “XX əsrin əvvəllərində milli dil tam formalaşır, bütün üslublar fəaliyyətdə olur”¹. XX əsrin əvvəllərində təzəcə formalaşan milli burjuaziyanın mədəniyyətə və dilə təsir imkanları hələ zəif idi. Bakı neftinə görə Azərbaycana axışan əcnəbi zənginlər Azərbaycan xalqının sərvətini talayır, milli mədəniyyəti yad təsirlərə məruz qoyurdular. Azərbaycan dilinə bir tərəfdən əsrlər boyu ərəb və fars dilinin təsiri, bir tərəfdən Rusiya işğalı nəticəsində rus dilinin təsiri, digər bir tərəfdən də Türkiyə meyilli ziyalıların fəaliyyəti ilə türk -osmanlı dilinin təsiri mövcud idi. Bu təsirlər içərisində Azərbaycan türkcəsi öz varlığını qoruyub saxlamalı, öz müqəddəratını həll etməli idi. Bu dövərdə sanki Azərbaycan ədəbi dilinin varlığı sual altında idi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda ictimai-siyasi təlatümlər, ziddiyyətli siyasi baxışların mövcud olduğu bir dövərdir. Bu dövərdə Azərbaycanda Türkiyə meyilli ziyalıların bir qismi türk dilinin İstanbul ləhcəsini ədəbi dil səviyyəsində görürdülər. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Bakıda fəaliyyət göstərən ziyalılar arasında hansı dilin işlənməsi ətrafında gərgin diskussiyalar, məşvərtlər gedirdi. Bu müzakirələr ilk növbədə öz əksini milli mətbuatda tapırdı. Xüsusilə Türkiyədə təhsil alan ziyalılar Azərbaycanda Osmanlı türkcəsində dili ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaq, ədəbi dil kimi qəbul etmək üçün fəallıq göstərirdilər.

Həmin dövərdə anadilli mətbu orqanların nəşrinin XIX əsrin sonlarına nisbətən sürətlə artması qəzet, jurnal dilinin formalaşması və yayılması problemini yaratmışdı. Yəni bu dövərdə mətbuat dilinin dolğunlaşması, sadələşməsi, təmərküzləşməsi üçün mətbuat üslubunun tam formalaşmasına böyük ehtiyac duyulurdu. Məhz bu səbəbdən də Türkiyə meyilli ziyalılar mətbu dil kimi osmanlı dilinə daha böyük önəm

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: “Nurlan”, 2007, s.34

verirdilər. Türkiyə meyilli ziyalıların fikrincə, osmanlı türkcəsi o dövrün ədəbi dil standartlarına, meyarlarına tam cavab verirdi. Bu məsələ, xüsusilə Əli bəy Hüseynzadənin publisistikasında daha çox işıqlandırılırdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları iki böyük hissəyə bölünürdülər: Osmanlı türkcəsini ədəbi dil kimi qəbul edənlər və xalq danışığı dilinin Azərbaycan ədəbi dil olması uğrunda mübarizə aparınlr.

XX əsrin əvvəllərində də yeni-yeni qəzet və jurnallar nəşr edilirdi ki, onların da dili və üslubu fərqli idi. Bu fərq isə o zamankı tarixi şəraitlə, siyasi səbəblərlə sıx bağlı idi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycanda fərqli siyasi düşüncələri olan, fərqli ədəbi cərəyanlara məxsus olan ziyalılar yazıb - yaradırdılar. Məhz bu amillərə görə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında baş verən ziddiyyətli proseslər, təbəqələşmə, qütbləşmə meyilləri Azərbaycan ədəbi dilini o zaman çətin duruma salırdı. Dil hər bir millətin milli kimliyini, varlığını təsdiq edən amildir. Təsədüfi deyil ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə “Şəlalə” jurnalının 10 avqust 1913-cü il, 27 sayılı buraxılışında “Dil ictimai mühüm bir amil kimi” adlı məqaləsində yazırdı: “*Əvət, dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də dil olmaz...Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsilin müştərək vücuda gətirdikləri bir mohibədir. Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat bir vücuddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir.*

İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yola girişmişlərdir”¹.

Bir sözlə, XX əsrin əvvəllərində dil məsələləri siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Dövrün ziyalıları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Ədəbi dilin statusu müəyyənləşməli, ədəbi dil normaları təsbit olunmalı idi. Həmin tarixi dövəndə Azərbaycan dilinin yad ünsürlərinin, əcnəbi dillərin yersiz təsirindən qorunması problemi mövcud idi. Bu tarixi problem ziyalıları düşündürür, onları mətbuatda bu

¹ Rəsulzadə M. Ə. Dil ictimai mühüm bir hadisə kimi // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 473-76.

mövzuda müzakirələr aparmağa vadar edirdi. Bunun üçün N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, A. Səhhət, M. Şahtaxtı, F. Köçərli və başqaları ana dilinin milli əsaslarla inkişaf etməsi uğrunda mübarizə aparırdılar.

“XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu dil bədii, publisistik, elmi və rəsmi üslublar istiqamətində inkişaf etməyə başlayır. Buna da səbəb azərbaycanlı ziyalılar təbəqəsinin formalaşması, milli burjua zümərəsinin, habelə milli maarifçi qüvvələrin meydana gəlməsi idi¹”.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində Azərbaycan ümumxalq və ya ədəbi dili ilə əks qütbə dayanan yeni-yeni “kadrlar”ın meydana gəlməsi Azərbaycan xalqının bütöv dil mənzərəsinə təsirsiz ötürmərdü. Həmin proses Azərbaycanın da vaxtilə tərkibinə daxil olduğu çar Rusiyasında, istərsə də sovetlər birliyində çox canlı şəkildə müşahidə olunurdu. Əsas məsələ onda idi ki, bu dövrdə kadrların əksəriyyəti Rusiyada təhsil alırdı və Azərbaycan rus imperiyasından ibarət inzibati ərazi bölgüsünə daxil idi. Sağlam düşüncəli milli kadrların ciddi-cəhdi ilə milli dirçəlişin ilk əlamətləri meydana çıxmaqla milli özünəqayıdı, ana dilinə düzgün münasibət, onun dirçəlişi uğrunda aparılan mübarizə yeni stadiyaya daxil olurdu. Bu yolda təkcə siyasətçilər deyil, həm də ədiblərimiz böyük işlər görmüşlər. Akademik T.Hacıyev qeyd edir: “Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisistik ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir²”.

Dil təkcə ona görə milli ruhun mükəmməl ifadəçisi deyil ki, insanların bütün fəaliyyəti onunla bağlıdır, həm də ona görə ki, bütün dövrlərdə xalqın tarixinə daxil olaraq sonrakı illəri əhatə edir. “Millətin mövcud olması üçün üç şərt lazımdır; onun fiziki, mənəvi və intellektual mövcudluğu. Onun fiziki mövcudluğu Vətəndir, mənəviyyəti vicandır, intellektuallığı isə ana dilidir³”.

XX əsrin əvvəllərində istər Azərbaycanda, istərsə də digər türkdilli xalqlarda milli dirçəliş, milli oyanış prosesləri türk xalqlarının birli-

¹ Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1960, s.83

² Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1960, səh.85.

³ Лобанова Л.П. <http://wwwportal.slovo.ru//philology/43814.php?PRINT=Y5>

yi ideyasını da aktuallaşdırdı. Türk xalqlarının birliyi ideyasında önəmli məsələlərdən biri də ortaq dil məsələsi idi. Uzun müddət Çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması məsələsi dövrün zəruri problemlərindən birinə çevrilmişdi. XX əsrin əvvəlində ən önəmli problem olaraq ortaya qoyuldu. Bu məsələ tarixən qarışıq bir dövrə təsadüf edir. Dövrün mürəkkəbliyi, ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması, yeniliyin maneələrlə qarşılaşma taleyi, Rusiya tərkibində olan türksöylü xalqların adının, dilinin, əlifbasının dəyişdirilməsi siyasəti “ortaq türk dili” ideyasının qələbəsinə imkan vermədi. Türk xalqlarının, xüsusilə də, Azərbaycan türklərinin tez-tez əlifbasının dəyişilməsi onların bir-birindən uzaqlaşması və mənən əzilməsi siyasətinə xidmət edirdi. XIX əsrin sonlarından başlayan dil müzakirələri XX əsrdən yeni vüsətlə intensivləşməyə başladı. Buna səbəb isə Azərbaycan dilinin yeni bir sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Ana dilinin – Azərbaycan dilinin təmizliyi və qorunması uğrunda mübarizə aparan ziyalılarımız arasında Ömər Faiq Nemanzadə xüsusi bir yerə sahibdir. O yazır: *“Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxsa, millət yoxdur. Mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin yeganə nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir”*. Ömər Faiq Nemanzadənin əsərləri Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətli mənbədir. XX əsr -Azərbaycan türklərinin siyasi tarixinin eyni zamanda, mədəniyyət və dil siyasətinin xarici ideoloji təsirlərin mərkəzində dayandığı bir dövrü əhatə edir. Bu dövrdə siyasi çəkişmələr, xarici siyasətlər Azərbaycan dilinə də güclü bir şəkildə təsir göstərirdi. Bu dönəmin ən ciddi problemi dil, imla, təhsil idi. Bu da Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu kimi Ö.F.Nemanzadəni düşünmək və Azərbaycan dilini xarici təsirlərdən qorumaq məcburiyyətində qoyurdu. O, *“Mədəniyyətmi, səfahətmi”* məqaləsində yazırdı:

Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı,

Nə dərdi gizlədə bildim, nə aşkar elədim.

Ö.F.Nemanzadənin dil problemlərinə ciddi münasibəti təsadüfi hesab oluna bilməz. Çünki Azərbaycan dili məsələsi XX əsrin siyasi proseslərinin başlıca problemlərindən biri idi. Ö.F.Nemanzadənin *“Dilimiz, yazımız”*, *“Dərdimiz və dərmanımız”*, *“Eşq və məhəbbət”*, *“Milliləşmək”*, *“Gürcü siyasətçiləri”* və bu kimi məqalələrində ana di-

li-Azərbaycan dili məsələsi önə çəkilmiş, daim Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılığında mərkəz yerdə dayanmışdır¹.

Ömər Faiq Nemanzadənin yaşadığı dövəmdə dil məsələlərinə ana dilini bu dövrün zəruri milli məsələsi kimi gündəmdə saxlayan jurnallar - yalnız üslubuna görə bir-birindən fərqlənən “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları başçılıq edirdi. “Molla Nəsrəddin”də “*Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim o müsəlman qardaşlarım*” sözləri ana dilimizin çox yüksək milli dəyərlərini xalqın danışq dilində qorumağı milli mədəniyyətimizin ən mühüm ideoloji-siyasi problemi kimi açıqlanır, “Füyuzat”-da isə dilə münasibət məsələsi daha ciddi elmi-ədəbi səviyyədə qarşıya qoyulurdu. Bu ideologiyaların daşıyıcısı kimi Ömər Faiq yazılarının birində deyirdi: “*Doğma dili, doğma ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır*”².

1905-ci ildə “Şərqi-Rus” bağlandıqdan sonra Ömər Faiq, qələm dostu Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə qəzetin mətbəəsini alıb “Qeyrət” adı ilə dəyişdirdilər və burada innovativ, dövrlə, zamanla hesablaşan kitablar nəşr etməyə başladılar. Bununla da Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında yeni bir mərhələ yaranır. Mollanəsrəddinçilər adı ilə məşhur olan fikir cərəyanı məhz “Qeyrət” mətbəəsində ilk ideya mübarizəsinə qədəm qoyur. Yalnız Molla Nəsrəddin jurnalının nəşrə başlanmasındakı müstəsna roluna görə Ömər Faiqi ana dilinin əsl təəssübkeşi adlandırmaq olar. Ömər Faiqin “mollanəsrəddinçilər” adı ilə məşhur olan fikir cərəyanının ideya rəhbəri C. Məmmədquluzadənin məslək yoldaşı, əvəzsiz köməkçisi və ən sədaqətli cəbhədaşı olması Ömər Faiqin əsl ana dili təəssübkeşi olmasının göstəricisidir.

Ö.F.Nemanzadənin Azərbaycan tarixində qalmasının ən böyük səbəbi “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri idi. İstər bizim nəslin nümayəndələri, istərsə də müasir Azərbaycan məktəbliləri ədəbiyyat dərsliyində Ömər Faiq Nemanzadə adına məhz Cəlil Məmmədquluzadənin qələmdaşı, Molla Nəsrəddinin yaradıcısı kimi rast gəlirlər. Yeniyetmə məktəblilər Ömər Faiqi ilk bu şəkildə tanıyırlar.

Ö.F. Nemanzadə başqa bir məqaləsində xalqına səslənərək deyir: “*Sənin öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaqlı hala salan*

¹. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.177

2. Yenə orada.

ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənin göyçək əlifba və yazın var idi. Bir az ayıl... Əl-ayağını bir az tərپət! Vücutunu, varlıq ağacını soran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, budaqlarını qır at, qurtul. Vücutuna günəş, hava dəysin! Başını bir az yuxarı qaldır, öz varlığının, öz vücutunun qiymətini bil! İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar, özgə vücutlar üçün özünü həlak etmişən. Barı bundan sonra da olsa, ayıl özünə gəl, öz gününə çalış!”¹

Ömər Faiq Nemanzadə bu fikrileri elə bir dövrdə deyirdi ki, Azərbaycanca ədəbi dilin osmanlıca və yaxud Azərbaycan danışıq dili olması barəsində qızgın mübarizə gedirdi. Maraqlıdır ki, bu dövrdə Osmanlı türkcəsinin tərəfdarları kimi əleyhdarları da yox deyildi. İstanbulda təhsil almış Ömər Faiq Nemanzadə öz dilində Osmanlıca bol-bol element işlətməsinə baxmayaraq bu dili tənqid edir, düşünmədən Osmanlı türkcəsinə keçməyə qarşı çıxırdı. O, tənqidində heç də haqsız deyildi. Osmanlı türkcəsinə yaxşı bələd olan Faiq Nemanzadə onun qüsurlarını da çox yaxşı bilirdi. Onun Əli bəy Hüseynzadəyə cavab olaraq 1904-cü ildə yazdığı “Yazımız dilimiz, “ikinci ilimiz” adlı məqaləsindən oxuyuruq: “Burada bizə deyiləcək ki, Osmanlı ədibləri belə yazırlar, biz də gərək elə yazaq. Çox əcəb, amma biz də deyirik ki, osmanlıların əlifbaları, imlaları, sərf qaydaları hələ tamamilə təyin edilib qurtarmamışdır. Daha doğrusu, Osmanlıda hələ bir tərzdə imla və sərf qaydası yoxdur. Cövdət Paşa, Nəcib Asim, Əhməd Rasim, Kilisli Rüşət kimi məşhur yazıçıların sərf kitablarında bir-birinə uymayan xeyli qaydalar, qaydasızlıqlar var”.

1909-cu ildə Tərəqqi qəzetinin 7-ci nömrəsində “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı əsərində biz ana dilinin təəssübünü çəkən Ömər Faiqi görürük. Mütəfəkkir orada Azərbaycan dilini zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək, qoruyub saxlamaq yollarını müəyyən etməklə Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin xoş, şirindilli şeirlərinin indiki şairlərdə görmədiyini deyir. Ömər Faiq yazırdı: “Bu gün bizim işlətdiyimiz dil ədəbiyyat deyil, oğurlanmış, çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə uğursuz yazılan ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə demək olduğunu bilməməkdir. Bu gün yazı yazmağa başlayan bəzi cavanlarımızın ərəb və fars sözlərini yazmaq

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 177 s.

*istəmələri, onun üçün dəli olmaları dilimizin gələcəyi üçün xeyirli əlaməti deyil*¹.

Nemanzadə qəliz və ibarəli yazmağın qatı düşməni idi. O sadə yazmağı, hamının başa düşəcəyi dildə danışmağı millətə xidmətin əsas formalarından biri hesab edirdi. “Hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı ərəb-fars sözlərinin çoxluğunda itməyək. Bəlkə mümkün qədər sadə yazmağı özümüzə adət edib, özlərimizə də nümunə, örnək olaq”. Ömər Faiq bütün yazılarında saf və anlaşılıq yazmağın nümunəsini verir.

Ömər Faiq ana dilimizdə yerli-yersiz alınma sözlərin işlənməsinin qəti əleyhidarı olmuşdur. “Hər dil özgə dildən minlərcə söz almış, lakin hamısını özlərinə uyğunlaşdırmışlar. Bizimki kimi özlərin kəfinə, qaydasına əsir olan heç bir dil yoxdur”. Ömər Faiq Nemanzadə dünyadakı bütün dillərin lüğət tərkibində alınma sözlərin miqdarca çox olduğunu söyləyir. Lakin bu alınma sözlər heç vaxt dildəki milli mənsəli sözləri üstələməməlidir. Ziyalının fikrincə, alınma sözlər xüsusilə də Azərbaycan dilindəki ərəb-fars sözlərinin bolluğu ana dilimizə yalnız ziyan vurur. “*Ərəbin, farsın bir çox sözlərini möhtac olub almışıq. Buna görə heç sözüm yox. Amma onları sərf qaydalarına almağa nə ehtiyac görülmüş?*” Ömər Faiq alınma sözləri öz qrammatik qanunlarına tabe etməyin, bir sözlə özümüzünküləşməyin tərəfdarı idi.

Ömər Faiqin fikrincə, ərəb əlifbası dilimiz öyrənməyi xeyli çətinləşdirir. 1904-cü ildə yazırdı: “*Dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz*”. *Sevgili dilimizin aramızda artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir*². Təbii ki, əgər Ömər Faiq Nemanzadə dilimizin bu günkü inkişaf səviyyəsini və ona olan dövlət qayğısını görsəydi çox məmun olardı.

Ömər Faiq Nemanzadənin ana dili təəsübkeşliyini əslində onun türkçülük, maarifçilik, ziyalılıq, millətçilik təəsübkeşliyindən kənarında öyrənə bilmərik. Çünki Ömər Faiq Nemanzadə əsl ziyalı idi. Dövrünün bütün problemləri, xüsusilə də maarif sahəsindəki çatışmazlıqlar onu daim düşündürür və yazmağa sövq edirdi. Həbsə düşməyinin, repressiya qurbanı olmağının da əsl səbəbi məhz onun dil, maarif, yeni əlifba və

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 177 s

² Yenə orada

türkçülük təəssübkeşi olması idi. Bu gün anadan olmasının 150 illiyini qeyd etdiyimiz aydınımızın inanırıq ki, ruhu şaddır. Çünki onun arzuları müstəqil Azərbaycanda həyata keçmiş, təəssübkeşi olduğu ana dili-Azərbaycan dili dövlətin və Azərbaycan dilçilərinin qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: “Nurlan”, 2007, 184 s.
- 2.Rəsulzadə M. Ə. Dil ictimai mühüm bir hadisə kimi // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 473-476.
- 3.Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1960, 360 s. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, 187 s.
- 4.Лобанова Л.П. <http://wwwportal.slovo.ru//philology/43814.php?PRINT=Y5>
- 5.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 177 s.
- 6.Nerimanoglu K.V. Ali bey Hüseynzadə və Osmanlı-Türk Kültürü // Türk Halkbilimi Dili və Poetikası Fikir Hayatı(Makele ve Denemeler). Ankara: Akçağ Yayınları, 2011, 155 s.
- 7.Hüseynzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb,2007, 157 s.
- 8.Gökalp Z. Eserlerinden Seçmeler. İstanbul: Morpa Matbaası, 2000, 164 s.
- 9.İbrahimov E. Cəlil Məmmədquluzadə və milli dil məsələsi Ədəbiyyat qəzeti.- 2019.- 6 aprel.- S.22
- 10.Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində osmanlı türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri. Bakı: “Nurlan”, 2010,s.76-77.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ “QADIN” KONSEPTİ

Dünyanın dil mənzərəsi dünya haqqında biliklərin mahiyyətidir. Bura müxtəlif anlayışların konseptuallaşma üsulları daxil edilir. Konsept insan şüurunda mədəniyyətin əksidir. Konseptlərin öyrənilməsi xalqların dünyagörüşünün öyrənilməsinə yol açır. “Bir çox alimlər konsepti insan şüurunda və cəmiyyətdə müəyyən bir işarənin obrazı hesab edirlər. Konsept həm fərdi, həm də kollektiv təkamülü səciyyələndirən bir obrazdır. Konsept dil vahidləri ilə ifadə olunur¹”.

Müxtəlif anlayışlar müxtəlif konseptlərdir. Mədəniyyətin dil vasitəsi kimi öyrənilməsi bir sıra konseptlər kimi, qadın konseptinə də yol açmışdır.

“Dil materialının tədqiqi prosesində ekstralinqvistik informasiyaya müraciət “qadın” konseptinin ümumi cizgilərini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir, həm də alınan nəticələrin obyektivliyini şərtləndirir²”. “Qadın” konsepti “qadın” leksemi ilə minallaşır və müxtəlif üsullarla reallaşır³.

Bu konsept ilk olaraq E.Sepir və O.Yespersen tərəfindən öyrənilmişdir. Qeyd edilən mövzu dilçilikdə əsasən linqvokulturoloji və psixolinqvistik istiqamətdə araşdırılmışdır.

“Azərbaycan dilinin İzahlı Lüğəti”ndə “qadın” ismi belə izah olunur: “cins etibarilə kişinin əksi; arvad. Qadınlar bayramı. Evdar qadın. Qadın həkim⁴”.

“Qadın” sözünün leksik mənasına birinci növbədə cins, II mənada isə ailənin üzvü daxildir. Onun yaşı, fəaliyyət sahəsi, cəmiyyətdəki mövqeyi, ailə daxilindəki vəziyyəti, qohumluq münasibətləri (arvad –

¹ Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı, Zərdabi nəşr., 2022, s.6.

²Əhmədova Ü. Müxtəlif sistemli dillərdə “qadın” konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorudis. [avtoferati](#). Bakı–2018, s.11

³Лю Бо. Концепт «женщина» в русской языковой картине мира.(На фоне китайской). Автореф.дис. ...к.ф.н. Владивосток, 2010, с.5

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III cild. Tərtibçi. Bakı, Şərq-Qərb. 2006, s.15.

həyat yoldaşı, ana), xarakteri qadın lekseminin semantikasına daxildir. “Qadın” konsepti bir sıra nominativ vahidlərlə reprezentasiya olunur. Qadın bədii ədəbiyyatda həm daxili, həm də xarici keyfiyyətləri ilə təsvir olunur. O, bioloji varlıq olaraq, əsasən Ana obrazıdır. Qadın konsepti dildə daha çox frazeoloji birləşmələr və atalar sözləri ilə reprezentasiya olunur. Adətən qadının dili əks cinsi – kişiyyə nisbətən daha sadə və bəsit təsvir olunur.

Ö.F.Nemanzadə öz əsərlərində, xüsusən diskurs zamanı arvad və övrət leksemlərini daha çox işlətmişdir. Arvad sözü müasir dilimizdə məişət və bədii üslubda işlənsə də, ərəb mənşəli övrət sözü ümumişləklik xüsusiyyətini itirmişdir. Övrət leksemi tarixən “arvad, zövcə, həyat yoldaşı”, ümumiyyətlə “qadın” mənalərini bildirmişdir¹. Bu leksemin işlənməsi isə ədibin təsvir etdiyi kişilərə psixolinqvistik yanaşmadan irəli gəlir.

Ö.F.Nemanzadənin əsərlərində qadının daha çox sosial xarakteristikası ilə rastlaşırıq. Onun təsvir etdiyi cəmiyyətdə qadın heç bir hüququ olmayan, kölə vəziyyətdə yaşayan, cəhalət içində boğulan, savadsız, kişinin istəyi ilə alınıb satılan yazıq, bədbəxt insandır: *Bədbəxt arvad məndən xəbərsiz sirkə qoyub; Yazıq Fatma xala; Məgər sənin rəhmətlik qoca nənən Xanpəri ki, adı sən başıkuşllüyə qoyulubdur, tutduğu əməllər sənin yadından çıxıbdır*².

Bu insanlar dərdlərinin əlacını pirlərdə, mollalarda axtarır: *Neyləyək, dünən arvad gedib Çənbərəkəndə mollaya baxdırıb, zalım oğlu elə deyəsən yanında, deyib ki, ay arvad, sənin oğluna cadu eləyiblər;... dünənki xalalardan birisi gəlib mənə xəbər verdi ki, buy ay qız, yaxşı xəbər var, gözün aydın olsun, “Molla Nəsrəddin” jurnalı bağlanıbdır. Pirin kəramətini gördünmü, necə ona qənim oldu!; Heydərli piri çox kəramətli pirdir*³.

Ö.F.Nemanzadə təkcə felyetonlarında deyil, xatirələrində də qadının xarakterinin xüsusiyyətləri, daxili keyfiyyətləri emosiyaları, hisləri, intellekti, davranışını, onun əsasən küt, cahil, məzlum olmasını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c. s.558..

² Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri.Baki: Şərq-Qərb, 2006, s.259, 262, 264

³ Yenə orada, s.263, 281, 259

Dil informasiyası qadının sosial reallaşmasını, cəmiyyətdəki mövqeyini, qohumluq münasibətini, reproduktiv funksiyasını əks etdirir. Reproduktiv funksiya qadının təkə övlad dünyaya gətirməsi ilə məhdudlaşmır. Bu, həm də onun analıq keyfiyyətləri və tərbiyəvi rolu ilə bağlıdır. Məsələn “**Ziyarət**” felyetonunda nəvəsinin erkən ərə verilməsinə görə nəvəsinin etirazını və mübarizəsini görürük: *Haman saat çarşafı başıma alıb qaçdım yeznəmgilə və başladım nəsihətə ki, “ay Allahın bəlasına gəlmiş, yazıq gül kimi qızı necə heyfin gəlmir ki, istəmədiyi adama zornan verirsən...”*¹.

Qadının fiziki və antropometrik xüsusiyyətləri ilə bağlı semantik sahədə qadının yaşı, zahiri görüşü, əsas atributları, vizual əlamətləri (qız, cavan gəlin, qoca qarı) əks olunur. Onun xarici görünüşü ilk emosional təəssüratın nəticəsi kimi şüurda oyanış yaradır. Bu həm fərdi, həm də estetik səciyyə daşıyır. Qadının xarici görünüşü ilə bağlı reaksiyaları görkəmli ədib felyetonlarında müxtəlif təyini birləşmələrlə əks etdirir: *Gözəl-göyçək uşaqların anasını üç talaqdan saldım; Ay görüm o “sirk”də oynayan sarısaçlı urus qızları nəgəhan bəlaya düçar olsunlar! Ay görüm gecə səhərə kimi yuxu yuxulamayıb ərlərini gözləyənlər müsəlman arvadlarının ahü naləsi sizi tutsun, ay gavur qızları!*²

Qadının ailədəki qorxusu, həyəcanı, küçədə, bazar-dükanda da onu müşayət edir. *Dad müsəlman kişilərin əlindən! Hər yerdə ki, müsəlmana rast gəldik – bazarda, küçədə, yolda – gərək bərk-bərk gizlənək. Çünki gözlərini zilləyib bizə bir sayaq baxırlar ki, az qalırlar ki, çadranın altından gözləri ilə bizi yeyələr; İşdi göyçəksifətli arvad görəndə də başlayırlar duzsuz və çirkin sözlər atmağa. Mənim kimi qarının sifətini görəndə imanına söyüb tüpürüb gedirlər*³. Bu sətirlərdə yad kişilərin qadınlara qarşı kobud rəftarı, təhqiramiz baxışları yer alıb. Göründüyü kimi, bu dil representasiyasında bədənin əlamətlərinə görə, qadınların görünüşü ilə bağlı yaranmış reaksiyalar tənqid olunur.

“Övrət, uşaqların anası, kəbin, zövcü-axər, cadu yazmaq, tas qurmaq, cadu-pitək” kimi leksik vahidlər Ö.F.Nemanzadənin dilində qadınla bağlı yaranmış assosiasiyalardır.

¹. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.288

². Yenə orada, s.265,284

³. Yenə orada, s 267.

“Fatma xala” felyetonunda qadının məişətdəki durumu, hüquq və ixtiyarı cəhətləri ilə tanış olmaq mümkündür. Əsərdə tez-tez qadının ailədəki sosial vəziyyəti təsvir olunur: Mənim bir özgə dostum var, bu da həmişə mənə deyər: mən ömrümdə övrətim ilə bircə dəfə də nəinki səfərə,bəlkə, həyətdən küçəyə də çıxmamışam.

Yaxud:

“Molla Qurbanqulu belə danışırdı: Arvad nədi, həyətdən çıxdı nədi, hələ bir para binamus müsəlmanlar övrətlərini yanlarına salıb aparırlar qohum-qardaş evinə. Kəndlilərin biri üzünü Molla Qurbanquluya tutub dedi: a molla, and olsun bizi yaradan məxluqə, mən bircə dəfə də, ayıb olmasın sizdən də, Cəfərin anasını heç bir yerə aparmamışam. O biri kəndlilər də and içdilər ki,bir belə günah iş görməyiblər.

Molla Qurbanqulu başladı:

- Övrətinki odur ki, qatasan evə, qapısını qıfillayasan”¹.

“**Fatma xala**” felyetonunda “Fatma xala, ər, arvadlar, övrət, kişi, başmaqları düşmək, Cəfərin anası” kimi ifadələr konseptuallaşma prosesində istifadə olunan leksik vahidlərdir. Burada “üzünü örtmək, utana-utana, qızara-qızara baxmaq” leksemləri dövrün qadınının portretini yaratmaq üçün istifadə olunur.

Ö.F.Nemanzadənin tez-tez toxunduğu problemlərdən biri cahillik, mövhumat və qadının mövhumatın qurbanına çevrilməsidir. “**Şamaxı**” xatirələrində zəmanəsinin rüsvayçı, alçaldıcı adətləri ürək yanğısı ilə təsvir olunur. Dövrün şeyxləri dindən sui-istifadə edərək “nəziri-bəst, zövci-axər” adı altında qadınları öz şəxsi mülkləri kimi alıb-satır: *Burada qadınlar möminlərin köhnədən bəri deyilən kimi, kişilərin, xüsusilə şeyxlərin əyləncə və iş malları idi*². Təbii ki, təriqət adı ilə dindarların törətdikləri rəzalətə səbəb savadsızlıq və cahillik idi. Ö.F.Nemanzadə bu məqamda şəxs məclislərinin qurbanı olan qadınların daxili keyfiyyətləri, xarakter və davranışını təyin edən “*sadəürəkli, çarəsiz*” leksemlərindən istifadə edir. Onların sosial vəziyyəti isə “*acınacaqlı, səfalətli, ağır, qəmlı*” leksik vahidləri ilə təsvir olunur. Ən pisi isə budur ki, həmin bədbəxt, miskin qadınlar xürafat məngənəsində məhviyyətdə olduqlarını dərk etmir, saxtakar ruhanilərə canbaşa etiqad edirdilər:

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.256

² .Yenə orada, s.332.

...təriqətdən xoşu gələn ərlı arvadlar, qarnı ağrıyanlar, uşağı olmayanlar; ərlərindən küsənlər; göbəklərini yazdırmaq istəyənlər; şeyx yanındakı cavan müridlərə gözləri düşənlər; ərləri fəqir və çirkin olanlar; məşğuliyyətsiz qalan dul arvadlar ...hamısı... hamısı şeyx hərəmxanasına toplanırdı¹.

“Sirkə” felyetonunda “sirkə qoymağın düşər-düşməzi olar” xalq inancının bir ailənin faciəsi ilə sonlandığını qələmə almışdır. Həyatindəki xoruzun ölümünü arvadının gizli olaraq bağçada bir küpədə sirkə basdırmasında görən qəzəblənmiş ər 3 dəfə “talaq” deyərək arvadını boşayır. Felyetonda qadın cürətlənərək qeyd edilən inanca qarşı çıxır, lakin cəmiyyət arasında hökm sürən gerilik onun həyatına zərbə vurur. Sirkənin ailəsi üçün problem yaratdığını görən çarəsiz ər yenə də problemin həllini mollada görür, son olaraq, ona üz tutur.

Bu felyetonda qadın, həm də nənədir. Nənə leksemi isə “nənəmin xoruzu”, “rəhmətlik” assosiasiyasını yaradır.

“Sirkə” felyetonu həcmcə çox kiçik olmasına baxmayaraq, məzmun etibarilə cəmiyyətdəki bir çox reallıqları əks etdirir. Burada qadınların yaydığı, hamının qorxaraq etiqad etdiyi inanclar da öz əksini tapmışdır. Qadının inam və etiqadı “nənəmin xoruzu”, “ağ xoruz”, “xoruzların seyidi”, “xoruzun ölümü”, yaxud sağ gözün üstünün uyuşması ilə evə nəşə ziyan toxunacaq” (qorxusu), əgər hansı evdə həmin xoruz olarsa, “o evə cin gəlməz, bəla enməz, həmişə tənha-tabaqda bərəkət olar” kimi ifadələrlə representasiya olunur.

“Sirkə” süjetinin davamı “Xortdana məktub” felyetonunda əks olunmuşdur. Məlum olur ki, dövrün qanunlarına görə, kişi arvadını “talaq” deyib boşayıbsa, yenidən onu geri çağıra bilməz. O qadın gərək başqasına ərə gedə, sonra təzədən boşana, yalnız bu halda təkrar evlilik mümkündür. Əgər 2-ci ər boşanmaya razılıq verməsə, o halda vəziyyət gərginləşir. Koqnitiv prosesdə qadının kəbininin pozulması XX əsrin əvvəllərində mövhumata uyğun şəkildə konseptuallaşmışdır.

Felyetonun sonunda əmələndən peşman olmuş, lakin əli heç yana çatmayan ər ölüldəndən çarə umur: *“Əzizim Xortdan, ümid sənə qalib, sən gərək mərhum Pobedonosevlən² dost olasan, çünki o mərhum*

¹ Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s 332

² Çar Rusiyasının dövlət xadimi, sinodun baş prokuroru, inqilabi hərəkatın qəddar düşməni olmuşdur..

müsəlmanların xeyirxahıdı və müsəlman ruhanilərimizin çox müddət rəisi olub. Amandı, təvəqqe elə o mərhumdən ki, bu barədə bir zakon düzəltsin ki, bizim uşaqların anasını kor Hafız boşaya. Xülasə, bu əlim, bu atəyim, mənə bir çarə¹“.

Felyetonun üslubu da maraqlıdır, belə ki, ilk baxışdan sadə görünərsə də mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdən istifadə olunmuşdur. Qeyd edilən sitatda sadə cümləyə məqsəd budaq cümləsi qoşulub. Budaq cümlə də özülüyündə iki hissədən ibarətdir. Növbəti cümlədə isə tamamlıq budaq cümləsinin içinə təyin budaq cümləsi daxil olub.

“**Ziyarət**” felyetonunda qadınların seyidə xüsusi ehtiram və inam əks olunmuşdur. Nəvəsi Güllünü zorla ərə verilmək girdabından xilas etməyin yolunu nənə mömin dindar, etibarlı vücud, sahibi şəri-ətmədar *Hacı Seyidağa*da görür. (Qeyd edilən nümunədə təyini söz birləşmələrində asılı tərəfdə həmcins təyinlərin verilməsi dövrün üslubi xüsusiyyətlərinə uyğundur). Lakin *Hacı Seyidağa* da fürsətdən istifadə edib, qıza siğə olunub övrəti Kərbəla ziyarətindən qayıdana qədər ona qulluq etməyi təklif edir. Beləliklə, azyaşlı qızların arxasız olması, ümid, istinad yerinin olmaması, hər addımda zərbələrə, təzyiqlərə məruz qalması ürək yanğısı ilə təsvir olunur.

Burada *Nəvə Güllü, nənə, çarşaf, ərə vermək, gül kimi qız, nikah, yeznə, lotu, piyan adam, başmaq, övrət, siğə, Hacı Seyidağa, qulluq, mərhəm* leksik vahidləri ilə qadın konsepti representasiya olunur.

Qadının bədən quruluşu gözəllik əlaməti kimi şüurda müxtəlif cür assosiasiyalar yaradır. Məsələn, əgər müəyyən dövrdə köklük gözəllik əlaməti sayılırdısa, bu gün artıq həmin təsəvvürlər dəyişmişdir. Ö.F. Nemanzadənin felyetonlarında qadın gözəlliyinin stereotipi kimi *ətli, canlı* olması diqqət çəkir.

Felyetonda Güllünün portreti obrazlı şəkildə təsvir olunub. Bu göz təəsüratı həm də metaforik reaksiyalar yaradır: *Amma bunu deyim ki, Güllü, nə Güllü, Allah sizə də belə nəvə qismət eləsin: ətli, canlı, buxunlu, özü də ki, yeniyetmə. Yanaqları elə bil ki, sensuz alması. Sənəm və sərv qədər laləzar və ... xülasə²*. Qadın gözəlliyinin bu cür poetik təsviri də ərən qadın haqqında dediyi ifadələr deyil, nənin nəvəsinə verdiyi dəyərdir.

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 266.

² Yenə orada, s.288.

Bu mətn parçasında təşbehin komponenti kimi işlənən “sensuz alması” təyini birləşməsi maraqlı ifadələrdəndir. Güman ki, sensuz leksemi məkani anlayışdır.

“**Bir arvadın cavabı**” felyetonunda qadınların Molla əmiyə müraciəti əsnasında onların daxili keyfiyyətləri, intellektual səviyyələrinə işarə vurulur:

24-cü nömrənidə yazırsınız ki, arvadlar pul hesabı bilmirlər. Bunu gərək heç yazmayadınız. Arvadlar başına nə kül töksün, hansı məktəbdə arvadlara elmi-hesab oxudubsunuz ki, pul hesabı bilsinlər və bir də mən görüb və eşitmişəm ki, çox kişilər də pulu barmaqları ilə hesab edirlər və iyirmiyə iki on, yüzə iki əlli deyirlər.

Əslində burda həm də qədim türk say sisteminə işarə edilir.

Felyetonda “rus xanımlarının semiçkəsi”, “müsəlman xanımlarının saqqız çeynəməyi”, “rus və erməni tikən çəkmə” ilə “müsəlman arvadlarının libası”, “başmaqları”, “üzüaçıq rus xanımları”, “rusca təlim alan” (milli kişilər), kəbin pulu, molla, keşiş” leksik vahidləri ilə qadının geyim tərzini, dünya görüşü representasiya olunur.

“**Çəhrəçi xala**” felyetonunda Dağıstan tərəfə yolu düşən Çəhrəçi xala “bu yerin arvadları” deyər onları öz ətrafındakı qadınlarla müqayisə edir: *Bu şəhərin arvadları çox dilli-ağızlı, çörəkli-duzlu, yarımçıq sözlü, tez-tez danışan və danışanda bir-birinə macal verməyən xalalar, bacılardır. Bir xasiyyətləri də budur ki, biri söz eşidəndə “buy, Xanbəci” deyib içlərini çəkirlər, özləri də bayaq deyirlər, çox da naqqaldılar¹.*

Dil representasiyasında qadının daxili keyfiyyətləri sadalama intonasiası ilə bağlanan həmcinc üzvlərlə əks olunur. Burada qadın – xalalar, bacılar, arvadlar, xanım və qulluqçulardır. Digər felyetonlarından fərqli olaraq, burada Dağıstan qadınlarını Azərbaycan qadınları ilə müqayisəyə cəlb edərkən onların hələ uşaq ikən adaxlanmamalarını, 18 yaşından sonra ər sözü eşitmələrini, burada qadınların kişi ilə bərabər işlədiyini, evdə qulluqçu olmadığını, bütün qadınların eyni səviyyəli olmasını diqqətə çatdırır.

Felyetonda Ö.F.Nemanzadə qadınları demək olar ki, bütün etnoqrafik xüsusiyyətləri təsvir edir: *Bu yerin arvadları qəribə məxluqdur. Bunların paltarları, yeməkləri, oturub-durmaqları, sir-sifətləri bizim-*

¹.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.281

*kilərə heç oxşamır. Dilləri də ayırır, bir şey başa düşmək olmur. Hər şeydən məzəli odur ki, hamısı üzüaçıq gəzir*¹.

“**Məktub**” felyetonunda Ö.F.Nemanzadə müsəlman kişilərlə xristianları müqayisə edir. Bu müqayisə əslində qadınların müqayisəsindən dolayı meydana çıxır. Burada “göyçəksifətli arvad, mənim kimi qarı, ağbirçək halım, rus şlyapası, üzüaçıq gəzmək, müsəlman arvadları” kimi birləşmələrlə qadın kansepti representasiya olunur.

“**Hicab məsələsi və cavabımız**” felyetonunda qadının sosial vəziyyətinin təsviri ilə rastlaşırıq: “*Mən, Molla Nəsrəddin, keçən nömrədə yazdım ki, filan ayeyi-kərimələrə görə və bir para üləmanın rəyinə nəzərən arvadların üz örtməyini ixtilafli bir məsələ hesab edirəm və üz açmağı caiz bilən üləmanın rəyin xoşlayıram. Mən heç vaxt damdan düşmə deməmişəm ki, haşa hicab yoxdur*”².

Felyetonda Ö.F.Nemanzadə hicabla bağlı dövrünün ziddiyyətli fikirlərini təsvir etmiş, təzadlara, izafət birləşmələrinə, mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrə geniş yer vermişdir. Onu da əlavə edək ki, bu felyeton üslubi baxımdan digərlərindən kəskin surətdə fərqlənir.

“**Bir neçə günlüyə**” felyetonunda “*vəhşi adətlər, ismətli adətlər, biçərə, binəva müsəlman, saqqalları qırmızı, beyinləri sarı müsəlmanlar*” kimi təyini söz birləşmələri diskursda qadınların sosial vəziyyətini şərh edərkən kişilərlə bağlı işlədilir.

Ö.F.Nemanzadə “**Pişik**” felyetonunda dövrün savadlı qızlarının olmasını nəzərə çatdırır. “*Hicab*” məsələsindən sonra qızların oxumaları, xüsusilə rus uşqollarına getmələri daha çox artdı³. Anoloji fikir “Bakı xatirələri”ndə də əks olunub: *Burada Tağıyevin açdığı qız məktəbini görməsəydim, Bakının türk maarifi üzərinə qara bir cizgi çəkəcəkdim*⁴.

Şəki xatirələrində Şəkidə yaşayan qadınları digər şəhərlərlə müqayisə edir, onlar arasında heç bir fərq olmadığını göstərir. Qadınların hüquqsuz, kölə vəziyyətində yaşamaları, dinin “Cənnət qadınların ayaqları altındadır” kəlamının yanlış olduğu, döyülüb-söyülən qadınla-

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.281

² Yenə orada, səh.269

³ Yenə orada, s.196

⁴ Yenə orada, səh.324.

rın kişilərin ayaqları düşərək cəhənnəmin dibinə sürükləndiyini göstərir. “*Öz insani haqlarını özləri düşünməzlərsə, onları əldə etməyə çalışmazlarsa, hətta vuruşmazlarsa, özgələrin köməyinə o qədər də bel bağlamamalıdırlar...Bununla demək olar ki, qadınlar da öz boyunlarına vurulan hər cür haqsızlıqları öz hərəkətləri ilə - öz elm və mübarizələri ilə dağıtmağa çalışmazlarsa, çəkdikləri zülm və haqsızlıqlardan heç vaxt qurtula bilməyəcəklərdi.*”¹

Ö.F.Nemanzadənin yaradıcılığı həm də etnoqrafik leksikanın gözəl nümunəsidir. Ədibin qələmə aldığı qadının bəzək və geyim əşyalarına *boğazlıq, bilərzik, sırğa, kəmə, gərdənbağı, yaylıq, gümüş, qızıl, çadra, hicab, çarqat (köhn. böyük baş yaylığı.), başlıq axçası, nişan üzüyü, libas, həna, sürmə, vəsmə, xalxal, gərdənbənd, üzük* və s. leksemləri daxildir.

Ö.Nemanzadə əsərlərində “qadın” konsepti ilə assosiasiya olunan əski inanclar və onlardan doğan nəticələr də qeydə alınmışdır. *Yuxuda çəhrə sınmaq çox pis şeydir, bildim ki, mənə bədbəxtlik üz verəcəkdir; Pirin kəramətini gördümmü, ona necə qənim oldul; Zeynəb bacı dedi ki, bu saat Molla dayıya yaz ki, evinin qabağında bir köhnə at nalı basdırsın və boynundan bir dəvə gözü muncuğu assın ki, ona bədnəzər kar eləməsin. Bədnəzər yalan deyil, bədnəzər yıxmayan evlər min il tikili qalıb; Rəhmətlik nənəm deyərdi: bizi sirkə qoymaq düşməz*².

Təəssüf ki, cahilliyi, mövhumatı təmsil edən bu inanclar hələ davam edir. Z.Əliyeva bildirir: “Qədim Azərbaycan ərazisində “inanc” konsepti ölmüş əcdadların ruhlarına, qayalara və ağaclara, müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma cisimlərinə pərəstiş nəticəsində inkişaf etmişdir”³.

Ö.F.Nemanzadə əsərlərindən məlum olur ki, dövrün qadınlarına “uşaqların anası” deyə xitab olunur. Onu əzizləyərək çağırmaq və ya haqqında söz açarkən adını çəkmək tabudur.

Qadın gözəllik simvoludur. Lakin müsəlman qadınına mövhumatçı kişilər tərəfindən bu cür dəyər verilmir. İstisna hal kimi rus qızlarına müraciət diqqəti cəlb edir: *Mariya, Mariya, sevgilim Mariya! Mariya,*

¹ Yenə orada, səh.319

² Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.281,277

³ Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı, Zərdabi nəşr.,

*iki gözüm, ruhum Mariya!*¹

Ümumiyyətlə, Ö.F.Nemanzadənin dilində qadın – qız, xala, bacı, arvad/övrət, qarı nənə, təzə gəlin, analıq, xanım, qulluqçu, kənizdir. Görkəmli ədibin əsərlərində qadınların iş, vərdiş və peşə adları da əks olunmuşdur: *falabaxan Zeynəb, çəhrəçi xala, falçı, cindar, mühərrirə Xədicə xanım, mütəllimə* (“təlim alan”).

Ədibin əsərlərində qadının daxili keyfiyyətləri, xarakterinin xüsusiyyətləri (*məzlum, zavallı, bədbaxt*), xarici görünüşü (*lätif üzlü, solmuş üz, pərişan hal, göyçəksifətli, ağbirçək*), bir sözlə dövrünün qadın obrazı müxtəlif təyini birləşmələrlə canlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin İzahlı Lüğəti. 4 cildə. III cild. Bakı, Şərql-Qərb. 2006.
- 2.Əhmədova Ü. Müxtəlif sistemli dillərdə “qadın” konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Fil.ü. fəl. dok. ... dis. a v t o r e f e r a t ı . Bakı, 2018.
- 3.Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı, Zərdabi nəşr., 2022.
- 4.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Şərql-Qərb, 2006.
- 5.Лю Бо. Концепт “женщина” в русской языковой картине мира. (На фоне китайской). Автореф.дис. ...к.ф.н. Владивосток, 2010.

¹. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Şərql-Qərb, 2006, s.45.

Təhminə İsmayılova
fil.ü.f.d.dosent

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Məlumdur ki, 2022-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Milli Mətbuatının böyük nümayəndəsi, görkəmli publisist, maarifçi və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində publisistik fəaliyyəti hələ də kifayət qədər dolğun şəkildə tədqiq edilməmiş bir sıra şəxsiyyətlər vardır. Onlardan biri də XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatımızın inkişafında mühüm rol oynamış, dövrünün görkəmli jurnalisti, ictimai xadimi, maarifçisi Ömər Faiq Nemanzadədir. O, Azərbaycan demokratik mətbuatının həm qurucusu, həm də əməkdaşı olmuş, təzyiq və təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün bir çox gizli imza və təxəllüslərdən istifadə etmişdir. “Ümidvar”, “Ümid”, “Lağlağı”, “Mozalan” və s. təxəllüslərlə mətbuatda çıxış etmişdir.

Onun publisistik fəaliyyəti təkcə əməkdaşlıq etdiyi “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə məhdudlaşmır, o dövrdə çap olunan bir çox mətbu orqanlarda – “Açıq söz”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Rəncbər”, “Həyat”, “Əkinçi”, “Qızıl bayraq”, “Bağban” və s.-də məqalələrlə çıxış etmişdir. O, yazılarında zəmanəsinin ən aktual problemlərinə toxunmuşdur. Belə ki, milli dilin bütün incəliklərinə diqqət yetirib və belə hesab edirdi ki, dil nə qədər sadə olarsa, bir o qədər də tez başa düşülür. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan yazılarında da ümumən oxucu kütləsi üçün aydın, anlaşılan bir dilin seçilməsini məqsədəuyğun hesab edirdi.

Ümumilikdə götürdükdə onun publisist yazılarında dil məsələlərinə həsr etdiyi məqalələri önəmli yer tutur. Ədib vətənpərvər bir ziyalı kimi ana dilini – Azərbaycan dilini sevməyi və onun təmizliyinin keşiyində durmağı tövsiyə edirdi. Sadə xalq dilinin tərəfdarı və qızğın müdafiəçisi olan Ömər Faiq bütün həyatı boyu ərəb, fars dillərinin yad təsirinə qarşı çıxmış, dil məsələlərinə həsr etdiyi yazılarında bu mövzuya toxunmuş və belə qənaətə gəlmişdir ki, hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan di-

linin də öz qayda-qanunları var, ona əməl etmək hər birimizin borcudur. “Eşq və məhəbbət” məqaləsində qeyd edirdi ki, “...dilimiz dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir” . Dilimizin varlığını, mövcudluğunu, sadə insanların təhsilli, bilikli olmasını, dərc olunan qəzet, jurnal və kitabların anlaşılması üçün bacardığımız qədər “gərəksiz” və “artıq” ərəbcə, farsca sözləri dilə almamalı, işlətməməliyik² . O yazırdı: “İştə anlaşılır ki, hər dil özgələrdən aldığı sözləri öz danışığına uyğun halda çevirmiş, pozmuş, yazmış ki, təbii hal da budur. Özgələrin “qayidə”-sini olduğu kimi qəbul etmək təbiətsizliyində, yolçuluğunda isə türk ilə farsdan özgə heç bir dil tapılmamışdır... türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənmemək cəhalətindəndir, fars, ərəb dillərinin hər cürə gərəkli, gərəksiz sözlərini, hələ bizə əsla gərək olmayan qaydalarını dilimizə doldurmağımızdadır: hər barədə onları təqlid etmək dərdini istəyimizdədir... Dilimizi bərbad edən, anlaşılmamağına səbəb olub bizə çox gərək olmayan minlərcə ərəbcə, farsca qaydalar və ibarələrdir. Türklərin dillərinə heç yaraşmayan bu kimi qaydaları yazmağa, işlətməyə nə zorumuz, nə məcburluğumuz var?” Sonda bu qənaətə gəlmişdir ki, hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı ərəb, fars sözlərinin yerinə türkcə sözlər yazaq! O, 3-4 yaşındakı uşaqlarımızın da bildikləri Tanrı, ata, ana, bacı, qardaş, çörək, su, yer, göy, sevgi, yaşıl, qırmızı... və s. kimi sözlərimizin yerinə padər, madər, biradər, nan, ab, səma, məhəbbət sözlərinin işlədilməsini kəskin tənqid edirdi və tələb edirdi ki, öz dilimizin sözlərinə üstünlük verməli, sadə şəkildə yazmalı, başqalarına nümunə olmalı, xalq üçün yazılan kitabları mümkün qədər xalq danışıq dilinə yaxın bir şəkildə qələmə almalıyıq³.

O, “Tərəqqi” qəzetinin 7 nömrəsində dalbadal “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı böyük bir əsərini çap etdirir. Bu yazılarında dilimizdəki bütün ərəb, fars sözlərinə qarşı çıxmırdı, etiraf edirdi ki, hər bir dil alınma sözlər hesabına zənginləşməli və inkişaf etməlidir. Lakin dilə ehtiyac olmadan söz alınmasını da doğru hesab etmirdi, bütün qabaqcıl ziyalıları bu məsələyə biganə qalmamağa çağırırdı. Ədib yazırdı: “Bu

¹ Ş. Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.203.

² Yenə orada, səh.231.

³ Yenə orada, s.31

gün bizim işlətdiyimiz dil ədəbiyyat dili deyil, oğurlanmış, çirkin bir dildir. Ərəb və fars sözləri ilə yazılan uğursuz yazılara ədəbiyyat dili demək ədəbiyyatın nə olduğunu bilməməkdir. Camaatımızı bu fikirdən daşıdırmaq çağırır. Dilimizin qədrini bilmək çağırır¹ .

Ana dilinə sevgini millətə sevgi ilə bərabər tutan fədakar qələm sahibi doğma xalqının xoşbəxtliyini, səadətini, istiqlalını dilinə sevgidə görürdü və ürək yangısı ilə yazırdı: "...Bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərin biri də dilimizdir. Daha doğrusu, dilsizliyimizdir... millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq və məhəbbətlə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi seçmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır"²

O, yazılarında həm Azərbaycan, həm də Osmanlı Türkcəsindən qarışıq şəkildə istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığında təhsil, mətbuat, siyasət və dövrünün digər zəruri məsələləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi və milliləşdirilməsi uğrunda gərgin fəaliyyəti ilə mətbuat tariximizdə özünəməxsus yeri olan O.F. Nemanzadə dil məsələləri ilə bağlı xatirələrində yazırdı: "Məni ən çox məşğul edən məsələlərdən biri də dil və imla məsələsidir. Dilimizin qarışıqlığını və əlifbamızın yetərsizliyini mənə ilk dəfə 1894-cü ildə Şəki milli məktəbində 7-8 yaşındakı uşaqlar öyrətdi"³.

Başqa bir məqaləsində də bu vacib məsələ haqqında belə yazmışdır: "Millətin yaşaması dil ilədir. Dilin yoxluğu millətin yoxluğudur... Mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil, millətin tək nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir. Dilini sevməyənün ürəyində millətsevərlik duyğusu axtarmaq istiotdan bal dadı gözləməyə bərabərdir. Milli dilində danışmaq istəməyənün millətpərvərlikdən dəm vurması yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz. Mənə deyirlər ki, öz dili, öz ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır"³ .

Ö.F.Nemanzadənin ana dili haqqında fikir və mülahizələrində əsas üç məqsəd nəzərə çarpır:

¹. Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, s.173..

². Yenə orada, səh.203..

³.Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, s.203.

1. Ana dili problemi onun siyasi mübarizəsinin, milli azadlıq uğrunda mübarizəsinin tərkib hissəsi kimi götürülə bilər. Təsadüfi deyildir ki, o, milli dilin əhəmiyyətini “Dili və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi müstəqilliyi də ola bilməz!” deyərək çox qəti şəkildə ortaya qoymuşdur;

2. Ana dilinə həm məhəbbət hisslərinin aşılınması, həm də bu dilin inkişafı, onun təmizliyi və saflığının qorunması istiqamətindəki fəaliyyəti; məhz əksər publisistik yazıları bu məqsədə xidmət edirdi;

3. Ana dilinin tədrisi və ana dilində tərbiyə verməyin əhəmiyyəti.

Fikrimizcə, publisist yazılarında dil məsələsinin bu qədər qabardılmasının əsas səbəbi mətbu orqanların sayının çoxalması nəticəsində xalqın sadə, anlaşıqlı bir dilə tələbatının yaranmasından irəli gəlirdi.

Ədibin publisistik yaradıcılığının əsas qayəsini millətsevərlik, türkçülük və vətənpərvərlik təşkil edir. Millət sevgisi ilə dil sevgisini bərabər tutan Ömər Faiq Nemanzadə bu dilin saflığını qorumaqla, onu qürurla yaşatmağı düşünürdü və Avropalı bir pedaqoqdan belə bir iqtibas gətirirdi: “Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim, mükəmməl bir dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim!”.

Ana dilimizin bugünkü inkişafı göstərir ki, Ömər Faiq Nemanzadənin 65 illik mənalı və şərəfli ömrünün çox hissəsini həsr etdiyi ana dili haqqındakı arzuları və bu dilin gələcəyinə bəslədiyi ümidləri həqiqət oldu. Dünya durduqca ana dilimiz də yaşayacaq, bütün dünyaya yayılacaq, öz varlığını qoruyub saxlayacaqdır!

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva Q. Ö.F. Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri. Bakı, “Nurlan”, 2007, 32 s.

2. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin” və molla nəsrəddinçilər”, Bakı: “Yazıçı”, 1986

3. Kəçərlı F. “Molla Nəsrəddin”çi Ömər Faiq. Bakı: “Elm”, 1995

4. Qasımov M. Molla Nəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” jurnalı, 1965, №2

5. Quliyeva S. Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığında felyeton. Bakı Qızlar Universiteti, cild.11, №4, 2020 (44), s.19-24

6. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 352 s.

7. Ömər Faiq Nemanzadənin siyasət, din və təhsilə dair görüşləri. Marmara Universiteti, Sosial Bilimlər İnstitutu. İstanbul, 2015, 185 s.

8. Rzayev S. Ömər Faiq Nemanzadənin ədəbi-publisistik fəaliyyəti. Azərb.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. // Nam.diss. Bakı, 1977

9. Səriyeva İ. Ömər Faiq Nemanzadə – dil və mətbuat fədaisi... Bakı xəbər, 2015, 22 iyul, s.15

10. Vahabova S. Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” jurnalı, 2016, №1, s.198-205.

11. Vahabova S. Ömər Faiq Nemanzadə. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 164 s.

12. Memmedli Ş. Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&u-act=8&ved=2ahUKewiU4O65msH8AhVL_SoKHdWUDqsQFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Fdocplayer.biz.tr%2F2913583-Ahiskali-omer-faik-numanzade-nin-edebi-kisiligi-ve-bir-makalesi.html&usg=AOvVaw2jNxfGhBEjVSQo0c72iyKg

Qətibə Quliyeva
fil.ü.f.d., dosent

AZQURDAN TÜRK DÜNYASINA DOĞAN ZİYA: ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

1872-ci ildə Axalsıx qəzasının Azqur qəsəbəsində doğulan Ömər Faiq Nemanzadə Qori Müəllimlər Seminariyasında oxumasını istəyən atasına etiraz edən dindar anasının təkidi ilə İstanbula getmiş, “Fateh” məktəbində dini təhsilini davam etdirmişdir. Bir müddət orada təhsil aldıqdan sonra Ömər Faiq öz istəyi ilə Osmanlı Türkiyəsinin məşhur və öz liberalist ideologiyası ilə seçilən təhsil ocaqlarından sayılan “Dərüşşəfəq”ə daxil olur, 1891-ci ilə qədər burada oxuyur. Məzun olduğdan sonra Qalata poçt idarələrinin birində işə başlayan Ömər Faiq o dövrün aynası sayılan, cəmiyyətdə bir çox yenilənmələrin baş verməsinə təkan olan, milli-ideoloji düşüncənin formalaşmasında birbaşa təsir göstərən qəzet və jurnallar, onların redaksiya heyətləri ilə, xüsusən də məşhur imzalarla tanış olur. Bu tanışlıq onun təfəkkür dünyasında modern təmayüllərlə milli dəyərlərin sərhədlərinin müəyyən-ləşməsinə, liberalizm ideyaları ilə türklük-islamıq bünyəsində yetişən milli birlik ideallarının nəşət almasına səbəb olur. Bu nüans onun milli köklərə söykənən daxili aləminə həm aydınlıq gətirir, həm də özünüdərk şüurunun formalaşmasında və xüsusən də, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” prinsipləri təməlinə milli oyanış və milli birlik ideyalarının möhkəmlənməsində faktora çevrilir.

1892-ci ildə İstanbullu tərک edən zaman artıq millətpərvər düşüncəsi və sosial-mədəni fəaliyyətləri ilə müasirlərinin əksəriyyətindən seçilən Ömər Faiq bir vətən oğlu olaraq öz məsuliyyətinin fərqlində idi. Vətəninə baş verənlər onu məyus etdiyi, qəlbini ağrıtdığı kimi, qələmini də kəskinləşdirirdi. Cəmiyyətdəki ziddiyyətlər, inqilab və intibah xaosunda sürüklənən mədəni-mənəvi-siyasi böhranlar, İstanbulda yaşadıkları, Tiflisdə gördükləri və dünyadakı hadisələr böyük mübarizin öz fəaliyyət istiqamətlərini şaxələndirməsinə sanki təkan verirdi. Və Ömər Faiq köhnəlmiş əənələrin, zaman və məkan fəvqündən çıxaraq cəmiyyət üçün çürümüş doqmatik kodekslər pəncəsində əzilən millətin

rifahını “uzun illik ictimai, inqilabi və elmi hazırlıqda” olduğunu hiss edirdi. Ömər Faiq həm ürəkyağışı, həm də böyük ümidlə “*bu hazırlıq olmadan, mədəniyyət və təhsil sahələrində hər hansı dəyişikliklərə və istənilən uğurlara nail olmaq olduqca çətinidir*” deyirdi. Bu fikir onu Azərbaycan demokratlarına – vətənpərvər, tərəqqipərvər şəxslərə yaxınlaşdırır, bəzən sərt və mürəkkəb, bəzən isə yumşaq və sadə bir dillə öz fikirlərini çatdırmağa sövq edirdi. Böyük ideallar sahibi olan Ö.F. Nemanzadə mətbuat və mətbəə işlərinin millətin ictimai-siyasi cəhətdən, dünyagörüşü baxımından maariflənməsində əsas silah olduğunu bəyan edirdi: “...insan hüquqlarımızı müdafiə etmək və mübarizələrlə dolu bu dünyada müzəffər olmaq istəyiriksə, istənilən xalqın danılmaz qüdrəti olan mətbuata layiqli ehtiram bəsləməli, “mətbuat” və “kitabxana” adlı məbədlər qurmaliyıq” və “bizim əqidə və məsləyimiz daha çox elmi, həmçinin tarix, ədəbiyyat, sənaye sahələri üzrə kitabların nəşrinə yönəldilməlidir. Bəlkə bu yolla hazırkı vəziyyətimizi yaxşılaşdırıb, gələcəyimizi dəyişdirməyə nail ola bilərik¹”. Əsasən ictimai məsələlərin həllində təhsil və mətbuatın gücünü aydın görən Ömər Faiq öz ideyalarını gerçəkləşdirmək üçün 1893-1903-cü illərdə müxtəlif şəhərlərdə yeni məktəblərin təşkilinə səy və dəstək göstərmiş, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Tiflisdə müəllimlik edirdi.

1903-cü ildən İsmayıl bəy Qasıralının Bağçasarayda dərc etdirdiyi, dövrünün yeganə müsəlman qəzeti olan “Tərcüman”ın səhifələrindəki yazıları ilə mətbuat həyatına daxil olan Ömər Faiq həmin il Məhəmməd Ağa Şaxtaxlı tərəfindən nəşr olunan “Şərqi-Rus” qəzetində də öz yazıları ilə imzasını tanıtdırmağa nail oldu. Kiçik bir qəsəbədən başlayan məşəqqətli yol onu Asiya və Avropanın birləşdiyi İstanbula, oradan Tiflisə “Şərqi-Rus” qəzeti və “Qeyrət” mətbəəsinə, oradan Bakıya və bü-tövlükdə Türk dünyasına çıxardı. Bu üç mədəniyyət və ictimai mərkəzi – Tiflis-İstanbul-Bakını birləşdirən mənəvi-ideoloji yol, üç fərqli ictimai-mədəni mühit onu görkəmli bir mühərrir, qələmi kəskin bir publisist, inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkülündə məsul olan bir ictimai fəal kimi yetişdirməklə bərabər, qərbin mütərəqqi və şərqin milli-mənəvi dəyərlərinə əsaslanan, kökü türklükdən nəşət edən baxışlarının formalaşmasına da böyük təsir etdi. Milli özünüdərk, milli istiqlal

¹ Nemanzadə Ö.F. Xatirələrim. Bakı, 1996, s.

və milli birlik kimi məsələlər onun bütün ömrünün, qələm və ideoloji mübarizəsinin leytmotivinə çevrildi.

Ömər Faiqin mədəni-ictimai fəaliyyətinin, publisistik və maarifpərvər işlərinin zirvə nöqtəsi, təbii ki, həm də məntiqi nəticəsi “Molla Nəsrəddin”in təsis edilməsi və buradakı fəaliyyəti idi. Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ömər Faiqin tanışlığı 1903-cü ildə Azərbaycan dilində yeganə mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetinin redaksiyasında baş tutmuşdur. 1905-ci ildə müflis olduqda Məhəmməd ağa Şahtaxtlı nəşriyyatı satmaq qərarına gəlir. Mətbəənin satışa çıxarılması Ömər Faiqin və Cəlil Məmmədquluzadənin birgə fəaliyyətində yeni dövrün başlanğıcını qoyduğu kimi, bütünlükdə Qafqazın ictimai-mədəni həyatında yeni bir səhifə açmışdır. Bununla bağlı Ömər Faiq öz xatirələrində yazır: *“Cənab həqq şərik olanlarla – ittifaq edənlərlə bərabərdir” hökümünə əməl edib, mən əziz yoldaşlarım: əhli qələmdən Məmmədquluzadə, tüccardan Şeyx Ələsgər Bağırzadə, bu üçümüz ittihad edib Allahın tofiqi ilə Tiflisdə bir müsəlman mətbəəsi açdıq, adını “Qeyrət” təsmiyyə etdik. “Qeyrət” mətbəəsinin ən birinci qəsd-i məsləki türkcə, farsca, ərəbcə kitablar təb və nəşr etməkdir*¹. Bununla da Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında yeni bir mərhələ – “Molla Nəsrəddin” dövrü başlayır. Bu hadisəni şəərəfli bir tarix adlandıran Ə.Şamil *“Qafqazın müxtəlif bölgəsindən Tiflisə gələn iki türkün – axiskalı Ömər Faiq Nemanzadə ilə naxçıvanlı Cəlil Məmmədquluzadənin işbirliyindən yaranan “Molla Nəsrəddin”in mədəni-ictimai həyatımızdakı rolunun əvəzsiz olduğunu qeyd edir*².

Cəmiyyətin, xüsusən də, onun savadsız kəsiminin zarafatyana və sadə dillə anlaması üçün çəkilən karikaturaların ideyavericiləri də Ö.F. Nemanzadə ilə C.Məmmədquluzadə idi. Karikaturaların əksəriyyətinin təsviri əsasən felyetonların məzmunundan, onların fikir dünyasından doğurdu. Beləliklə, Ömər Faiq bir tərəfdən milli varlığımızın, dilimizin təəssübkeşi olaraq *“öz varlığını, öz adını”* qoruyan böyük ideoloq kimi,

¹ Ömər Faiq. Əsərləri. 1983, Bakı, Yazıçı, s. 18-19.

² Hüseynoğlu Ş.Ə. Ömər Faiq Nemanzadə. Türk Dünyasının Məşhurları-13 “Coşğun vətənsəvər və millət fədaisi, şair, publisist, ictimai-siyasi xadim, Ömər Faiq Nemanzadənin ömür yolu və yaradıcılığı/Əli Şamil. <https://ali-shamil.tr.gg/-Oe-m%26%23601%3Br-Faiq-Nemanzad%26%23601%3B.htm>

digər tərəfdən isə milləti mədəni geriliyə sürükləyən ictimai bəlalara, rus imperiyasının milli mərkəzlərə “sivilizasiya gətirmək” adı altında yürütdüyü müstəmləkəçi siyasətinə və saxta tolerantlıq ideologiyasına qarşı realist fikirli, tənqidi baxışlı inqilabçı kimi formalaşdı. Əslində “Füyüzat”çılar qədər türkçü, “Molla Nəsrəddin”çilər qədər azərbaycançı, müasir düşüncə sahibləri qədər mütərəqqi fikirli olan Ömər Faiq bu dəyərləri öz təfəkkür dünyasında sintez edərək özünün milli əhval-ruhiyyəli ideologiyası ilə yoğururdu. Və onun dil uğrunda, vətən uğrunda savaşıları, mübarizəsi heç kimə bənzəmirdi...

Ömər Faiq “Bilməli xəbərlər”, “Cavablar”, “Fatma xala”, “Bir arvadın cavabı”, “Məktəb”, “Xortdana məktub”, “Hicab məsələsi və cavabımız”, “Bakının əlacı”, “Allaha rüşvət”, “Poçtxana”, “Söhbət”, “Nə deyim” kimi felyetonlarında əsasən dini xurafatı, sxolastik dünyagörüşünü və onun xalq arasında zəhərli sarmaşığı kimi yayılmasını tənqid edir, maariflənmənin, təhsil almağın yalnız dini təlimlə məhdudlaşmadığını, dünyəvi elmlərin tədrisinin və yeni üsullu məktəblərin açılmasının cəmiyyət üçün daha yararlı olduğunu vurğulayırdı. Dövrünün demək olar ki, bütün mətbu orqanlarında müxtəlif məzmunlu yazılarla çıxış edən Ömər Faiq “Dərqli”, “Ümidvar”, “Ümid”, “Naməyus”, “Mozalan”, “Lağlağı”, “Molla Nəsrəddin”, “Molla Qulu”, “Məşrutəçi”, “Mömün”, “Kötəkçi” imzaları ilə öz fikirlərini, ideoloji görüşlərini, ətrafındakı ayrılıqlərə, nöqsanlara tənqidi qələmə almışdır. Publisistik yazılarında, hekayə və məqalələrində millətin, vətənin dərdlərini yana-yana təsvir etmiş, cəmiyyəti ətalətə, durğunluğa sürükləyən qandalardan qurtulmağın yollarını sadə dillə şərh etmiş, taleyüklü məsələlərə öz sərrast qələmi və açıq fikirləri ilə aydınlıq gətirmişdir. Ömər Faiq bilirdi ki, “çürümüş əqidələr, təriqətlər tiryakisinin beynimizə verdiyi sərsəmliliklə hərlənib duran” bir mühitdə sağlam bir cəmiyyətin təməlini qoymaq asan deyil. O, bilirdi ki, bu təməlin hər divarı ağrı-acıdan yoğrulmuş kərpiclərdən hörülür, bu yolda atılan bütün addımlar daş-kəsəkli, enişli-yoxuşlu cığırlardan keçir və mübariz liderlərlə böyük idealların zəfərinə yönəlir.

Fikri, zehniyyəti milli ideyalarla zəngin olan, bu ideyaların işığında aydınlanan, ziyalanan Ömər Faiq Nəmanzadə cəmiyyəti uçuruma sürükləyən doqmatik qanunları, geriliyi, mənəviyyətsizliyi təbliğ edən düşüncələri yox etmək istəyir, çərxi-fələyin çarxını tərsinə fırlatmağı

bacarmasa da, ən azından yeniliyə doğru yönəltməyi, dünyanı çirkablardan arındırmağı, cəmiyyəti əsir edən sxolastikadan xilas etməyi, istiqlal və mədəniyyət məhərində yeni düşüncəli, azad və mübariz insan yetişdirməyi arzu edirdi. Və bütün bu ideologiyaların, mübarizələrin, fikir və bəyanatların arxasında Ömər Faiqin ictimai-siyasi, ədəbi-publisistik fəaliyyətinin ana xəttini təşkil edən türklük, milli birlik və dil məsələsi dayanırdı. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Ömər Faiqin *milli rifah konsepsiyasında* dil məsələsi sadəcə anadilli təhsillə sərhədlənmirdi. Onun nəşirliyi də, publisistik fəaliyyəti də dilimizin varlığının, mövcudiyətinin davamlılığını təmin etməklə bərabər, həm də onun bir dünya dilinə, mədəniyyət dilinə, tərəqqi dilinə çevrilməsinə nail olmaq idi. Əlbəttə ki, bunun gerçəkləşməsi üçün maarifin və mətbəənin əvəzedilməz gücünə inanırdı. Və Ömər Faiqin bütün mübarizəsi gəncliyini, həyatını, enerjisini, şəxsi arzularını fəda etdiyi bu konsepsiyanın reallaşmasına köklənmişdi. Akademik Tofiq Hacıyevin XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən mətbuatı “*Ana dili, milli dil uğrunda mübarizənin ən fəal tribunası*”¹ adlandırması təsadüfi deyildir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrində və bütün türk ellərində, mətbuat sivilizasiya və dünyaya inteqrasiyanın əsas təkanverici qüvvəsi, sxolastika yerinə mütərəqqi idealların yayılmasına katalizatorluq edən ən güclü vasitəsi idi. Cəmiyyətdəki ziddiyyətli və çoxtərəfli düşüncələrin, liberallıqla mühafizəkarlığın, demokratikləşmə ilə mütərəqqi fikirlərin sərhədlərinin müəyyənləşmədiyi bir dövrdə mətbuatdan bir tribuna kimi istifadə edən Ömər Faiq: “*İştə bu yaman dərdlərimizin, bu qoxumuş yaralarımızın ən birinci dərmanı “mətbəə” və “mətbuati-milliyə”dir*”² deyirdi.

Ömər Faiq “Ana dili” ideyasının birləşdirici gücünü və dövlətçilikdə əsas ünsürün olduğuna inanırdı. Elə bu fikir bucağından da “Eşq və məhəbbət” adlı məqaləsində deyirdi: “...*Bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərin biri də dilimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır.... Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxartmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır... A canım,*

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, II hissə. Bakı, 2012, s. 201

² Nəmanzadə Ö.F. Nəşri-Asarə dəvət. Tiflis, 1905, “Qeyrət” mətbəəsi.

biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?”¹ . Milli dili, milli ədəbiyyatı inkişaf etdirmək üçün şəraitin yarandığını, mədəni tərəqqi uğrunda mübarizənin istənilən nəticə verməsi üçün bütün səyləri birləşdirib milli dilə sarınmanın labüd olduğunu deyən və ondan uzaqlaşmanı faciə kimi hiss edən Ömər Faiq deyirdi: “dünyada bədbəxt o millətdir ki, özgə millətin silahından ziyadə dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır”².

“Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyik” deyərək ədəbi dilimizin normalılığını, ifadə mükəmməlliyini və mükəmməl olduğu qədər də sadəli-yini istəyən Üzeyir Hacıbəyovun fikrinin davamı olaraq Ömər Faiq Nemanzadə dilimizin islahını, türkcəmizin geniş kütlələrlə anlaşılması və işlənməsi üçün çalışdığı, “Dilimiz və imlamız”, “Eşq və məhəbbət”, “G-K hərfləri”, “Yazımız, dilimiz “İkinci ilimizi” və digər məqalələrində dilimizi yad dillərin təsirindən qurtarmaq, ərəb-fars dillərini təqlid etmək üçün öz dilimizin qanunlarına tabe olmağı təlqin edir³. Ömər Faiq dilin zənginləşməsinə xidmət edən alınma sözlərin dildə yersiz olaraq geniş işlənməsinə qarşı gəlir, bütün dillərdə alınmaların olmasını təbii saymaqla bərabər, bizdə bu prosesin çox fərqli olduğunu deyir: “Çox heyflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt etmişlər...bizim kimi hər millət də bir-birindən yüz minlərcə sözlər alıb dillərini genişlətməmişlər. Buna kimin nə sözü? Lakin dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə özgələrinin almağı arasında dağlar qədər fərq var. Biz özgələrdən söz almaqla dilimizi həqir və bərbad etmişik. Amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər”⁴.

Məhəbbətimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxartmalılıq deyən Ömər Faiq “dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağı düşdüyünün” səbəbini təkcə məhəbbətimizin yoxluğunda deyil, həm də dilin gerçək bünövrəsi olan ümumi qayda və imlamızın olmamağında görür və “sözümün qıyası, türkcəmizin varlığını, yaşamağını, hamımızın bilikli, hünərli olmamızı, avam üçün yazılan kitabların, qəzetlərin anlaşılmasını istəyir-

¹ Nemanzadə Ö.F. «Yeni iqbal» qəzeti, 2 iyul 1915.

² Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.246.

³ Yenə orada, səh. 352..

⁴ Nemanzadə Ö.F. Yazımız, dilimiz “İkinci il”imiz. Molla Nəsrəddin jurnalı, 1911, №5

sək bacardığımız qədər” gərəksiz və artıq olan sözlərin, yad qaydaların çoxunu buraxmalıyıq. Ədib “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi “Millət-pərəstlik zamanıdır” başlıqlı məqaləsində “Zaman ən böyük düzəldən, tərbiyə edəndir” desə də dövrünün həqiqi üləmələrini, həmiyyətli ürə-faları, qeyrətli müəllimləri bir az vaxt millət dərdinə qalıb çalışmağa, zəhmət çəkməyə çağırır və əgər bu qeyrət göstərsə “*o vaxt görəcəyiz ki, türklük o qədim füqərapərvərliyi, o fitri alicənablığı nə cür bürüz edib nə möcüzələr*”¹ ortaya çıxarır.

Ömər Faiq Nemanzadə maarif və mədəniyyətin cəmiyyətin bütün fərdlərini və təbəqələrini əhatə etməsində elmin, təhsilin böyük əhə-miyyətindən danışır, buna görə yeni üsullu məktəblərin sayca çoxalma-sına, təhsilin kütləviləşməsinə millətin xilas yolu kimi baxır, bununla əlaqədar “Şərqi-Rus”, “Tərcüman”, “Molla Nəsrəddin”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Azərbaycan” və bu kimi mətbu orqanlarda intensiv çıxışlar edir, elm və mədəniyyət uğrunda aparılan bütün islahatları dəstəkləyir, bu yoldakı arzuların həyata keçməsinə təkid edir, savadlılığın cəmiyyəti xilas edəcəyinə inanırdı:

*Fərz bil ürfan, təhsildar ol,
Ümurumdan vaqifi-əsrar ol.
Mərifət can oldu insan cism olur,
Mərifətsiz laşeyi-biism olur*².

Millətin ali məqsədlərinə yetməsində təhsilin, məktəbin böyük rolu olduğunu anlayan Ömər Faiq 1900-cü ildə “Tərcüman”ın birinci nö-m-rəsində çap etdirdiyi “Axalsıxdən” adlı yazısında ürəkağrısı ilə “... ki-çik bir köydə, məsələn, Azqurda müsəlmanların parası ilə keçinən beş böyük meyxana, altı qəhvəxana vardır. Bu hesabca qırx min cana bir üsuli-cədid məktəbi düşdüyü halda, iyirmi evə bir meyxana ilə iki qəh-vəxana isabət edir. Maarifimiz də o dərəcədədir ki, dörd saatlıq yol olan Qori darülmüəllimində bizdən ancaq bir müsəlman var. Cama-ata rəhbər olacaq dövlətlilərimiz, bəylərimiz az deyil. Heyf ki, maa-rifə, millətə olan hümmətləri pək azdır. Bu səbəbdən camilərimiz viran, məktəblərimiz pərişan, halımız yamandır”³ deyə cəhalət və savadsızlıq

¹Nemanzadə Ö.F. Millətpərəstlik zamanıdır. İrşad qəzeti, 1906, №282

²Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. 2006, s. 24.

³Nemanzadə Ö.F. Axalsıxdən. Tərcüman qəzeti, №1, 7 yanvar 1900.

çəmbərində çürüyən cəmiyyəti bir rəssam dəqiqliyi ilə təsvir edirdi.

Ömər Faiq həm də uzaqgörən ictimai xadim idi. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr və millətimizin bu hadisələr qarşısında göstərdiyi soyuqqanlıq, ortaya qoyduğu lazımsız səbr və təmkin onu həyəcanlandırır, dərin fikirlərə qərq edirdi. Gördüyü acı həqiqətlər və gələcəkdə reallaşacaq fəlakətləri bəsirət gözü ilə görən və duyan ictimai xadim “Nemanzadə” imzası ilə “Millətpərəstlik zamanıdır” adlı məqaləsində yazırdı: *“Əgər Zəngəzura, Qarabağa vaxtında kömək edə bilməsək, o əhəmiyyətli yerlər əlimizdən çıxarsa, yaxşı biliniz ki, cümləmiz qeyrət və namussuzluqla yad olunmaqdan savayı, bütün məmləkətlərimiz, bütün həyatımız əbədi təhlükələrə düçar olacaqdırlar”*¹. Həqiqətən də, zaman və o torpaqlarda meydana gələn fəlakət və faciələr göstərdi ki, Ö.F.Nemanzadə bu məsələdə nə qədər haqlıdır.

Onun sivilizasiyalı bir cəmiyyətə və milli dəyərlərinə, kökünə sahib bir dövlətə sahib olmaq üçün göstərdiyi bütün fədakarlıqlar, söylər, heç bir təzyiq və təhdidə boyun əyməyən cəsarətinin zühuru idi. Bu cəsarəti görənlərdən və qiymətləndirənlərdən biri də 1906-1917-ci illərdə Tiflisdə Qafqaz Senzura komitəsində baş sensor işləyən Mirzə Şərif Mirzəyev idi. O, Ömər Faiqi belə xarakterizə edir: *“Ömər Faiqin ictimai fəaliyyəti onun müasirləri tərəfindən layiqli dərəcədə dəyərləndirilməmişdir; lakin gələcək nəsil onun adını ehtiramla və qürurla anacaq... Məgər gələcək azad nəslin ilk rus inqilabından sonra, reallıqların ən acınacaqlı günlərində, bütün təhlükələrə baxmayaraq, böyük bir cəsarətlə inqilabçı ideyalarını təbliğ edən, soydaşlarını azadlığa, nura doğru səsləyən bir adamın adını anmaması mümkündürmü?”*

Sovet ittifaqı dağılana qədər adının anılması yasaq olan Ömər Faiq Nemanzadənin şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti, ictimai-siyasi mövqeyi, milli kimliyi Azərbaycanda müstəqillik bərpa olunandan sonra əlyazma fondlarında qorunan arxivlərin, şəxsi sənədlərin araşdırmaçıların ixtiyarına verilməsi ilə işıqlandırılmağa başlandı. Beləliklə, uzun illər gizli qalan, tarixin tozlu, qaranlıq səhifələrindəki bir çox faktlar gün işığına çıxdı. Güllələnmiş ömürlərin elə güllələnmiş tarixçələrinin 1956-cı ildə bəraət alması da Ömər Faiq kimi neçə-neçə repressiya qurbanına qarşı ehtiyatlılığı aradan qaldırmadı. Sovet dövrünün ideoloji sədaqətsizli-

1. Nemanzadə Ö.F. Millətpərəstlik zamanıdır. İrşad qəzeti, 1906, № 282.

yindən xəbərdar olanlar və rejimin bəraətinin səmimiyyətinə inanmayanlar Ömər Faiqin millət və vətən qarşısındakı xidmətlərindən ehtiyatla bəhs edir, bəzi hallarda fəaliyyətinin bir çox istiqamətlərini araşdırma- mağı, üzə çıxarmamağı lazım bilirdilər. Ömər Faiqin adının birbaşa çə- kilməsindən, onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin dərin təhlilindən ehtiyat- lanan araşdırmaçılar öz tədqiqatlarında qısa da olsa Ömər Faiqin həyat yoluna və mübarizə yoluna toxunurdular. Və yalnız 80-ci illərin ortala- rında Ömər Faiq Nemanzadə həqiqi olaraq fikir və ideoloji təfəkkürdə öz real bəraətini aldı. İlk dəfə Muxtar Qasimovun¹ qələmilə yada salı- nan Ömər Faiq Bəxtiyar Vahabzadə, Abbas Zama-nov, Əziz Mirəhməd- dov, Elçin, Şamil Qurbanov, Firudin Hüseynov kimi elm və ədəbiyyat xadimlərinin məqalə və əsərlərinin tədqiqat obyektinə çevrildi. Ömər Faiqin həyatını, ədəbi-ictimai fəaliyyətini işıqlandıran, ilk dəfə komp- leks şəkildə monoqrafik planda tədqiq edən isə Şamil Qurbanov oldu. Alim ədib, mühərrir, publisist və ictimai xadimin həyat yolu, yaradıcı- lığı ilə bağlı apardığı araşdırmaları, haqqında qələmə alınanları ümu- miləşdirərək yazır: “*Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ö.F.Nemanzadə- nin publisistik irsi hələ lazımınca öyrənilməmiş, xüsusən onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı fəaliyyəti, demək olar ki, tam açılmamışdır; imzaları ətrafı öyrənilməmişdir, ayrı-ayrı felyeton və məqalələrin əsl sahibi müəyyənləşdirilmədiyindən onların kimin qələmindən çıxdığı hələ ki, sirr olaraq qalmaqdadır*”². Əlbəttə ki, 90-cı illərə qədər mən- zərə bu cür idi. Müstəqilliyimizin 30-cu illərini yaşadığımız bugünlər- də mətbuat və mətbəə tariximizin əvəzolunmaz simalarından sayılan, dilimizin, kimliyimizin fərqi nə varmağı və ideal- larımızın baqiliyini zaman və məkan kontinuumunun fəvqündə dayandığını deyən Ömər Faiq Nemanzadənin həyatının qaranlıq qalan tərəfləri, onun fikir dün- yası müxtəlif aspektlərdə tədqiqata cəlb edilmiş, təhlil süzgəcindən ke- çirilmişdir. Qeyd edək ki, onun bütün mübarizəsinin, baxışlarının ana xəttini vücuda gətirən ideologiyasının aynası olan zəngin irsinin tədqiqi sadəcə Ömər Faiqin həyat yoluna, elmi-ədəbi-publisistik mirasına işıq salmır, həm də milli mənəvi dəyərlər kontekstində formalaşan milli bir-

¹ Qasimov M. Mübariz inqilabi satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai-siyasi istiqaməti (1906-1931). Bakı, 1967.

² Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006.

lik və milli istiqlal düşüncələrinin bugünümüzün reallıqları zəminində və qloballaşan, müasirləşən və yeniləşən dünya fonunda nə dərəcədə dəyərli və nə qədər aktual olduğunu göz önünə qoyur.

Və XX əsrin əvvəllərində böyük ümidlər, işıqlı arzular və gələcəyə inamla yazdığı “Nəşri-Asara dövət”də dilə gətirilən *“Həqiqət və sidq olan yerdən riya və yalançılığın, həmiyyət və qeyrət bulunan məhəldən dənəat və tənbəlliyin qaçacağı kibi, mərifət və hürriyyət nuri doğan yerdən cəhalət və əsarət qaranlığının gedəcəyi də şəksizdir. Şükürlər, minlərcə şükürlər olsun ki, hər millətin, hər millətin, hər nəfərin səbəbi-istirahəti, vasitəyi-bəqası, aləti-tərəqqisi olan mərifət və hürriyyət işığı bu axır vaxtda bizim də gözlərimizə – uzaqdan da olsa görünməkdə və gələcəyimiz üçün böyük ümidlər verməkdədir”*¹ fikirlərdən doğan əsas mətləblərin (hələ çatışmayan, naqis qalan tərəfləri olsa belə) əksəriyyətinin həyata keçdiyi gerçəyini yaşayıırıqsa, bu da Ömər Faiq Nemanzadə və onun məsləkdaşlarının bu günümüzdə doğan ziyalarının əks sədasıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, II hissə. Bakı, 2012, 412, s. 201.
- 2.Hüseynoğlu Ş.Ə. Ömər Faiq Nemanzadə. Türk Dünyasının Məşhurları-13 “Coşğun vətənsəvər və millət fədaisi, şair, publisist, ictimai-siyasi xadim, Ömər Faiq Nemanzadənin ömür yolu və yaradıcılığı/Əli Şamil. <https://ali-shamil.tr.gg/-O-e-m%26%23601%3Br-Faiq-Nemanzad%26%23601%3B.htm>. (05.01.2023)
3. Qasimov M. Mübariz inqilabi satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai-siyasi istiqaməti (1906-1931). Namizədlilik dissertasiyası, Bakı, 1967.
- 4.Nemanzadə Ö.F. “Azərbaycan” qəzeti, 21 noyabr, 1919.
5. Nemanzadə Ö.F. “Yeni iqbal” qəzeti, 2 iyul 1915.
- 6.Nemanzadə Ö.F. Axalsixdən. “Təcüman” qəzeti, nömrə 1, 7 yanvar 1900.
7. Nemanzadə Ö.F. Əsərləri. 1983, Bakı, Yazıçı, 150 s.
8. Nemanzadə Ö.F. Millətperəstlik zamanıdır. “İrşad qəzeti”, 1906, №282
9. Nemanzadə Ö.F. Yazımız, dilimiz “İkinci il”imiz. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1911, №5
- 10.Nemanzadə Ö.F. Nəşri-Asarə dövət. Tiflis, 1905, “Qeyrət” mətbəəsi.
- 11.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 352 s.

¹Nemanzadə Ö.F. Nəşri-Asarə dövət. Tiflis, Qeyrət mətbəəsi, 1905.

Günel Mirzəyeva
fil.ü.f.d., dosent

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ HAQQINDA YAZILANLAR

Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatında yeni ideyalar uğrunda mübarizə aparan maarifpərvər siyasi-ictimai xadim kimi tanınmışdır. Yaradıcılığı türk xalqlarının tarixi və mədəni inkişafı, müasir çağırışlara uyğun cəmiyyətin təşəkkülü xalqların azadlığı və tərəqqisi, doğulduğu Axıskanın mədəni-siyasi müxtariyyəti uğrunda mübarizə haqqında yazıları əhatə edən Ö.F.Nemanzadənin ictimai-publisistik məqalələri və xatirələri dövrün məşhur mətbu orqanlarında nəşr olunmuşdur.

Ömər Faiq Nemanzadə haqqında ayrı-ayrı illərdə müxtəlif səpkilərdə məqalələr, araşdırma və monoqrafik əsərlər çap olunmuşdur. Ədib və görkəmli ictimai-xadimin həyat və yaradıcılığını fərqli rakurslardan işıqlandıran alim və tədqiqatçılar sırasında M.Qasimovun, F.Vahidovun, S.Rzayevin, A.Zamanovun, B.Vahabzadənin, F.Hüseynovun, Ş. Qurbanovun, Q. Hacıyevanın, T.Yusifovanın, T.Cəfərovun, V.Ömərö-vun, D.Əhməd, C. Mustafayevin adlarını çəkmək olar.

Ömər Faiq Nemanzadə haqqında olan tədqiqatlara nəzər saldıqda ilk olaraq Muxtar Qasimovun araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Həyatının ədəbi-ictimai fəaliyyətinin öyrənilməsi baxımından “Mübariz inqilabi satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai-siyasi istiqaməti” (1906-1931) adlı dissertasiya işində Ömər Faiqin bu jurnalda fəaliyyətindən və onun Azərbaycan mətbuatındakı yerindən bəhs edilmişdir¹. Bundan başqa M.Qasimov 1965-ci ildə çap etdirdiyi “Molla Nəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1938)” adlı məqaləsində tədqiqatçı onun Molla Nəsrəddin jurnalındakı fəaliyyətini və ideyalarını yüksək dəyərləndirmişdir².

¹ Qasimov M. “Molla Nəsrəddin”in Mübariz İnqilabi satirik jurnalı və onun siyasi-ictimai istiqaməti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti: Azərbaycan tarixi kafedrası, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1965.

² Qasimov M. «Molla Nəsrəddinçi Ömər Faiq Numanzadə (1872-1938)», Azərbaycan jurnalı, Sayı: 2 (Fevral 1965), s. 196-200.

Ömər Faiqin ideoloji görüşləri və fikir dünyasını tədqiq edən Fazil Vahidov bu istiqamətdə ilk araşdırmanın müəllifidir. Onun 1971-ci ildə “Ömər Faiq Nemanzadənin dünyagörüşü” adlı namizədlik dissertasiyasında görkəmli ədib, publisist, ictimai xadimin siyasi-ictimai, və dini baxışlarını təhlil etmiş dəyərləndirmiş, bu mövzuda silsilə məqalələr yazmışdır¹.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi Abbas Zamanov 1973-cü ildə Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə “Dil və ədəbiyyat” jurnalında “Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1937)” adlı məqaləsində Ömər Faiqin mühərriklik fəaliyyətindən və ədəbi-ictimai fikirlərindən geniş bəhs etmişdir².

Ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisi Əziz Mirəhmədovun 1980-ci ildə yazdığı “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” adlı monoqrafiya Ömər Faiq Nemanzadənin həyat və yaradıcılığının müəyyən səhifələrini işıqlandırmaq baxımından mühüm mənbələrdəndir. Ə.Mirəhmədov bu əsərdə Ömər Faiqin mollanəsrəddinçilər arasında yeri, şəxsiyyəti, ədəbi fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatlar və təhlillər vermişdir³.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Yanar ürək” və “Ömər Faiq Nemanzadə haqqında” adlı Ömər Faiqin yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələrində ədibin çoxşaxəli fəaliyyətinə və ədəbi kimliyinə toxunaraq yazırdı: “Onun qələmi zəmanəsinin ən ciddi, ən zəruri ictimai problemlərinə toxunmuş, xalq səadəti, tərəqqisi üçün elm, təhsil, məktəb, maarif, dil saflığı, əlifba, fəhlələr üçün həmkarlar təşkilatının zəruriliyi, tətillə azadlığı, milli gəlir və sairə kimi ən vacib məsələlərdən yazmışdır⁴”. Bəxtiyar Vahabzadə “Yanan ürək” məqaləsində ədibin əsərlərini sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onun milli ideyalar carçısı hesab etmişdir: “*Sətirlər arasında vətən və xalq üçün, onun taleyi üçün alışıb-yanan bir ürək gördüm. Bu ürək Mirzə Cəlillərin, Sabirlərin, Hadilərin, ürəyi ilə bir vurur*”⁵.

¹ Vahidov F. Ö.F.Nemanzadənin dünyagörüşü. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1971, 282 s.

² Zamanov A. Ö.F.Nemanzadə. ADU, Dil və ədəb. jum. №6, B, 1973, s. 3-9

³ Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı, 1980, 429s.

⁴ Vahabzadə B. Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // B.Vahabzadə. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986, səh. 46–50..

⁵ Vahabzadə B. Yanar ürək // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti (11 noyabr 1983)

Görkəmli mollaşrəddinçi, istedadlı publisist və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin həyat və yaradıcılığını geniş araşdıran professor Şamil Qurbanov onun əsərlərini toplamış, məqalələrini, felyeton və xatirələrini “Seçilmiş əsərlər” adı altında nəşr etdirmişdir. Kitabın ön sözündə ədibin ömür yolunu səhifə-səhifə vərəqləyərək çoxşaxəli ədəbi və ictimai fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün istiqamətlərini araşdırmışdır. Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığının böyük hissəsini onun publisistik yazıları əhatə edir ki, burada dil məsələləri, vətənpərvərlik, Azərbaycan dilinin təmizliyi və saflığı mövzuları əsas yerdə dayanır. Ömər Faiqın bu istiqamətdəki fəaliyyətinə toxunan professor Ş. Qurbanov qeyd edir ki, “Ömər Faiq millətini sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyil. Çünki XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi...” və Ömər Faiq Nemanzadə də bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu, millət yoxluğudur. Mən inanmam ki, dilini sevməyən, millətini sevsin. Çünki dil millətin tək nişanıdır!”¹. Ömər Faiq Nemanzadənin ədəbi şəxsiyyətinin bütün üfüqlərini əks etdirən əsərinə Şamil Qurbanov ədib haqqında fikirləri ümumiləşdirərək yazır: “nümunəvi bir həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş, qorxmaz və cəsur publisist Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan milli mədəniyyətinin, professional mətbuatının, xalq maarifinin və ictimai şüurumuzun inkişafına mühüm təsir göstərən ziyalılardan biri olmuşdur. Onun zəngin publisistik irsi xalqımızın şanlı mübarizə tarixinin ictimai-siyasi inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən qiymətli xəzinədir”².

Ömər Faiq Nemanzadəni azərbaycançılıq ideyalarının təbliğində xidməti olan alovlu publisist və vətənpərvər ziyalı kimi təqdim edən Vahid Ömərov “Ömər Faiq Nemanzadə və azərbaycançılıq ideyası” adlı məqaləsində yazır ki, “dərin biliyə, elmi dünyagörüşünə, bütöv xarakterə malik olan Ö.F.Nemanzadə vətəni və xalqı üçün döyünən hərarətli bir qəlb sahibi idi”³.

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2006, s.15

² Yəne orada, s.18.

³ Ömərov V. Ömər Faiq Nemanzadə və azərbaycançılıq ideyası. <https://sesqazeti.az/news/mia/226122.html> (11.01.2023).

Dilqəm Əhməd “Ömər Faiq Nemanzadə haqqında” məqaləsində Ömər Faiqin həyat və fəaliyyətindən bəhs edərək yazır ki, onun bu dövrdəki ən böyük xidməti kimi Tiflisdə əldə satılan kitablar arasından “Kəmalüddövlə məktubları”nı alması və onun çapı ilə məşğul olmağını göstərir¹.

Onun “Şərqi-rus” qəzetindəki fəaliyyətindən bəhs edən Dilqəm Əhməd qəzetdə Ömər Faiqin dil məsələlərinə aid yazdığı “mənə elə gəlirdi ki, müstəqil dil və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi istiqlalı da sağlam ola bilməz” fikrinə istinadən toxunduğu mövzularla bərabər, mollaların məsəclərdə oxuduğu faydasız və kimsənin anlamadığı moizələr yerinə elmlərə yiyələnməyin cəmiyyət üçün əhəmiyyətindən, qadınlara edilən zülmədən, türk dilinin inkişafından da bəhs etmişdir. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “Ömər Faiqin şəriətlə mübarizəsində əsas yeri milli kimlik məsələsi tuturdu. Azərbaycan xalqının özünü türk deyil, müsəlman adlandırması digər aydınlar kimi Ömər Faiqi də hiddətləndirirdi”².

Qafqaz türklərinin milli, mədəni və siyasi həyatında mühüm rol oynamış Ömər Faiq Nemanzadənin həyat və yaradıcılığını kompleks şəkildə tədqiqatə cəlb edən Cəfər Mustafayev “Kafkasya türklərindən Ömər Faiq Numanzadə'nin həyatı və fəaliyyəti (1872–1937)” adlı magistr dissertasiyasında Ömər Faiqin həyatının bütün mərhələlərini və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin bütün sferalarını hərtərəfli təhlil edərək, əhatəli şəkildə işıqlandırmışdır³.

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda görkəmli ictimai-xadimlərin, ədiblərin arxivləri, şəxsi sənədləri mühafizə olunur. Bu arxivlər arasında görkəmli ədibin şəxsi arxivi də qorunur. Ömər Faiqə dair arxivin bütün materiallarını izahlı təsvirini verən Pərvanə Teyyubova “Ömər Faiq Nemanzadənin Şəxsi arxivinin təsviri” kitabında arxivdə qorunan bütün sənəd və ədəbi yazıları qısa məzmun və əlyazma göstəriciləri ilə qeyd etmişdir⁴.

¹ Əhməd D. Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // D.Əhməd. Fərqlilər (yeni fotolar, yeni sənədlər). Bakı: TEAS Press, 2015; <https://kamilinfo.net/dilq%C9%99m-%C9%99hm%C9%99d-om%-C9%99r-faiq-nemanzad%C9%99-haqqında/> (13.01.2023).

² Əhməd D. Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // D.Əhməd. Fərqlilər (yeni fotolar, yeni sənədlər). Bakı: TEAS Press, 2015; <https://kamilinfo.net/dilq%C9%99m-%C9%99hm%C9%99d-om%-C9%99r-faiq-nemanzad%C9%99-haqqında/> (13.01.2023).

³ Mustafayev Cəfər. Kafkasya türklərindən Ömər Faiq Numanzadə'nin həyatı və fəaliyyəti (1872–1937). Basılmamış doktora tezi. 2019, s. 13

⁴ Teyyubova P. Ömər Faiq Nemanzadənin Şəxsi arxivinin təsviri, Bakı, 2022, 90 s.

Ömər Faiq Nemanzadənin ideyalarını əks etdirən yaradıcılığında təhsil, din, dil, əlifba, türklük, milli birlik kimi dövrün bir çox aktual problemləri işıqlandırılmışdır. Məqalələrinin əsas ideyalarını türk millətinin tərəqqisi, eləcə də türk millətinin deyil, bütün millətlərin azad yaşamasını təşkil edən Ömər Faiq Nemanzadənin C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə qurduğu “Molla Nəsrəddin” məktəbi Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni həyatında öz vətəndaşlıq mövqeyi ilə silinməz yer qazanmışdır. Maarifçiliyi, milin dəyərləri təbliğ edən yazılarını Kırında “Tərcüman”, Tiflisdə “Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin”, Bakıda “Həyat”, “İrşad”, “Yeni İqbal”, “İqbal”, “Qardaş yardımı”, “Açıq söz” və “Azərbaycan” kimi mətbuat orqanlarında dərc etdirən Ömər Faiq Nemanzadə milli publisistikamızın banilərindən biri olaraq xalqın inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun dil, təhsil, mədəniyyət, siyasət, ictimai tərəqqi haqqında irəli sürdüüyü fikirlər xalqımızın XX əsrin əvvəllərində inkişafını təbliğ edən maarifçilik cərəyanının əsas ideologiyasını təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əhməd D. Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // D.Əhməd. Fərqlilər (yeni foto-lar, yeni sənədlər). Bakı: TEAS Press, 2015; <https://kamilinfo.net/dilq%C9%99m-%C9%99hm%C9%99d-om%C9%99r-faiq-nemanzad%C9%99-haqqinda/> (13.01.2023)
- 2.Qasimov M. “Molla Nəsrəddin”in Mübariz İnqilabı satirik jurnalı və onun siyasi-ictimai istiqaməti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti: Azərbaycan tarixi kafedrası, namizədlik dissertasiyası, Bakı 1965.
- 3.Qasimov M. “Molla Nəsrəddinçi Ömər Faiq Numanzadə (1872-1938)”, Azərbaycan jurnalı, Sayı: 2 (Fevral 1965).
- 4.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Tərt. Edən: Şamil Qurbanov, Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2006, 352 səh.
- 5.Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı, Yazıçı. 1980, 429 s.
- 6.Mustafayev C. Kafkasya türklərindən Ömər Faiq Numanzadə'nin həyatı və fəaliyyətləri (1872–1937). Basılmamış doktora tezi. 2019
- 7.Ömərov V. Ömər Faiq Nemanzadə və azərbaycançılıq ideyası. <https://sesqazeti.az/news/mia/226122.html> (11.01.2023)
- 8.Teyyubova P. Ömər Faiq Nemanzadənin Şəxsi arxivinin təsviri, Bakı, 2022, 90 s.
- 9.Vahabzadə B. Ömər Faiq Nemanzadə haqqında // B.Vahabzadə. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986, səh. 46–50;
- 10.Vahabzadə B. Yanar ürək // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti (11 noyabr 1983);
- 11.Vahidov F. Ömər Faiq Nemanzadənin dünyaövrüşü. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1971, 282 s.
- 12.Zamanov A. Ömər Faiq Nemanzadə. Azərbaycan Dövlət Universitetinin, Dil və ədəbiyyat jurnalı, № 6, Bakı, 1973.

Təranə Şükürlü
fil. ü. f. d., dosent

ÖMƏR FAIQ NEMANZADƏNİN XATİRƏLƏRİ

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il oktyabrın 3-də Azərbaycan milli mətbuatının böyük nümayəndəsi, görkəmli publisist, tanınmış maarifçi və ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin anadan olmasının 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb. Bu sərəncam Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafına, klassiklərin yaradıcılığına yüksək dəyərin göstəricisidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı memuar janrı ilə də zəngindir. Cəlil Məmmədquluzadə, Əziz Şərif, Həmidə xanım Məmmədquluzadə və başqalarının xatirələri XX əsr Azərbaycan ədəbi –ictimai həyatının bədi nümünəsi kimi çox qiymətlidir. Onlar həm də Ömər Faiqin müasirləridir. Ömər Faiqin xatirələrində də həmin ziyalılarla səsleşən motivlər az deyil.

Azərbaycan memuar ədəbiyyatımızı zənginləşdirən bir istiqamət də yazıçı və mədəniyyət xadimlərimizin yazdıqları xatirələrdir. Bu baxımdan Ömər Faiqin xatirələrinin təsir dairəsi çoxdur. Oxucu onun Şamaxı, Gəncə, Bakı və Tiflis ilə bağlı xatirələrində maraqlı faktlarla qarşılaşırıq.

Ömər Faiq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli mətbuat, xalq maarifi və dövrün ictimai-siyasi hadisələrlə təmasda olan, çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərən onun xatirələrində C.Məmmədquluzadə, M.Şahmurov, Ə.Ağayev haqqındakı xatirələrində əhəmiyyətli və dərin fikirlərə rast gəlmək olur.

Ömər Faiq Nemanzadənin xatirələri Azərbaycan memuar ədəbiyyatının mükəmməl nümunələrindən biri olub material zənginliyi, tarixi hadisələrə, proseslərə, şəxslərə münasibətdə dəqiqliyi, obyektivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan onun xatirələri xalqımızın yaxın keçmişi, gələcəyi haqqında təsəvvürlərimizi xeyli genişləndirir və bəzi mübahisəli və qaranlıq məsələlərin düzgün işıqlandırılması və mənimsənilməsinə kömək edir.

XX əsrin əvvəllərində Ömər Faiq səmərəli fəaliyyətinin məhsuldar dövrünə qədəm qoyur.

Ömər Faiq Azərbaycanda iki əsrin qovuşağında baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələr və proseslərin sadəcə müşahidəçisi yox, onların fəal iştirakçısı, sinəsini bir çox çətinliklərə sipər edən, xalqın azadlığı uğrunda iş görən nüfuzlu ziyalılardan biri olmuşdur.

Ömər Faiq Nemanzadənin “Xatirələrim” kitabında onun müəyyən xatirələri öz əksini tapmışdır. Bu kitab XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatının müəyyən tərəflərini dəqiq şəkildə əks etdirən mötəbər bir mənbədir. Bu xatirələr həm də tərcümeyi-hal şəklindədir. Bütün xatirələr Ömər Faiqin özü ilə bilavasitə bağlı şəkildə şərh olunur. Xatirələrinin bir qismi isə nəşrə salınmamış, heç bir yerdə çap olunmamışdır¹.

Memuarların qələmə alınmasında həm də yazıçının keçmişə qayıtmaqla öz taleyinin, yaşadığı ömrün vacibliyini dərk etməsi mühüm rol oynayır.

Ömər Faiqin “Xatirə”lərində onun gənclik illəri də təsəvvür olunur. 1896-cı ilin yazında Şəkidə qızdırma xəstəliyindən yatan Ömər Faiq müalicə üçün Gəncəyə gedir. Ömər Faiq orada bir türk müəllimi-Məhəmməd əfəndi ilə tanış olur.

Bu gənc müəllim İstanbulda edadiyəni qurtarmış, çalışqan, məlumatlı vəzifəsini bilən bir türk idi. Gəncə maarifpərvərlərinin mənəvi və maddi yardımları ilə açılmış cümə məscidi məktəbində müəllimliyə təyin olundu.

Gəncə türklərinin maarif müəssisəsi yalnız bu idi. Bu dövəmdə kifayət qədər nüfuzlu ruhanilər, zəngin hacılar vardı. Onlar nəinki fəqir, heç öz uşaqlarının da qeydlərinə qalmamışdılar.

Şəhərdə zamana görə gözəl qurulmuş qız, oğlan gimnaziyaları, şəhər məktəbləri var idi. Bunlarda türk tələbəsi yox dərəcədə idi. Böyük şəhərdə türklər içində mühəndis doktor, aqronom, pedaqoq barmaqla göstəriləcək dərəcədə belə yoxdu.

“Burası hər gün, hər saat qarışqa kimi qaynayır, çünki qoca bir milletin müqəddaratı burda həll olunur. Dəstə-dəstə ibadətə gələn camaatın başları burada ruhanilərin ətklərinə doğru əyilir. Cavan, qoca, oxumuş,

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. Xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1985, s.132

oxumamış-hamısı burada öz yaşayış və səadət ümidini ruhanilərdən diləyir. İştə Nizaminin vətəni olan Gəncənin 1896-cı ildəki halı”¹.

Ömər Faiq Şəki ilə bağlı xatirələrində yazır ki, 1898-ci ilin fevralında Şəkiyə getdim. Buradakı məscid məktəbində bir neçə il yenə müəllimliklə məşğul oldum. Bu dəfə məktəbin köhnə proqramını yavaş-yavaş dəyişdirdim. Quran, təcrid, elmi-ilahi kimi dini dərslərin sayını azaldıb yerlərini hesab, tarix, coğrafiya və dil dərslərinə verdim. Beləliklə, məscid məktəbi tələbələrinin bilikləri şəhər məktəbi tələbələri ilə yarışa çıxacaq dərəcədə qaldırıldı. Buna görə də bu məktəbi qurtaran tələbələrin bir qismi burada aldıkları məlumatların gələcək tədris və həyat üçün ancaq bir əlifba ola biləcəyini düşünərək daha böyük məktəblərə, gimnaziyalara getmək həvəsinə düşdülər. Şəki artıq maarif yoluna girməyə, fanatizmdən, köhnə adət zəncirlərindən az-çox tutdurmağa başlamışdır.

1900-cü ilin payızında Şamaxıya getmək fikrinə düşdüm. Buradakı məscid şəhərin ən köhnə və ən böyük qapısı olan Əbü Müslüm Xorasanı məscidi idi. Məscidin axra tərəfində günbatan tərəfdə daşdan yapılmış dörd otaqlı gözəl bir məktəb tikdirdik. Ertəsi gün Hacı Məcid əfəndi və ziyalı dövlətlilərlə görüşdüm. Boş və müəllimsiz olan məscid məktəbini düzənə qoymağa, şagirdlərin alışıması üçün bildirişlər yapışdırmağa başladıq. Məktəb deyəsən, bu vaxtı gözləyirmiş kimi bir həftə içərisində 150-ə qədər şagird yığıldı. Gələnlər arasında məhəllə məktəblərində üç-dörd il oxuyanlar da var idi. Şagirdləri dörd qrupa bölüb dərslər verməyə başladıq².

Şəki məktəblərindəki tədris proqramı burada da qəbul edilib tətbiqə başlandı. Burada da din dərsləri zahirdə artıq göstərildi. Həqiqətdə isə ən böyük əhəmiyyət fənn və dil dərslərinə verildi. Hesab, tarix, coğrafiya, türkcə dərslərini mən, din dərslərini mollalar verirdi.

Şamaxı məktəbini az-çox maarif lüzumunu anlayan dövlətli alverçilər saxlayırdı. Müəllimlərin aylıqlarını onlar verirdilər. Varlı uşaqlardan oxumaq haqqı alınır. Pulsuz təhsil alan fəqir uşaqlar da çox idi.

Burada sünnü-şiə uşaqları bir yerdə oxuyurdular. Heyif ki, şiə uşaqları çox az idi.

¹ Ömər Faiq Nemanzadə Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983, s.120

² Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983, s.126

Ömər Faiq bütöv xarakterli, mübariz ruhlu, kəskin qələmli bir publisist idi. O, hər cür bütöv xarakterli, mübariz ruhlu, kəskin qələmli bir publisist idi. O, hər cür köhnəliyini, milli məhdudluğun, dini xurafatın qatı və barışmaz düşməni olmuşdur. Onun xatirələri, əsərləri xarakteri və dünyagörüşünü açmağa kömək edir.

1900-cü ilin yazında Bakıya ilk dəfə gələn Ömər Faiq belə bir xatirəni qələmə alır ki, burada maarif adına türklərə məxsus ancaq bir-iki ibtidai məktəb vardı. Rus məktəblərindəki türk tələbələrinin sayı barmaqla göstəriləcək sayda idi. Bakının böyük bir istehsal və ticarət bazası olması gələcək üçün faydalı ümidlər verirdi. Az-az türk ziyalıları daha qazanlı iş tapmaq məqsədilə buraya yığışarlardı. Bunların içində türkcə nəşriyyat, yeni türk məktəbləri açacaq adamlar yox deyildi. Lakin hökumət türklərin maariflənməsindən ehtiyat edirdi.

Bundan əlavə, Ömər Faiq Nemanzadənin ictimai işlərdəki nəcib və xeyirxah təşkilatçılıq bacarığı da müxtəlif xatirələrində yada salınır.

Xatirələrinin bir çoxu “Şərq-Rus” qəzetində çap edilmişdir: “1903-cü ilin yazında türk mətbuatını öyrənmək, bir iş tapmaq ümidilə bacımı götürüb Tiflisə getdim. Müəllim olmaq arzusu ilə türk məktəblərinin başçıları olan müfti və şeyxülislam ilə görüşdüm. Məktəblərdən biri Əli (şişə), o biri Ömər (sünni) məktəbi idi. Məktəblərin proqramı, müəllimlərin təyini, şəhadətnamə verilməsi, nizamnamə verilməsi, tərtibi Qafqaz Maarif müdirliyinin əlində idi”. (1993, 17 avqust, № 58)

Ömər Faiq öz vətən sevgisindən doğulmuş bir mücahiddir. Buna görə də sevgi onu zəmanəsinin fəvqünə qaldırılmış, o ucalığa məhəbbət zirvəsindən mühitinə baxıb hər şeyi boyasız- olduğu kimi görmüşdür. Ömər Faiq millətini sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun xatirələrində də əsas yer tuturdu.

Bu qüdrətli qələm sahibi, ictimai xadim, mübariz jurnalist, istedadlı publisist, istedadlı publisist, alovlu tribun, gözəl müəllim kimi tanınmış və bu sahələrin hər birində zəngin irs yaratmışdır.

O, Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda cəsarətlə mübarizə apararlardan biri idi. O, xalqın xoşbəxtliyi üçün heç vaxt öz qüvvə və bacarığını əsirgəməmişdir. Ömər Faiq o zaman enerjili, işıqlı idealara malik, formalaşmış bir ziyalı idi.

Ö.F.Nemanzadənin memuarı o qədər yüksək peşəkarlıqla yazılmışdır ki, faydalı bir elmi əsər, yaxud roman təsiri bağışlayır.

Ömər Faiq publisist fəaliyyəti təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə məhdudlaşmırdı. Dövrün bir sıra mühüm ictimai-siyasi məsələləri haqqında müxtəlif mətbuat orqanlarındakı fəaliyyəti onu müasirlərinə yaxşı qələm sahibi kimi tanıtmış və sevdirmişdir. Maarifin və mədəniyyətin bu gün ən birinci vasitəsi, ən qüvvətli naşiri isə qəzetlərdir-mətbuatdır.

Ömər Faiqin xatirələrində onun öz obrazı da görünür. Əslində həmin xatirələrin baş qəhrəmanı da elə onun özüdür.

Şərqi-Rus qəzetilə bağlı xatirəsində yazır: “Məhəmmədəğa Şahtaxtinski Naxçıvanda Şahtaxtı kəndində olan mülkünü satıb aldığı pul ilə Tiflisdə türk mətbəəsi düzəltmiş, indi də türkcə qəzet nəşr etmək istəyir. Mətbəənin makinalarını Moskvadan gətirdib. “Şərqi-Rus” Məhəmmədəğanın baş müdir və mühərrirliyi ilə 1903-cü il martın 30-da nəşrə başladı. Bu qəzet Qafqaziyada ilk dəfə olaraq nəşr olunan siyasi və ictimai gündəlik türk qəzetidir. Bunun baş yazışçısı Məhəmmədəğa özü, daimi yazıçıları isə mən, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Səmədəğa Qayıbov, Üzeyir Hacıbəyov, Yusif Əfəndizadə və başqaları idi¹.

Qeyd olunur ki, ilk dövrlərdə Ö.Faiq sinfi ziddiyyətləri lazımınca dərk edə bilmirdi. 1904-cü ildə “Şərqi –Rus qəzetində” dərc etdirdiyi “Biz də vaxta görə çalışaq” adlı məqaləsində milli dərdlərdən, milli ehtiyaclardan vətəndaş qeyrətilə danışır və yazırdı: “Zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, hər zərrə dəyişir”².

Ö.F.Nemanzadənin xatirələrində dövrün ən mühüm məsələləri həm publisist baxımdan bir vətəndaş kimi, həm də elmi baxımdan bir ziyalı kimi qoyularaq həll olunub.

Ömər Faiqin “Xatirələrim” əsəri XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı və ictimai fikri tarixinin inkişafını öyrənməkdə bu memuarın önəmi böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983.
- 2.Nemanzadə Ö.F. Xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1985.

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. Xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1985, s.138

² Ömər Faiq Nemanzadə Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983, s.9

Şəbnəm Həsənli-Qəribova
fil.ü.f.d.,dosent

“TƏRCÜMAN”DAN “AZƏRBAYCAN”A ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ PUBLİSİTİKASI

Azərbaycan maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Ömər Faiq Nemanzadədir. XX əsr Azərbaycan publisistikasının əsasını qoyanlardan biri kimi Ömər Faiq “Tərcüman”, “Şərqi-Rus”, “İrşad”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” kimi mətbu orqanlarda istər məqalələri, istərsə də felyetonları ilə xalqın oyanışı üçün ciddi-cəhdlə çalışmışdır. “Azərbaycan mətbuat tarixindən bəllidir ki, o, “Qeyrət” mətbəəsini və “Molla Nəsrəddin” jurnalını “bina edənlərdən” biri olub. “Ümidvar”, “Ümid”, “Lağlağı”, “Dərdmənd”, “Heyrani”, “Dəli”, “Çoban”, “Mozalan” kimi gizli imzalarla tanınan bu qələm sahibinin həm həmkarları, həm də müasiri olduğu ziyalılar arasında böyük nüfuzu və hörməti var idi”¹. “Tərcüman”da Şəkidən yazan “müəllim Nemanzadə” imzası artıq “Şərqi-Rus” qəzetində “Dərdimiz və dərmanımız”, “Dilimiz və imlamız”, “Nə üçün haqqımızı istəmiriz” haqqında geniş fikirlər söyləyən, dövrün tələblərinə uyğun inkişafın təməllərini qoyan maarifçi kimi özünü göstərməyə başlayır. Tərcüməyə ilk yazılarında məktəb və təhsilin vacibliyini, əhalinin isə məsələyə etinasız münasibətini ədib bu şəkildə qeyd edirdi: “Camaatımız çox rahatdı, Nə yeni məktəbimiz var, nə də əski. Azqurda müsəlmanların parası ilə keçirən beş böyük meyxana, altı qəhvəxana vardır. Bu hesabca qırx min cana bir üsuli-cədid məktəbi düşdüyü halda, iyirmi evə bir meyxana ilə iki qəhvəxana isabət edir”². Artıq “Şərqi-Rus” qəzetində müəllim Ömər Faiqın yerinə maarifçi, cəmiyyət dərdlərinə daha geniş rakursdan yanaşan Ömər Faiqi görürük: “Zəmanəmizdə bizim kimi boş xəyal və quruntu ilə vaxt keçirən fürsətdən istifadə etməyən heç bir millət olmasa gərəkdir. Hərçənd bu malxulyanın bir qismi bir az əvvəl hakim və müstəqil olan bir

¹ Flora Xəlilzadə. Vətən sevgili mücahid// Kəsp- maarifçilik meydanı. Bakı, <https://omarfaig.info/vatan-sevgili-mucahid-flora-xalilzade/>

² Ömər Faiq Nemanzadə. Tərt. Edən: Şamil Qurbanov, Bakı, Şərq- Qərb,2006, s. 21

millətin övladı olduğumuzdan keçmiş parlaq tarixlərimizin, siyasətdəki şan-şöhrətimizin hələ ürəklərimizə verdiyi sevincdən, ümid və qeyrətdən meydana gəlsə də, böyük və zərrəli qismi cəhalət və qəflətimizdən zühura gəlməkdədir... Öylə cəhalət ki, təlimsiz, tərbiyəsiz, tənbel, səfih, mirasa, ata qazancına göz dikən ləyaqətsiz, millətin gələcəyi üçün vəbadan daha qorxulu, ilandan daha zərərli, zəhərdən daha kəskin, ölümdən daha iztirablı olan əxlaqsız bir çox dövlət cavanlarımızın halını, gələcəyini düşünürüz də”(Nə üçün haqqımızı istəmiriz?/ Şərqi-Rus qəzeti, 5 may 1904). Müəllifin cəhalətə kəskin münasibəti, vəziyyəti aşkarlıqla ifadəsi həm də onu məsləkdaşlarından fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətidir. Yazıları geniş spektrli olan Nemanzadənin hər bir məsələdə açıqfikirliyi, qəti qənaəti onun yaradıcılıq həyatına təsir etsə də, qətiyyətdən dönməyən ədib əslində dövrün mübarizlik timsalına çevrilmişdir.

Mətbuatın əhəmiyyətini yazılarında dəfələrlə vurğulayan Ömər Faiq Nemanzadə “Dəvət” əsərində “... Lakin bir “Tərcüman” ilə otuz milyon xalqın ehtiyacı görülə bilməz... Bizə beş-on deyil, yüz mətbəə, bir-iki deyil, on beş-iyirmi qəzet, jurnal lazımdır” deyə öz həmkarlarını maarifçiliyi kütləviləşdirəcək mətbuata üz tutmağa səsləyir. “Dəvət”dən də görüldüyü kimi onun “xalq” anlayışı bütün türkləri əhatə edir. Heç bir yazısında açıqca qeyd etməsə də, onun maariflənməsini, inkişafını istədiyi xalq “türk xalqı” idi. Bu “türk” xalqının coğrafi çərçivəsi isə Balkanlardan Çin səddinə qədər uzanırdı. Özü də müxtəlif qəzetlərdə yazdığı yazıların, felyetonların ardından Mirzə Cəlillə birlikdə arzusunu reallaşdıraraq “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə nail olmuşdur. “Molla Nəsrəddin yalnız dünya satira sənətini və onun nəzəri əsaslarını zənginləşdirmək səviyyəsində mükəmməl ədəbi məktəb olaraq qalmadı, fəlsəfi dünyagörüşə çevrildi, maarif məşəlinə döndü. O, xalqın görünən gözüne, danışan dilinə çevrildi, xalqın duzlu danışığına dönüb ürəyinə axdı”¹. Molla Nəsrəddin jurnalında Ömər Faiq Nemanzadə nəşir və jurnal sahibi kimi Cəlil Məmməquluzadə ilə birlikdə cəhalət və qaranlığa qarşı birgə mübarizədə daha fərqli-kinayə ilə maarifləndirmək metoduna əl atmışdır. Necə ki, ilk nömrədə Molla Nəsrəddin

¹Hacıyev T. Molla Nəsrəddinin dili və üslubu. Bakı, Yazıçı, 1983, s. 4

müraciətində yazırdı: “Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəyirsiniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza”¹. Ümidvar, Doşabüddövlə, Dərdmənd kimi gizli imzalarla yazılar yazan Ömər Faiq kiçik felyatonlarla Təbriz, Kaşan, Məşhəd, Nuxu və s. şəhərlərdən xəbərlər şəklində cəmiyyətin vəziyyətini tam şəkildə canlandırırdı. “Ümumxalq əhəmiyyəti daşıyan bütün taleyüklü məsələlərin zamanın qabaqcıl ideyaları fonunda daim azərbaycançılıq məfkurəsi cəbhəsindən işıqlandırılması Ö.F. Nemanzadənin milli ideyalarla zəngin və dərin ictimai-siyasi məzmununa malik publisistik irsinin başlıca leytmotivini təşkil etmişdir”². “Biz də vaxta görə çalışaq” məqaləsində xalqa müraciət edir:

*“Millət, yetər bu səbir, bu cövrü təhəmmülət,
Heç olmasın cəhalətə bağlı olan həyat”*
(Şərqi- Rus, 1904)

Təhsilin vacibliyini “Müəllim məsələsi yalnız bizim deyil, hər millətin ölüm-dirim məsələsidir... Demək ki, hər millətin tərəqqi dərəcəsi müəllimlərinin dərəcəsi ilə bilinər. Demək ki, müəllimlər millətlərin canlı “qradus”larıdır”(Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırılar?/ İrşad, 13 aprel,1906) - deyər “İrşad” səhifələrindən xalqa müraciət edən ədibin “Biz də insanıq! Biz də bir millətik! Nə vaxta qədər xeyir və şərimizi qanmayacağıq? Ətrafımızı əhatə edən dəhşətli vəziyyətlərdən daşlar belə mütəsir olur, aya biz nəyik?”(Nə vaxta qədər? /İrşad,17 aprel,1906) cümlələri vəziyyətin dəhşətini bu açıqlıqla yazıya alması onun xalq üçün dərin ürək yangısını əks etdirir. Əslən axıska türkü olan Ömər Faiqın bu məqalələrində milli kimliyi Qafqazlı müsəlman türkü kimi özünü göstərir. Millətin dərdlərini yazılarında bir- bir sadalayan, dərdlər üçün çarələr axtaran maarifçi “Ümidvar” təxəllüsünü qəbul edərək əslində bu dərdlərin həllinə, bu qədər cidd-cəhdlə inkişafı üçün çalışdığı millətinin parlaq gələcəyinə, mütərəqqi xalqlar sırasında olacağı günü yaxın olacağına ümidlə yanaşırdı: “Ama ey Ümidvar! Sən də adını “Ümidvar” qoyub bu qədər biümid olma! Dünya əsil həmiyyət-dən xali deyildir” (Bu günlər və bizim rəhbərlər/ İrşad, 15 may,1906).

¹. Molla Nəsrəddin. 7 aprel 1906. I sayı// Molla Nəsrəddin. 12 cildə. I cild. Bakı, Elm 1988, s. 18

². Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı/ <https://president.az/az/articles/view/57451>

Dövrün bütün ictimai-siyasi məsələlərinə reaksiya verən, onlara uyğun şəkildə yazılar yazan Ömər Faiqin təvəqqəsi, hər cür ümidi camaatın oyanmasında, camaatın öz xeyri-şərini özləri tanımasındadır:

*Cümlə gülzarı- vətən məhv oldu istibdad ilə,
Bizdə istimdad edər hər zərrə bir fəryad ilə...
Zülmü istibdad dövrü, dərdü yas əyyamıdır,
Arkadaşlar, can verək, can vermənin həngamıdır.*

Onun siyasi görüşlərində azadlıq, istiqlaliyyət, maarifləndirmə, xalqın müstəqil fikirlərini ifadə etmə kimi mütərəqqi ideyalar artıq 1905-ci ildən sonrakı yazılarında özünü göstərməyə başlayır. İran mücahidlərinə yazdığı “Alınan azadlığı nə cür saxlanılmalı” adlı məqaləsində müəllifin açıq siyasi fikirləri öz əksini tapmışdır: “Müstəbidlər öz istibdad və hökmdarlıqlarını bərqərar etmək üçün zülm və şiddətə həmişə nə cür möhtac isələr, hüriyyət mücahidləri də müstəbidlər barəsində zülm və ədalətsizlik göstərməyə eyni surətdə məcburdurlar”. Hüriyyətə mane olan bütün qüvvələrə qarşı kəskin tədbirlərin görülməli olduğunu, ən xırda səddləri belə aradan qaldıraraq gələcək fitnənin qarşısının alınmasını məsləhət görən Ömər Faiqin 1906-cı ildə yazdığı fikirlər sonradan həqiqətə çevrildi.

Öz ideyalarını “Tərcüman”, “Şərqi-Rus”, “İrşad” səhifələrində oxucuya çatdıran publisistin yazılarında təhlil etdiyi problemlər çoxşaxəlidir: ana dilində təhsil, məktəblərdə sxolastik təlimin yenilənməsi, kütləvi icbari və pulsuz təhsilə şəraitin yaradılması, ana dilində, milli məzmununda təhsil, yeni məktəblərin, yeni təlim üsullarının genişləndirilməsi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, milli dilə və təlimin ana dilində aparılmasına münasibət məsələsi xalqın varlığına, azadlıq və müstəqilliyinə münasibət səviyyəsində dövrün əksər ziyalıları tərəfindən irəli sürülən əsas aparıcı tələb idi. Bu fikir Molla Nəsrəddin jurnalında da aparıcı tezislərdən biri olmuş və Ömər Faiq Cəlil Məmmədquluzadə və digər qələm silahdaşları ilə birlikdə bu məsələ uğrunda mübarizə aparmışdır. “Ana dilinə sevgini vətənə məhəbbətin ən vacib şərti sayan geniş erudisiyalı, fədakar qələm sahibi doğma xalqının mədəni dirçəlişi, istiqlali və xoşbəxt gələcəyi naminə bilik və bacarığını əsirgəmədən əzmlə mübarizə aparmışdır. Ömər Faiq Nemanzadənin milli ideyalarla

zəngin və dərin siyasi-ictimai məzmununa malik publisistik irsinin başlıca leymotivini təşkil etmişdir”¹. Ömər Faiq Nemanzadənin maarifçi kimliyi Molla Nəsrəddin jurnalında daha da kəskinləşmiş, ifadə etdiyi fikirlər Mollanəsrəddinçilər məktəbinin əsas ideyaları ilə birləşmişdir. “Vətənin gələcəyi, onun inkişafı, dövlət, ədəbiyyat və elm xadimlərinin böyük ideyaları gənc nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Bu gerçək həqiqəti müdafiə və bəyan edən mollanəsrəddinçilər ailə-övlad tərbiyəsi, yetişən nəslin təhsili, təlimi, onların əxlaqının saflaşdırılması, mənəvi keyfiyyətlərinin yetkinləşdirilməsi, halal əməyə alışıdırılması, qeyrətli, namuslu vətəndaşlar kimi yetişdirilməsi ilə bağlı yazıları ilə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin zənginləşdirilməsi sahəsində misilsiz xidmətlər göstərmişlər”².

Milli oyanış, kimlik axtarışı, milli ruh çərçivəsində tərbiyə kimi məsələlər Ömər Faiqın XX əsrin ikinci onilliyində ən çox nəzər-diqqətdə saxladığı məsələlərdən olmuşdur. O, Birinci Dünya müharibəsində regional qarışıqlıq fonunda, dəyişən ictimai- siyasi şəraitə uyğun olaraq mütəmadi yazılar yazır, “İqbal”, “Açıq söz” səhifələrindəki məqalələri ilə paylaşır, milli vəhdətin ilkin rüşeymlərini cahil kütlə arasında yaymağa çalışırdı. Onun “Bu imtahan göstərdi ki, millətin salamat və qüdrəti ancaq yenə millətin öz məktəbi, öz tərbiyəsi, öz ruhu, öz mədəni təsisatı ilə olur. Madam ki, bizdə hələ bunlar yoxdur, bunların doğurduğu, yetişdirdiyi səbat, qüdrət, əzəmət və müvəfəqiyyəti də bizdə gözləmək əbəsdir” sözləri əslində xalqa səsələnmişdir, daha doğrusu, “Molla Nəsrəddin”də ironik şəkildə səsələnən eyhamlı fikirlərin daha açıq şəkildə ifadəsidir. “Açıq söz” qəzetinin 20 yanvar 1916-cı il sayında “İşğımız sönməyəcək” və “Qardaş köməyi” məcmuəsinin 1917-ci il may sayındakı “Mən kiməm?” adlı məqalələrində dünya siyasi fəlsəfəsi və türklüyün bu məqamda inkişafı barədə fikirlərinə açıqlıq gətirən ədibin siyasi görüşlərində türk millətçiliyi açıq-aşkar özünü göstərir. “Əsrin ruhu azad millətçiliklə bəsləniyor, böyüyür”-deyən müəllif xalqların azadlığı, hüriyyət kimi məsələlərdə daha sonralar daha aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir.

¹. Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı/ <https://president.az/az/articles/view/57451>

². Camalov K. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində «Molla Nəsrəddin» jurnalının və mollanəsrəddinçilər hərəkatının yeri və əhəmiyyəti. Ped.e.d. Avt. , Bakı, 2018, s. 47.

“XX əsrin əvvəllindəki milli oyanışı – azərbaycanlıların “islam ümmətindən türk millətinə çevrilməsi” prosesini nəzəri və əməli cəhətdən hazırlayıb həyata keçirənlər sırasında Ömər Faiq Nemanzadə də mühüm yer tuturdu”¹.

Ömər Faiqin aktiv siyasi fəaliyyəti əsasən Gürcüstanda Axalsıxda özünü göstərir və nəticədə Metex qalasında həbs edilir. Ədibin “Azərbaycan” qəzetindəki ilk yazısı da bu həbsdən azad edildikdən sonraya aiddir. Gürcü nazir Ruxadzeyə yazdığı məqaləsi ilə başlayan bu yol, cumhuriyyətin sonuna qədər “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində mütəmadi şəkildə özünü göstərməyə başladı. 1919-cu il aprel ayında “Paylaşmaq istəyirlər” adlı məqaləsində artıq siyasi şərhçi, yaşadığı dövrün beynəlxalq politik oyunlarını açıqca görən mütəxəssisin açıqlamalarını görmək mümkündür. Erməni-gürcü oyunu deyə qonşuların Azərbaycan üçün hazırladığı bölüşdürmə planını cəsarətlə mətbuatda yayımlayan bəlkə də ilk müəllif Ö. F. Nemanzadə idi. 16 aprel 1919-cu ildə “Paylaşmaq istəyirlər” adlı yazısında “Azərbaycan “ qəzeti səhifələrində bu məkrli planı təhlil edən müəllif yazır: “Gürcü və erməni hökumətləri yarım milyonluq türk-islam kütləyi-müəzzəməsini [böyük kütləsini], yəni Qars, Batum oblastları [vilyayətləri] ilə Axıska və Axalkələk uyezdlərini [qəzalarını] öz aralarında paylaşmaq istəyirlər... Biz də hələ fürsət varkən izhari-qeyrət və həmiyyət göstərib, hüquqi-milliyəmizin müdafeyi-biamanı [amansız müdafiəçisi] olacağımızı elan etməliyiz”. Ardıcıl olaraq 20 aprel 1919-cu il tarixli sayıda “Böhtanlarla böyük işlər görürlər”, 21 aprel 1919-cu ildə “Axıska fəlakəti şiddətilə davam edir”, 23 aprel 1919-cu ildə “Alçaq siyasət” məqalələrində Ümidvar imzası Axıska türklərinin haqq carçısı kimi Bakıdan qan qardaşlarına müraciət edir. Bu vətənpərvər ruh, çağırış və səfərbərlik nidaları Ömər Faiqin “Azərbaycan”ın səhifələrində “Ümidvar” təxəllüsü ilə çap etdirdiyi məqalələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir. Onun Vətənin taleyi, millətin bu günü və gələcəyi ilə bağlı yazdığı hər sətirdə bir ürək yangısı, qəlb həyəcanı seçilir. Uğurlara sevindiği kimi, böyük problemlərin həllində soydaşlarına dözümlü və mətanət, iradə və qətiyyət arzulayır.

¹ Quliyev V. Millətinin fədaisi//Nemanzadə Ö.F. “Azərbaycan yazıları”. Bakı, 2022, s.8.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Camalov K. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla nəsrəddinçilər hərəkatının yeri və əhəmiyyəti. Ped.e.d. Avt. , Bakı, 2018, s. 47.
- 2.Hacıyev T. Molla Nəsrəddinin dili və üslubu. Bakı, Yazıçı, 1983, s. 4
- 3.Xəlilzadə F. Vətən sevgili mücahid// Kəsp- maarifçilik meydanı. Bakı, <https://omarfaig.info/vatan-sevgili-mucahid-flora-xalilzade/>
- 4.Quliyev V. Millətinin fədaisi//Nemanzadə Ö.F. “Azərbaycan yazıları”, Bakı, 2022, s.8
- 5.Molla Nəsrəddin. 7 aprel 1906. I sayı// Molla Nəsrəddin. 12 cildə. I cild. Bakı, Elm 1988, 720 s.
- 6.Nemanzadə Ö.F. Tərt. Edən: Şamil Qurbanov, Bakı, Şərq- Qərb,2006, s. 21
- 7.Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı/ <https://president.az/az/articles/view/57451>

Turan Hüseynova
fil.ü.f.d, dosent

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN DİLİNDƏ CÜMLƏNİN DİNAMİKASI

XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan, xalqın ictimai və milli şüurunun oyanmasına çalışan ziyalılarımızdan biridir Ömər Faiq Nemanzadə. Bu şəxs haqqında danışdığımız zaman həmişə “Molla Nəsrəddin” və Cəlil Məmmədquluzadə adlarını da yanaşı işlədirik, çünki bu iki şəxsiyyəti birləşdirən bir amal var idi, xalqın gələcəyi, xalqın maariflənməsi. Bu isə yalnız “Molla Nəsrəddin” vasitəsilə mümkün idi. Bu iki ziyalının birlikdə açdıqları “Molla Nəsrəddin” jurnalı çox çətin bir zamanda, çətinliklərlə ortaya çıxdı. 1905-ci ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin iflasa uğrayaraq satışı çıxarılması bu iki ideoloqun öz fikirlərini həyata keçirmələri üçün bir fürsət oldu. Bununla onlar dövrün demoktarik qüvvələrini ərtafına toplayaraq mövcud ictimai quruluşa qarşı atəş açmağa imkan əldə etdilər. 1905-ci ildə “Qeyrət” adı ilə fəaliyyətini davam etdirən Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında yeni bir mərhələ açdı. Bu mətbəə Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun oyanmasına kömək məqsədilə açılmış ilk mədəni müəssisə idi. Ömər Faiq və Cəlil Məmmədquluzadə uzun mübarizələr nəticəsində hökumətdən 1906-cı ildə aldıqları icazə ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə nail oldular. Rəsmi redaktor Cəlil Məmmədquluzadə, baş yazar isə Ömər Faiq oldu. Bununla da Ömər Faiq Nemanzadənin çiçəklənmə dövrü başladı. O hesab edirdi ki, bizi ən güclü top və tufəngdən mühafizə edəcək bir şey var, o da mətbəə və mətbuatdır. Bunu o “Nəşri-asarə dəvət” kitabında belə ifadə edirdi: “Kim nə deyirsə-desin: maarifi-mətbuatı olmayan millət dünyanın ən dəhşətli cəng alətinə qərq olsa, quru sözlə 7 deyil, 70 övliya qüvvətinə sahib olsa, xəyal ilə deyil 7 min arşın uzanan zülfüqara malik olsa, yenə axırı pərişanlıq və peşmanlıqdır”¹.

Ömər Faiqin maarifçi realizmi təbliğ edən baxışları tənqid üzərində qurulmuşdu. İnsan beyninin bir fəaliyyəti olan “təndiq” həyatımızda

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. Nəşri-asarə dəvət. Qanun nəşriyyatı. Bakı, 2013, s. 11

mühim bir yer tutur. İnsanın yaşadığı zaman və mənsub olduğu dövr nə olursa olsun, daima bir “tənqid” qavramı onunla qoşa addımlamışdır. “Tənqid” daima insanın ətraf dünya ilə olan əlaqəsini möhkəmləndirmiş, öz zəkasını işlətməyə, mühakimə etmə qabiliyyətini gücləndirməyə yardım etmişdir. “Tənqid” o qədər geniş bir anlayışa çevrilmişdir ki, onu bütün elm sahələrində o cümlədən ədəbiyyatda da xüsusi olaraq qeyd edirik. Lakin bu tənqidi “ədəbi tənqid” adlandırırıq. Ümumiyyətlə tənqid dedikdə onun əsas prinsipini çox zaman belə qiymətləndirirlər: “Keçmiş rədd edib, yeniliyin qəbul edilməsi”. Məsələn, yazıçılar yeni bir ədəbiyyata, yeni bir janra ehtiyac duyduqları zaman ilk gördükləri iş keçmişə dayanan janrları küçümsəmək, onları tənqid etməklə başlamışdır. Bu prinsipin tam olaraq yaxşı və ya pis olduğunu deyə bilmərik, çünki yenilik hər nə qədər vacib bir nüansdırsa, bir o qədər də mənfi cəhətlərə malikdir. Lakin yeniliklərin düzgün şəkildə tətbiq olunmasını alqışlaya bilərik. Məsələn, türk ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Namiq Kamal yeni ədəbi janrların tərəfkeşliyini edərək fikirlərini əsaslandırmışdır. O qeyd edirdi ki, divan ədəbiyyatı xalqın xəyalını boş qafiyələrlə doldurur, onun cəmiyyətə heç bir xeyri yoxdur. Halbuki yazılan hər bir söz, cümlə sadəcə gözəllik, əyləncə üçün deyil, oxucunun, millətin tərbiyəsinə, düşüncəsinə xidmət göstərməlidir¹.

Bu mənada əlbəttə ki, Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadənin əl atdıqları bu təbliğat üslubu və tənqid o zaman üçün çox düzgündür. Doğrudan da məhz o dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən yeniliklər, janrlar vardı, amma xalqın yuxarı təbəqəsinə xitab edən səviyyədə idi. Keçmiş nəslin nümayəndələri hələ də keçmişdə idilər. Bunun üçün əlbəttə ki, o insanların diqqətini çəkəcək bir yol tutulmalı idi ki, bu da satirik tənqid idi. Firidun bəy Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilindən bəhs etdiyi zaman qeyd edirdi ki, “Sabir əsrimizin ən müqəddir, ən xoştəb şairlərindən birisidir. ...Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və dilində elə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır, ağlada-ağlada güldürür”². Yəni oxucunun diqqətini çəkmək üçün “Molla Nəsrəddin”in üz tutduğu bu gülüş, lağlağı yerinə Namık Kemal tərzində ciddi, sərt şəkildə də yazmaq olardı, amma bu insanların diqqət-

¹ Bilge Ercilasun. Servet-i Fünun`da edebi tenkit. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s. 38.

² Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1963, s. 276

tini o dərəcədə, o istənilən kütlə səviyyəsində çəkməyəcəkdi. Dövrün oxucusunun bər-bəzəkli, istiarərlə dolu, zərif ifadələrdən xoşu gəlir, ona daha çox meyil edirdisə, bu Molla Nəsrəndinçilərin işini iki qat artırırdı. Çünki onlar insanlara çatdırmaq istədikləri fikri, elmi, düşüncəni satirik şəkildə etməklə yanaşı, həm də gurultulu, bər-bəzəkli şəkildə etməli idilər. Belə bir zamanda jurnalın məhz şəkilli formada dərc olunması da Ömər Faiqin fikri idi. Çünki xalq öz düşmənlərini “canlı surətdə, gülməli şəkildə” məsxərəyə qoyulduğunu görəndə sevinəcək, “Molla Nəsrəddinin” simasında öz himayadarını tapacaqdı. Ömər Faiq bir publisist olaraq düşünür və yeni yaratdıqları bu jurnalın cəmiyyətin gözlədiyi şəkildə qəbul olunması, qavranması üçün əlindən gələni edirdi. Ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələrinin insanların fikir və düşüncələrinə təsiri danılmazdır. Bir az daha keçmişə qayıdaq, yəni ilk qəzetin yaranma tarixinə. Hələ qədim dövrlərdə mətbuata olan maraqdan dolayı oxumağı bacaran vətəndaşlar yüksək səslə oxuyaraq insanları məlumatlandırmağa çalışıblar. XV əsrdə mətbəenin kəşfi bu prosesi gücləndirmişdir. İlk radionun yaranma tarixi isə nisbətən yenidir. 1898-ci ildə İtaliyada kəşf olunmuşdur. Televiziyanın yaranma tarixi isə 1923-cü il İngiltərədən başlayır. Bu üç informasiya vasitəsində ifadə olunan hər cümlənin struktur özəlliyi diqqətimizi xüsusi ilə çəkir. İlk olaraq radio verilişləri qəzet materialları əsasında, bir növ onların icmalından ibarət idi. Lakin sonradan artıq mütəxəssislər insanın hər bir informasiyanın necə tələffüz olunmasına, intonasiya, məntiqi vurğusuna belə xüsusi diqqət yetirməyi vacib sayırdılar. Mütəxəssislərin apardıqları müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, radio dili üçün mürəkkəb cümlələr, xüsusən də tabeli mürəkkəb cümlələr xarakterik deyil. Qəzet dili isə daha sərbəstdir. Qəzet dilində yazıçı üçün prestij sayılan uzun, bəzəkli cümlələr, əlbəttə ki, efirə yaramır. Qeyd etdiyimiz bu cəhəti Ömər Faiq də bir publisist olaraq nəzərə alırdı. Məhz bu məqalədə bizim diqqətimizi yönəltmək istədiyimiz məqam Ömər Faiqin hansı mövzulu yazılarında hansı cümlə tiplərinə, strukturuna müraciət etdiyini müəyyən etmək, eyni zamanda onun özünəməxsus üslubi yeniliklərini ortaya çıxarmaqdır. Qəzet dilinin sərbəstliyini nəzərə alaraq o, yazılarının mövzusuna əsasən fikirlərini bəzən qısa, sadə cümlələrlə, bəzən isə tam əksinə uzun uzadı, həmcins üzvlərlə zəngin

cümlələrlə bildirmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev “Molla Nəsrəddin`in dili və üslubu” kitabında bu dövrdəki cümlə həcmi məsələsini belə qiymətləndirir: “Əsrin əvvəllərində cümlə həcmimin ciddi yığcamlaşması ədəbi dildə elmi və publisist üslubları kütləviləşdirmək, ədəbi dili geniş oxucu dairələri üçün anlaşılıq etmək imkanlarını təmin edirdisə, bədii üslubda bununla yanaşı, həm də bədii fikrin ifadəsində dinamiklik yaradırdı”¹. Ömər Faiqin dilində cümlənin həcm etibarilə yığcamlaşması fikrin daha tez qavranmasına imkan yaradırdı. Uzun-uzadı, qol-budaqlı bənzətmələrlə yüklənmiş cümlələr oxucunun diqqətindən qaça bilər, lakin əvvəli və sonu bir baxışda görünən yığcam sadə cümlələrdə hər bir bədii detal oxucunun yaddaşına həkk olunur. Oxucunun oxuduğu mətni həmən qavraması oxu prosesindəki ləngiməni minimuma endirir ki, bu da fikrin çatdırılmasında dinamiklik yaradır. Məsələn, Ömər Faiqin “Günah kimdə?” adlı bədii-publisist yazısı bir kənddə baş verən hadisədən bəhs edir. Kənd həyatını, qadınların hüquqsuz olduğu bir zamanı göstərməyə çalışan Nemanzadə mümkün dərəcədə qısa, lokanik, sadə cümlələrdən istifadə etmişdir: *“İzdihamdan nəfəs almağa macal yox. Hər ağızdan bir söz çıxır. Yaralılara hər kəs birər dərman öyrədir. Aslan bəyin yaraları bərk sarılmış olmalıdır ki, “açın” – deyər işarə ilə yalvarırdı. Qanı bir türlü dayanmırdı. Cındırları da isladıb çıxırdı...”*²

Gördüyümüz kimi müəllif fikrini, baş verənləri uzatmadan oxucuya çatdırır. Burada həm də məqsəd cümlələri uzadaraq oxucunun fikrini mövcud problemdən uzaqlaşdırmamaq, təsvirləri daha tez qavranmasına nail olmaqdır. Demək ki, bədii dildə dinamika dedikdə təsvirlə qavrayış arasındakı tezlik və mütənəsiblik nəzərdə tutulmalıdır.

Nemanzadənin dilindəki sadə cümlələri qeyd etdiyimiz zaman, buradakı mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını da unutmamalıyıq. Doğrudur, müəllifin yazıları bir növ xalqı maarifləndirməyə yönəldiyi üçün mümkün dərəcədə asan dildə yazılmışdır. Çünki müəllif bu yazıları oxuyacaq kütlənin qavrama səviyyəsinə bələddir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz “Günah kimdə?” məqaləsi birbaşa kəndliyə müraciətdir. Ona görə də xüsusi olaraq sadə dildə yazılmışdır. Lakin bu cəhət, əlbəttə ki, müəllifin bütün yazılarına aid deyil. Ömər Faiq bəzən daha

¹ Tofiq Hacıyev “Molla Nəsrəddin`in dili və üslubu”. Bakı, “Yazıçı” 1983, s. 158

² Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı, 2006. s. 52.

ciddi, siyasi məsələləri ortaya qoymaq, problemləri dilə gətirmək üçün sadə dillə deyil, əksinə mürəkkəb cümlələrə üz tutmuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, müəllifin mürəkkəb fikirlərini ifadə etmək üçün sadə cümlələr kifayət etməmişdir. XX əsrin əvvəllərində tabeli mürəkkəb cümlələr tərkibli sadə cümlələrdən daha çox işlənirdi. Bunun səbəbi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkiblərlə zəngin, uzun-uzadı cümlələrdən daha anlaşılıqlı olması idi. Tabeli mürəkkəb cümlələrdəki mütəhərriklik tərkibli cümlələrdən daha artıqdır. Mütəhərriklik dedikdə, biz buradakı xəbərin işlənmə tezliyi, onun mətndəki digər cümlə üzvləri ilə müqayisədə hakimliyini nəzərdə tuturuq. Bir misal göstərək: “Qəbahət sizdə və bizdə” məqaləsini müəllif kəndliyə deyil, “Hadi” imzası ilə “İrşad” qəzetində yazısı çıxan millətə cavab olaraq yazmışdır. Əlbəttə ki, bu məqalə “Günah kimdə?”dən cümlələrin seçimi baxımdan fərqlənəcəkdir: *“Bundan heç şəkk yox ki, üləma həmişə hasar və çoban kimidirlər. Şəkk yox ki, şəhərin hər cür xoş və bədbəxtliyi hasarın dərəcəyi-mətanətinə, sürünün salamət və həlakəti çobanın mərtəbəy-i-darayətinə nə tövr bağlı isə, camaatın səadət və zilləti də üləmanın suyi-məlumat və həmiyyətində o surətdə bağlıdır. Əfəndim! Məqalənin ibtidasında ki bu cür kəlam və qəziyyələrinizin nəticəsindən bunu çıxarmaq olur ki, “camaatın səadətində eləmə səbəb olan kimi zillətində də yenə üləmə səbəbdir”*¹ Gördüyümüz kimi, bu parçada müəllif etirazını gurultulu bildirmək üçün daha çox alınma söz və söz birləşmələrindən istifadə etmişdir. Eyni zamanda cümlələrin uzunluğu və mürəkkəb quruluşu da diqqətimizi cəlb edir.

Ömər Faiqin dilindəki növbəti bir xüsusiyyət tez-tez işlənən sual cümlələridir. Müəllif hətta məqalə, bədii-publisistik yazılarının başlığını belə sual cümlələri ilə qurmuşdur. Müəllifin bu özünəməxsus xüsusiyyəti bir növ oxucunu sanki “oyatmaq” xarakteri daşıyır. O, oxucunun diqqətinin mətndən yayınmaması üçün tez-tez sual cümlələri qurur. Verilmiş sualı cavablandırdıqdan sonra isə yeni bir sual ortaya qoyur. Müəllif imkan vermir ki, oxucunun beynində bir sual işarəsi qalsın, onların hamısını cavablandırır. “Nə vaxta qədər?” məqaləsi məhz bu xarakterli yazıdır: *“Bilməm nə vaxta qədər böylə kor qalacağız? Nə vaxta kimi siyasət və ticarətdə özgələyə uşaqlar tək əsir olacağız? Neçün öz*

¹Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı, 2006, s. 107.

politikamızı, milli xeyrimizi qanmayırıq? Nə dəlil ilə aramızda hürriyət və müsavət istəyənlərə lənət oxuyuruq?... Görürsünüz, ermənilər 20 ildən sonra özlərinə zərər gələcək deşikləri indidən nə tez qapayırlar... ”¹

Bədii dil üçün maraqlı üslubi fiqurlardan olan həmcinsləşdirmədən mollanəsrəddinçilər satirik situasiyalarda məhərətlə istifadə etmişlər. Müxtəlif cümlə üzvlərinin həmcins şəkildə işlədilməsi ayrı-ayrı üslubi vəzifələrdə müşahidə olunur. Molla nəsrəddinçilər həmcins üzvlərə belə çox yer verməklə komik şərait yaratmağa çalışmışlar. Həmcinsləşən cümlə üzvü eyni suala cavab vermək və eyni qrammatik vəzifə daşımaq xüsusiyyətinə malik olsa da, sözlərin semantik keyfiyyəti bəzən elə fərqli olur ki, bu fərq oxucunun gülüşünə səbəb olur. Ömər Faiqin dilindəki həmcinsliyin əsas üslubi vəzifəsi əhatəlilik yaratmaq, geniş diapazon verməkdir. Həmcinsləşən üzvlərin lüğəti mənaca sinonimlik və ya qeyri-sinonimliyindən asılı olmayaraq sadalanan sözlər əşya və hadisənin əlamət və keyfiyyətlərini cəmləşdirir: “Öylə qələt ki, gözümüzün önündə duran ac, çılpaq, səfil, yetim, gözü yaşlı, yurdsuz, kimsəsiz uşaqlarımızın halını bir dəqiqə olsun mərhəmət nəzərinə verməz. Öylə cəhalət ki, *təlimsiz, tərbiyəsiz, tənbel, səfih, mirasa, ata qazancına göz dikən, ləyaqətsiz millətin gələcəyi üçün vəbadan daha qorxulu, ilandan daha zərərli, zəhərdən daha kəskin, ölümdən daha iztirablı olan əxlaqsız bir çox dövlət cavanlarımızın halını, gələcəyini düşünürüz də*”².

Həmcinsləşdirməni Ö.F.Nemanzadə bəzən o qədər genişləndirir ki, cümlənin əvvəlinə yaxşı əhval-ruhiyyə ilə başlasaq da, sonuna çatdıqda bədbin notlarla nöqtənin qoyulduğunun şahidi oluruq. Bu təzad dolu fikirlər oxucunu bəzən çaşbaş da sala bilir.

“Səhər yaxınlaşmışdı. İnsanlara bir tərəfdən rahatlıq, digər tərəfdən narahatlıq verən gecənin qaranlığı, pək çox dəhşətli vüquatları ağuşi-zülmətində bəsliyən bu siyah pərdə, bir çox münasibətlərə səbəbi-yeganə olan bu təbii zülmkar, alçaq insanları həmişə sayeyi-müavinətə alıb, icrayi-xəbəsat və cinayətlərinə müsaidə edən, xanimansız fənalıqları doğan qaraiüzlü, bu madərxof və heybət yavaşı-yavaşı, sanki

¹ Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı, 2006, s. 92.

² Yenə orada, s. 32.

*yuxarı doğru qalxırdı, məkanına gedirdi*¹. Qeyd etdiyimiz bu cümlə ilk baxışda bizə uzun görsənib, mürəkkəb cümlə təsiri bağışlasa da, əslində sadə cümlədir. Lakin bu cümlədə “məkanına gedirdi” xəbərindən doğan “nə?” sualına cavab verən mübtədanı axtardıqda bütün bu sadalananların həmcins mübtədə olduğunu görürük.

Molla Nəsrəddinin dilindəki diqqəti çəkən əsas xüsusiyyətlərdən biri də sözlərin cümlədəki sırası məsələsidir. Mollanəsrəddinçilərin dilindəki bu xüsusiyyət bəzən qrammatik normaların pozulması olaraq qiymətləndirilib, tənqid olunmuşdur. Halbuki ana dilinə bu qədər həssaslıqla yanaşan bu şəxslərə belə bir iddiada olmaq ədalətsizlikdir. Ömər Faiqin dilindəki bu qrammatik normadan kənara çıxma üslubi xarakter daşıyır. Bu üslubi cəhət sadəcə nəsr əsərlərinin deyil, şeir dilini də əhatə edir:

Vəli doğru fikir eylə ey namidar,

Vərərmi bu vaqiyə sənə ixtiyar.

Ki, tərک edəsən xaki-İrani sən.

Qala xari-sərgəştə əhli-vətən.

Rücu eylə insafi-viddanına,

*Yaraşarmı bu heç sənin şanına*².

Nəticə olaraq Ömər Faiq Nemanzadənin dili haqqında bunu qeyd etməliyik ki, müəllifin hər bir məqalə, felyeton, elmi-publisist yazısını araşdırdıqca yeni, maraqlı dil faktları ilə rastlaşırıq. Bu xüsusiyyətlərin bəzisi ümumilikdə mollanəsrəddinçilərin üslubundan doğur, bir hissəsi isə məhz Ömər Faiqin özünə məxsusdur. Mollanəsrəddinçilərin yazılarında söz sırasını pozması bəzən tənidiqlərlə qarşılansa da, bu onların özlərinə məxsus üslubi keyfiyyətə çevrilmişdir. Mollanəsrəddinçilər heç bir yerdə məzmunu təhrif edən inversiyaya yol vermir, söz sırasında canlı danışıq dilinə uyğun olaraq sintaktik sərbəstliyi saxlayırlar. Ömər Faiqin də məharətlə istifadə etdiyi bu keyfiyyətlər məhz satirik üslubun gözəlliyini üzə çıxarmağa xidmət etmişdir.

¹. Yenə orada, s.51

². Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı, 2006. s. 161.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ercilasun B. Servet-i Fünun`da edebi tenkit. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.
- 2.Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1963.
- 3.Hacıyev T. “Molla Nəsrəddin`in dili və üslubu”. Bakı, “Yazıçı” 1983.
- 4.Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I. cild (II hissə). Bakı, “Elm” 2017.
- 5.Nemanzadə Ö.F. Nəşri-əsarə dəvət. Qanun nəşriyyatı. Bakı, 2013.
- 6.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb. Bakı, 2006.

Elçin Məmmədov
fil.ü.f.d. dosent

**ÖMƏR FAIQ NEMANZADƏNİN
FELYETONLARINDA İŞLƏNMİŞ
ONOMASTİK VAHİDLƏRİN
ÜSLUBİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Professor Qəzənfər Kazımov yazır: “*Bədii-publisistik əsərlərin, o cümlədən felyeton janrının əsasında faktik material durur. Həmin material yalnız publisist üslubda deyil, həm də bədiiilik prinsipləri nəzərə alınmaqla işlənir, bədiiilik süzgecindən keçirilir. Felyeton janrı bir sıra görkəmli rus və Avropa yazıçılarının əlində geriliyin, ətalətin, eybəcərliklərin, vaxtını keçirmiş ictimai qaydaların işfəsi üçün güdrətli bir vasitə olmuşdur. ... felyetonların əksəriyyəti komik sənətin zaraqat, yumor, kinayə, istehza, sarkazm vasitələrindən istifadə edilməklə yazılmışdır. Kinayəlilik bu felyetonların canına elə hopmuşdur ki, hər hansı bir satirik felyetonu oxuyarkən onun (kinayənin) necə, mətnin harasında, hansı dil vasitələrində meydana çıxdığını müəyyənləşdirmək, dəqiq sərhəd qoymaq çox vaxt çətin olur*”¹.

Ömər Faiq Nemanzadə mətbuat tariximizdə öz dəsti-xətti olan ədiblərdən biridir. Onun müxtəlif qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi yazıları XX əsrin əvvəllərinə aid Azərbaycan cəmiyyətindəki problemləri bu və ya digər formada qabartmağa yönəlmişdir. Maraqlıdır ki, mətbuatda çap olunan yazıları müxtəlif janrlarda (bədii-publisistik məqalələr, felyetonlar, xatirələr) olsa da, demək olar ki, onun qaldırdığı problemlər zamanına görə aktualıq kəsb edirdi.

O, mübarizə tariximizdə, xalqın, cəmiyyətin ictimai və milli şüurunun oyanmasında əvəzsiz rol oynamış, satirik mətbuatın yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun fəaliyyətinin ana xətti “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlıdır və o, jurnalın nəşrində mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, “*Cəlil Məmmədquluzadənin özü Faiq əfəndinin bu sahədəki xidmətlərini həmişə ehtiramla xatırlayırdı...*”

¹Kazımov Q. Yazıçı və dil. Bakı, 1975, s. 179-180

Məhz onun varlığı ilə, onun yoldaşlığı ilə C. Məmmədquluzadə son dərəcə ciddi və mühüm bir addım atmış, xalqın həyatında, ictimai süürunda dönüş yarada biləcək “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanının nəşrinə nail olmuşdur”¹.

Ömər Faiq Nemanzadə şüurlü ömrünün çox hissəsini mətbuatda keçirmiş, yaşadığı cəmiyyətdə baş verənlərə biganə qalmamış, zaman-zaman müxtəlif yazılarında vətəndaş mövqeyini ifadə etməyə çalışmışdır. Elə uzun müddət “Molla Nəsrəddin” jurnalında çalışdığı üçün həmin məcmuənin üslubu onun yaradıcılığına da sirayət etmiş və felyetonlarında bu daha qabarıq görünmüşdür. O, yazdığı felyetonlarında Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarından yetərinə faydalanmış, xüsusilə işlətdiyi xüsusi isimlərdən fikirlərini ifadə etmək üçün məharətlə istifadə etmişdir. Beləliklə, Ömər Faiq Nemanzadə felyetonlarında işlətdiyi çoxsaylı onomastik vahidləri təasdüfən seçməmiş, məqsədinə uyğun olaraq, onlara müəyyən üslubi çalar vermişdir.

İlk növbədə, qeyd edək ki, ədib felyetonlarında müxtəlif imzalar işlətməmişdir. Məsələn, *Lağlağı, Cəhrəçi xala, Dərdmənd, Dəli, Mozalan, Çoban, Ömər Faiq Nemanzadə*. Bu imzalar yazdığı felyetonların məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, *Lağlağı, Cəhrəçi xala, Dərdmənd, Dəli, Mozalan, Çoban* imzalı felyetonlarında kinayə, açıq etiraz qabarıq şəkildə görünür. Yalnız bir felyetonunda (“Təşəkkür”) öz adını (Ömər Faiq Nemanzadə) işlətməmişdir. Öz adını imza kimi işlətdiyi həmin yazının məzmununda ironiya deyil, ciddi mətləblər yer almışdır.

Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarında işlənmiş onomastik vahidlər daha çox toponimləri (yer adlarını) və antroponimləri əhatə edir.

Ədibin işlətdiyi toponimlərin əhatə dairəsi əksər hallarda onun səfər etdiyi ərazilərlə məhdudlaşır. Belə ki, Tiflis, Bakı, Təbriz, İrəvan, Şuşa, Naxçıvan, Dağıstan, Kürdəmir, Ordubad, Xorasan, İran, Nehrəm, Gəncə, Şəki, Şirvan, Qafqaz, Mazandaran və s. yer adları onun felyetonlarında müxtəlif üslubi situasiyalarda işlənmişdir. Məsələn, “Bilməli xəbərlər” felyetonunda oxuyuruq: “*O şəhər Bakı şəhəridir, qlava divanxanasının 11 nəfər əzasından ancaq biri öz dilində hıqqana-hıqqana qol çəkə bilir*”².

¹Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, s. 4

². Yenə orada, s. 256.

Yaxud Bakı sözünü digər bir felyetonunda (“Bakı dəryası”) daha çox mətnin təsir gücünü artırmaq, oxucuda assosiativ hallar yaratmaq üçün demək olar ki, hər cümlədə işlədir: “*Nə gözəlsən, ey Bakı dəryası! Və nə xoşbəxtsən, ey Bakı dəryası! Ey Bakı dəryası, ey dəryaların seçilmişsi! Ey göllərin padşahı! Nə göl kimi gölsən, ey Bakı dəryası, çünki yer üzündə sən kimi böyük göl yoxdur, nə dərya kimi dəryasan, ey Bakı dəryası, çünki çəkilib şir kimi durmusan kənardə və heç bir özgə dəryalara qarışmırsan, heç kəs ilə işin yoxdur! Nə gözəlsən, ey Bakı dəryası! Nə qəşəngsən, ey Bakı dəryası!*”¹

Başqa bir felyetonunda (“**Bakının əlacı**”) Bakı adına o dövrün tendensiyalarına uyğun üslubi çalar verməyə çalışmışdır: “*Bakıya lazımdır bir çarə qılmaq... Bakının üfunəti dünya və aləmə dağılıb qoymur nəfəs almağa. ... hamı gözünü dikib Bakıya və Bakıdan nicat yolu gözləyir, amma nicat əvəzinə şəhərin müzür həşəratı vilayətlərə dağılıb camaatı puça çıxarmaqdadır. Bakının şöhrəti müsəlmanın fikrini çəşdirir. Cavanlarımız özlərini Bakı qoçularına oxşadırlar, milyonçularımız Bakı milyonçularına oxşadırlar, müəllimlərimiz Bakı müəllimlərinə oxşadırlar*”².

Ömər Faiq Nemanzadə qələm və məslək dostu Cəlil Məmmədquluzadə kimi əsərlərində uydurma toponimlər də işlətməmişdir. Əlbəttə, ədiblər bu tipli uydurma yer adlarını işlətməklə cəmiyyətə bir mesaj ötürməyə, geriliyi, cəhələri, insan haqlarının pozulma dərəcəsini göstərməyə çalışmışlar. Mirzə Cəlilin işlətdiyi Danabaş, İtqapan, Qapazlı və s. uydurma yer adlarının ifadə etdiyi mətləblərin davamı olaraq, Ömər Faiq Nemanzadə də felyetonlarında vəziyyətin dramatikliyini göstərmək üçün uydurma yer adlarına müraciət etmişdir. Məsələn, onun “Fatma xala” felyetonunda əzilən zümrənin (qadınların) düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən bəhs edilir. Mətnə kinayəni bir az da tündləşdirmək üçün müəllif yer adlarının bir hissəsini uydurmuşdur: “*Fatma xalanın əri Qatır ürkdən şəhərin sakini Kərbəlayı Xaliquverdi Təzəkli kəndindən bir at almışdı... Qatırlı şəhəri ilə Heydərlı pirinin arası 2 saatlıq yoldur. Şəhərdən çıxanda Qurbağalı çayına kimi Təzəkli kəndinin yoludur,*

¹ Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, s. 277.

² Yəne orada, s.282.

*sonra çayı keçib Dovşantutan kəndinə tərəf bir saat qədərincə yol gedib Heydərlı pirinə çatur*¹. Bu nümunədəki Qatır ürküdən, Təzəkli, Qatırlı, Qurbəğalı, Dovşantutan adları müəllifin satirik üslubda işlətdiyi yudurma sözlərdir.

Müəllif felyetonlarında insanlar arasında yayılmış mənasız adətlərin bölgələr üzrə paylandığını həmin bölgələrin adını çəkməklə ifadə etməyə çalışmışdır: *“Dördüncü əlacı budur ki, lazımdır Bakıdan cəmi itbazları Naxçıvan mahalına – Nehrəm kəndinə, uşaqbazları göndərmək Varşava şəhərinə, arvadbazları göndərmək Xorasana, qumarbazları Nuxaya, çaxırbazları Salahlı kəndinə və mütrübbazları Peterburq şəhərinə*².

Ömər Faiq Nemanzadə felyetonlarında işlətdiyi insan adları da müəyyən üslubi məna daşıyır. Elə felyetonları var ki, onun adı birbaşa məzmunadakı satirik üslubdan xəbər verir. Məsələn, *“Cəhrəçi xala”, “Xortdana məktub”*.

Ədibin felyetonlarında işlənmiş antroponimləri iki qrupa bölmək olar: qadın adları və kişi adları. Qadın adları: Fatma xala, Xanpəri, Şəhrəbanu, falabaxan Zeynəb.

Maraqlıdır ki, Ömər Faiq Nemanzadə felyetonlarında işlətdiyi kişi adlarının əvvəlinə *hacı*, *kərbəlayı*, *məşədi* titullarını əlavə edərək, ironik məna verməyə çalışmış, sözləri ilə əməllərinin tərs mütənəşib olduğuna işarə etmişdir. Belə ki, o, *“Bakı dəryası”* felyetonunda yazırdı: *“Mən dururam “Goburnat” bağında, sənə tamaşa eləyirəm, amma məndən savayı da “Daş körpü”nün üstündə çox adam durur. Bunların çoxu əlli-altmış yaşında qırmızısaqqal kərbəlayı və hacılardır. ... və həmin hacı-məşədilər də sənə tamaşa edirlər. Xeyr, xeyr, hacı və məşədilər sənə tamaşa eləməzlər. Bəs nəyə tamaşa edirlər hacılar, kərbəlayılar və məşədilər? Dəryanın kənarında urus balaları çıtır!...”*³

Burda yer almış fikirlərə söykənərək, demək olar ki, müəllifin felyetonlarında işlətdiyi *Kərbəlayı Xalıqverdi, Məşədi Nurəli, Molla Qurbanqulu, Hacı İsmayıl, Hacı Zeynal, Hacı Məhəmməd Hüseynəli oğlu, Hacı Bağır, Hacı Ələkbər, Molla Süleyman molla Osman oğlu, Hacı Se-*

¹Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006.

²Yenə orada, s. 283

³Yenə orada, s. 278.

yidağa, Məşədi Xəkəndaz, Məşədi Mozalan və s. antroponimlər yuxarıdakı ironik fikirlərini davamı etdirmək üçün yazıçının tez-tez işlətdiyi adlardır.

Beləliklə, “XIX əsrin ikinci yarısında ədəbi dilin bədii üslubunda yaranmış onomastik leksikanın çox zəngin və rəngarəng”¹ liyi XX əsrin əvvəllərində yazılmış məqalələrdə də davam etmişdir.

Ömər Faiq Nemanzadənin “əsərlərində mövcud olan onomastik layların məhz öz dövrünə məxsus vahidlər, toponimlərin isə anadan olduğu, yaşadığı, yaxud da qısa bir müddətə getdiyi yerlərin adı ilə bağlı olduğunu görmək olar”².

Onun felyetonlarda “qondarma antroponimlərlə, o cümlədən komizm yaradan xüsusi adlarla müxtəlif fikirlər ifadə edilmişdir”³.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu, Bakı, 2017
2. Kazımov Q. Yazıçı və dil, Bakı, 1975
3. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) Bakı, 2008
4. Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006

¹ Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) Bakı, 2008, s.16

² Yenə orada, səh.16

³ Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu, Bakı, 2017, s. 109

Qalibə Hacıyeva
fil.ü.f.d., dosent

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TÜRK DİLİNƏ MÜNASİBƏT

Azərbaycan xalqının tarixində XX əsrin əvvəlləri milli özünüdərkini keyfiyyətcə yeni mərhələsi kimi kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjaziyanın yetişməsi, onun ideoloqlarının meydana çıxması, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyinin milli mənlilik şüurunun formalaşdığı bir dövrdür. XX əsrin əvvəllərində Bakı Azərbaycanın mədəni – tarixi, həmçinin siyasi ideoloji mərkəzi idi. Bu dövrdə tarixi hərəkatın intensivləşməsi, müxtəlif siyasi partiyaların ideoloji mübarizəsinin genişlənməsi, Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanda əks – səda verməsi, xalqın sinfi təbəqələşməsinin güclənməsi dövrün siyasi – mədəni məzmununu müəyyənləşdirir, Bakının milli – siyasi əsasda mərkəzləşməsi digər sahələrdə olduğu kimi buraya müxtəlif mədəniyyətlərin axınına da gücləndirir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycan tarixində yeni dövr başlayır. Çox keçmir ki, Bakıda universitet açılır, xaricə tələbələr göndərilir, müstəqil dövlətin müxtəlif sahələrdə ilk milli mütəxəssisləri hazırlanır, parlament yaradılır. Məhz bu dövrdə dövlətin milli müstəvidə inkişafında dil məsələləri də öndə dayanan ən ciddi mədəni-siyasi problemlərdən birinə çevrilir. XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi həyatın gərginliyi, hadisələrin tez-tez dəyişməsi ədəbi dilin mənzərəsinə də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ədəbi dil ardıcıl surətdə xalqın məişətinə yaxınlaşır, ictimai-siyasi proseslərə qoşulur, mübarizə vasitəsinə çevrilir. Milli oyanış, ilk milli parlamentin meydana çıxması, müstəqil dövlətin quruculuğu ədəbi dilin xarakterinə, müəyyən demokratizim, millilik gətirir. Bununla da Azərbaycan ədəbi dili əsrin əvvəllərində gərgin siyasi ideoloji mübarizənin predmetinə çevrilir ki, bu da nəticə etibarilə dil proseslərinə elmi-nəzəri münasibəti formalaşdırır. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, dövrün ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində görkəmli söz ustaları ilə yanaşı, mətbuat işçiləri, ziyalılar da bütünlüklə iştirak edirdilər dilidir.¹

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: “Maarif”, 1987. s.181

Bu mərhələdə elə bir ziyalı tapmaq mümkün deyil ki, dil məsələsinə öz münasibətini bir neçə dəfə bildirməmiş olsun. Onların içərisində elələri də var ki, həmin məsələ barəsində çox ciddi konseptual əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürür. Hələ əsrin əvvəllərində milli birliyin təməlinə dilin əsas rolunu dəyərləndirən Ə.Hüseynzadə, türk ittihadını yaratmaq üçün ən əvvəl atılacaq addımın dil birliyi olduğunu dərk etdiyindən ittihad sahəsindəki fəaliyyətini dildən başlamağı zəruri sayırdı¹ C.Məmmədquluzadə isə yazırdı ki, Azərbaycan can xalqının dili anaların övladlarına beşikdə ikən türk dilində dediyi layla dilidir.²

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elm və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Firudin bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənəmzaminli kimi ziyalıların arasında Ömər Faiq Nemanzadənin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dilin millətin həyatında önəmli və həlledici rolunu çox yüksək dəyərləndirən Ömər Faiq yazırdı: “Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur. Mən inanmam ki, dilini sevməyən millətini sevsin, çünki, dil millətin tək nişanıdır...”³

Ömər Faiq Nemanzadənin dil problemlərinə çox ciddi münasibəti təsadüfi deyildi. XX əsrin əvvəllərində milli dil məsələləri bir tərəfdən ciddi mübarizə xarakteri daşıyırdısa, digər tərəfdən isə Nizami Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilçiliyi demək olar ki, praktik dil, ilik idi və onun qarşısında aşağıdakı məsələlər dayanırdı: ədəbi dilin norması, imla, əlifba, tərcümə dili və s.⁴

Ömər Faiq Nemanzadə istibdada qarşı mübarizədə, milli şüurun formalaşmasında dilə ən mühüm vasitə kimi baxır və yazırdı ki: “Sevgili oxucularım! Millətlərin qan və od içində çalışdığı belə bir həngamədə “dil” məsələsi ilə vaxt keçirməyimə çaşib məni qınamayın. Mən görürəm ki, bizi o qan və od dənizindən qurtarmaq istəyənlərin çoxu hələ özgələrin dil və adət əsiridirlər. Bunlar bu əsirlikləri ilə bərabər bizi də əsirlikdən qurtarmamaq, yalançı pəhlivanlıqda bulundurmaq istəyirlər. Bəlkə deyərsiniz ki, dilin millətpərvərliyə nə dəxli var? Bir kişi türkcə bilə bilə qəsdlə danışmaz, amma ürəkdən millətpərvər olar.

Belə ikiüzlülər gərək ola bilsin. Lakin mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin tək nişanıdır, millət sevgisi-

¹ Füyüzat (1906-1907) Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007.s. VII

² Molla Nəsrəddin (1906-1907) c.1. Bakı: “Şərq-Qərb” 2017, s.10

³ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.24

⁴ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1995, s.393

nin birinci əlamətidir. Dilini sevməyənin ürəyində millətpərvərlik duyğusu aramaq istiodtdn bal dadı gözləməyə oxşar. Milli dilində danışmaq istəməyənin millətpərvərlihdən dəm vurması yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz. Mənə deyirlər ki, öz dili, öz ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından utanmalıdır”¹.

XX əsrin əvvəllərində hələ milli istiqlal yollarının tam müəyyənləşmədiyi bir dövrdə xalqın milli şüurunun oyanmasında dilin mühüm bir vasitə olduğunu qeyd edən Ömər Faiq bu dövrdə türkçülük ideologiyasının da bünövrəsində dilin əsas amil olduğunu xüsusi olaraq vurğulayırdı. Bu dövr Qafqazdakı mövcud ictimai-siyasi vəziyyətdə “tatar”, “osmanlı”, “müsəlman”, “azərbaycanlı” kimi müxtəlif etnik, dini və coğrafi adlarla milli kimliyi pərdə arxasında gizlədilən və burada yaşayan türk xalqlarına milli kimliyinin türk olduğunu anlatmadan və sübut etmədən, onları bir yerə toplamaq, milli əsarətə qarşı mübarizəyə qaldırmaq qeyri-mümkün idi. Buna görə də Ömər Faiqın publisistik yazılarının ana xəttini dil və milli kimlik məsələsi təşkil edirdi.

Türkçülüklə bağlı Nemanzadənin ən dəyərli yazılarından biri 1917-ci ildə “Qardaş köməyi” məcmuəsində qələmə aldığı “Mən kiməm?!” məqaləsidir. Həmin məqalədə Ömər Faiq bu günümüz üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir çox maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. Bu məqalədə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Ömər Faiqın dini ekstremizmin türkçülüyə vurduğu zərbəni çox aydın şəkildə təhlil etməsidir: “Hə, ey türk! İstər darıx, istər qarıx, yaxandan əl çəkəcəkdir deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda niyə bircə zadı – yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə “Kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkəm? Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra Türk qalacaqsan. Sənin bu türklüyünə nə şiəlik, nə babılıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz.

Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən! Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şiə, sünnü, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın.

¹Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.229

Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsirləri, nizam, idarə və asayiş üsulu “yasaq” qanunları hənzut Bağdād, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sənin yurdunda var idi. Sən öz dadlı dilini cığırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənin göyçək əlifba və yazın var idi.

Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırsa, qorxuram ki, geç ayıldığımız vaxt sağalıb yigicə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola. Ey türk keçmişlərdən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsl vücudunu tanı, qədrini anla. Ey türk yaxşı bil ki, bugünkü məşhərin srui-israfilə elmə, milli ittihadə dəvət ediyor!”¹

Qeyd edək ki, Ömər Faiqdən öncə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa aydınlarımız bu məsələyə toxunaraq bəzən türklərin milli kimliklərini dini kimliklə eyniləşdirmənin yanlış olduğunu dəfələrlə yazmışdılar. Ancaq çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal altında tutduğu bir əsrə yaxın müddətdə apardığı antitürk siyasətinin nəticəsi idi ki, millətin özünüdərkə prosesi kifayət qədər ağırlı keçirdi. Milli şüuru çar Rusiyasının ideoloqları tərəfindən zədələnen Azərbaycan türkləri özlərini ən yaxşı halda “müsəlman” olaraq qəbul edirdilər. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, onlar arasında bununla kifayətlənməyib milli kimliklərini “persiyan”, “sünni”, “şiə”, “tatar” kimi göstərənlər də tapılırdı. Lakin Ömər Faiq mətbuat səhifələrində yer alan yazılarında türklərin parçalanmasına xidmət edən bu ideologiyaya qarşı sərt çıxışları ilə diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Çox doğru olaraq yazırdı ki, halbuki Təbrizin şiəsi, Osmanlının sünnisi, Qafqazın müsəlmanı hamısı Türk oğlu türkdürlər. Ancaq Qafqaz Türkü İrən türkünə “ac tat”, Tiflis Türkü isə “persiyan” gözü ilə baxır. Nəticədə də İrən Türkləri uşaqlarını fars məktəbində oxudub özlərinə “şiə-fars” rəngi verirlər.

Lakin Ömər Faiq mətbuat səhifələrindəki çıxışları ilə türklüyün nə dinlə, nə də dinsizliklə bağlı olmadığını açıq şəkildə olmadığını göstərirdi. Türklük bir milli kimlik, öz soyunu və kökünü tanımaqdır. Türklər isə, hələ islamdan öncə həm milli kimliklərini – türklüklərini, həm də dini kimliklərini – Tanrıçılığı yaxşı anlamışlar. Bu mənada, Türklər

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.267-268

dünyanın köklü və inanlı millətlərindən biridir. Ancaq ötən min illiklər ərzində başqa millətlərə yurdumuzda və ürəyimizdə yer verərək Türklüyümüzə uzaqlaşdığımız zamanlar da az olmamışdır. Ömər Faiqin təbircə desək: “Ey özünü itirir, unudur dərəcədə müsafirpərvərlik, özgülərə hörmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sənin ruhun, sənin qanın, səninin düşüncən, səninin varlığın hənuz səninin özündə ikən sən bugünkü kimi dil-siz, yazısız yəni milli nişanəsiz deyildin. Ey sadə ürəkli türk, dünən, bu gün öz varlığını, öz mədəniyyətini göstər bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bugünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına görə incimə”.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin kütləviləşməsi, ilk növbədə publisistik üslubun maddi-texniki bazası, yəni mətbuatın genişlənməsilə bağlıdır. Məhz bu illərdə onlarla türkdilli qəzetlər, jurnallar nəşr olunur ki, həmin qəzet və jurnalların ətrafında dövrün ən görkəmli ziyalıları birləşirlər. Dövrü mətbuatın milli dilimizin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı: “*Millətlərin dərəcə-yi-tərəqqiləri məhz bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatlarıdır... mətbuatı olmayan millətin mövcudluğu, istiqbalı qətiyyəən yoxdur*”¹.

Azərbaycanın böyük ziyalılarından olan Seyid Hüseyn isə göstərirdi ki, “*Mətbuat bir millətə, bir qövmə nəf verər ki, o millətə eşidən qulaq, dərk edən baş və yaxşını yamandan təmtiz edən əql və fikir olmuş olsun... Mətbuat millətin dili məqamındadır*”².

Dil məsələlərinin XX əsrin siyasi proseslərinin başlıca problemlərindən biri kimi qarşıda dayanması təsadüfi sayıla bilməzdi. Çünki bu dövrdə türk dili çox ciddi keçid dövrünü yaşamaqda idi. Məhz buna görə də, dil məsələsi XX əsr Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərinin önündə dayanırdı və bu vəzifənin əsas icrası isə mətbuatın üzərinə düşürdü. Dil məsələlərini bu dövrün vacib milli məsələsi olaraq gündəlikdə saxlayan, mətbu orqanı kimi, sadəcə üslubuna görə bir-birindən fərqlənən “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları öncüllük edirdi.

“Molla Nəsrəddin”də “sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” müraciətilə ana dilimizin çox yüksək milli dəyərlərini sadə danışq dilində qorumağı milli mədəniyyətimizin ən başlıca ideya

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.181

² Füyuzat (1906-1907) Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007. №1

– siyasi problemi kimi qarşıya qoyurdusa, “Füyuzat”da isə dilə münasibət daha ciddi elmi-ədəbi səviyyədə öz əksini tapırdı. Bu ideyanın daşıyıcısı kimi Ömər Faiq Nemanzadə yazılarının birində deyirdi ki, “*öz dili, öz ədəbiyyatı olmayan millət öz varlığından danışmağa utanmalıdır*”¹.

Ömər Faiq Nemanzadə kimi bütün həyatını türkçülük ideologiyasının inkişafına həsr etmiş XX əsr ziyalılarımızdan “Füyuzat” jurnalının redaktoru Əlibəy Hüseynzadə də rəsmi toplantılarda Türk dili ilə bağlı müxtəlif mövzulara aid məruzələrlə çıxış etmiş, türk dilinin Avropa dillərilə rəqabət edə biləcək səviyyədə dayandığını və onun qrammatik qayda – qanunlarının əsasında işlədilən fikrin daha mükəmməl ifadə imkanları olduğunu göstərmişdir².

Bu ziyalıların gərgin əməyi nəticəsində XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı Azərbaycan reallığının, o cümlədən, düşüncə mədəniyyəti reallığının ən müxtəlif tərəflərini əhatə edir, ən müxtəlif problemlərlə yanaşı, dil və dilçilik məsələləri də milli mətbuatın səhifələrində öz əksini tapır və nəticə etibarilə, reallığı izah edən dil formalaşmış təkmilləşir.

Şamil Qurbanov o dövrü belə səcciyələndirirdi: “Əsrin əvvəllərində sadə, səlis və aydın dildə yazmaq sahəsində Mirzə Fətəli Axundov ənənələri davam edirdi. Cəlil Məmmədqulzadənin “Poçt qutusu” kimi bir əsəri həmin illərdə yazılmışdır. Bədii dil sadəliyini ədəbiyyatımıza Ömər Faiq gətirməmişdir. Amma o, elmi – publisist dildəki sadəliyi, aydınlığı mətbuata gətirən və bu sahədə Həsən bəy Zərdəbinin nəcib işini davam etdirərək onu ehtirasla təbliğ edənlərdən biri idi. “*Dilimiz və imlamız*” məqaləsində onu da bildirirdi ki, *türkcə yazmaq yüngül, asan iş deyil. Bu yazdığım da belə nə qədər ərəbcə sözlərin yerinə türkcə yazmaq istədim, bacara bilmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əlbət, yavaş-yavaş öyrənəriz, sonra yüngül dadlı olar. Yazacağım hələ bitməmişdir*”.

Ömər Faiq Nemanzadənin dilə gətirdiyi bu sözlər dil haqqında yazdığı ilk məqalənin son sözləri idi. Amma dil haqqında böyük ictimai hərəkətin başlanğıcı oldu. Təsədüf elə gətirmişdir ki, düz iki il sonra 1906-cı il aprelin 7-də çap olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.24

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1995, s.25

nömrəsi də bu ruha sarılmış, açıq – aydın yazmağın, sadəlik hikmətinin, fəlsəfəsinin ilk nümunəsini göstərmiş və Ömər Faiq Nemanzadənin “bitməmiş” söhbətini vətəndaşlıq qeyrəti ilə davam etdirmişdir”¹.

XX əsrin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparan Azərbaycan milli mətbuatının inkişafında mühüm xidmətləri olan Ömər Faiq Nemanzadənin mübarizə tariximizdə, xalqımızın ictimai və milli şüurunun oyanması və formalaşmasında xüsusi mövqeyi vardır.

1936-cı ildə Cəlil Məmmədqulzadənin “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunmuş xatirələrində “Molla Nəsrəddin”in dil aydınlığından söhbət gedən yerlər Ömər Faiq Nemanzadənin də diqqətini cəlb etmiş və o jurnalın kənarında bu sözləri yazmışdır: “Açıq türkcə yazmağın gərəkliliyi xüsusunda üç il əvvəl “Şərqi-Rus”da və “Dəvət” adlı kitabda uzun məqalə və sətirlər yazılmışdır”. Bu da göstərir ki, Ömər Faiq “Şərqi-Rus”da bu sahədəki fəalliyətinə ciddi əhəmiyyət verir və özünü bu işin ilk təşəbbüskarlarından biri hesab edir. Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” Ömər Faiq Nemanzadənin həyat və yaradıcılığının parlaq güzgüsü idi. Bu jurnal məsləkdaşları, xüsusilə C.Məmmədqulzadə ilə birlikdə Ömər Faiq Nemanzadə üçün mübarizə məktəbinə çevrilmişdi.

Ömər Faiqin “Şərqi-Rus”dakı başqa məqalələrinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, onlar da “dərdlərimizin digər tərəflərindən bəhs edir, diqqəti sadə, aydın dil ilə ictimai qüsuralara cəlb edir, “çürük qafamızı, kifli beynimizi, yaşlanmış fikrimizi, zərərli adətlərimizi, meymunca təqlidimizi” (“Şərqi-Rus” 28 avqust 1904) dəyişməyə çağırırdı. Milli psixologiyaya, xalqın ümumi əhval-ruhiyyəsinə bələd olan Ömər Faiq “Nə üçün haqqımızı istəmiriz” adlı məqaləsində çox haqlı olaraq göstərirdi ki, “zəmanəmizdə bizim kimi boş xəyal və quruntu ilə vaxt keçirən, fürsətdən istifadə etməyən heç bir millət olmasa gərəkdir” onun fikrincə qəflət yuxusu bizi o vəziyyətə gətirmişdir ki, bizə “gözümüzün önündə duran ac, çılpaq, səfil, yetim, yurdsuz, kimsəsiz uşaqlarımızın halına bir dəqiqə də olsa mərhəmət nəzəri ilə baxmağa” imkan vermir.

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.36-37.

Cəhalətin bərəkətindən isə “təlimsiz, tənbel, səfeh, yalnız ata qazancına göz dikən, ləyaqətsiz millətin gələcəyi üçün vəbadan daha qorxulu, ildan daha zəhərli, zəhərdən daha kəskin, ölümdən daha iztirablı olan əxlaqsız bir çox dövlətli cavanlarımızın halını gələcəyini düşünmürük”¹.

Ömər Faiq Nemanzadənin adı çəkiləndə ilk növbədə ana dilimizin saflığının qorunması uğrunda mübariz tribunaya çevrilmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalını qeyd etmək lazımdır. Bu təsadüfi deyildir, çünki “Molla Nəsrəddin” kimi bir jurnalın nəşri və fəaliyyətində Ömər Faiq Nemanzadənin həlledici rolu olmuşdur. Məhz onun köməyinə arxalanan Cəlil Məmmədqulqzadə son dərəcə ciddi və mühüm bir addım ataraq xalqın həyatında, ictimai şüurunda dönüş yarada biləcək bu mətbuat orqanının nəşrinə nail olmuşdur.

Mollanəsrəddinçilər içərisində gələcəyə daha böyük ümidlərlə baxan Ömər Faiq “Dərdimiz dərmanımız”, “Dilimiz və imlamız”, “Dünya mömünlər üçün zindandır”, “Nə üçün haqqımızı istəmiriz”, “Günah kimdə”, “Biz də vaxta görə çalışaq”, “Qəbirdən xortlayan adam”, “Mədəniyyətim, səfahətim?” və s. bu kimi məqalələrlə elm, təhsil, eyni zamanda dil məsələlərinə kəskin mövqedən yanaşırdı.

Ömər Faiq “Mədəniyyətim, səfahətim?” məqaləsində deyirdi:

“Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı,

Nə dərdi gizlədə bildim, nə aşikar eylədim – deməklə iş aşmaz. Biz elm və mərifət təhsili ilə hüsn-əxlaq sahibi olacağımız yerə fəsad və əxlaqsızlığa bais olub öz qəbrimizi öz əlimizlə qazırıq”².

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ömər Faiq Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı publisistik irsi hələ lazımınca öyrənilməmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş bir çox fel-yeton və məqalələrin müəllifləri müəyyənləşdirilmədiyindən onların kimə aid olması hələ də sirr olaraq qalmaqdadır. Məhz buna görə də Əziz Mirəhmədov vaxtilə Ömər Faiq Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin” tarixindəki mövqeyi, “Qeyrət”in təşkili və idarə edilməsindəki rolunun yad edilməməsi və qiymətləndirilməməsini xüsusi vurğulayırdı³.

¹“Şərqi-Rus” 5 may 1904, 1, s.37

²“Açıq söz”, 15 dekabr 1995.

³Mirəhmədov Ə. Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”i. Bakı: 1980, s.186.

Fəxrəddin Vahidov da Ömər Faiq Nemanzadədən bəhs edərkən “Molla Nəsrəddin”də Cəlil Məmmədqulqzadəyə aid edilən “Zarafat”, “Bir boçqa su”, “Bibiheybət ziyarətgahı” kimi bir çox felyetonların da Ömər Faiqə məxsus olduğunu göstərir¹.

Bir çox müəlliflər kimi tədqiqatçı Muxtar Qasimov da Cəlil Məmmədqulqzadənin adına olan bir çox felyetonların Ömər Faiqə məxsus olduğunu iddia edirdi².

Bütün həyatını türkçülük ideologiyasına sərif etmiş Ömər Faiqin yaradıcılığında dil məsələsi öteri, keçici xarakter daşmırdı. O, istər iri həcmli əsərlərində, istərsə də ayrı – ayrı publisist məqalələrində ana dilimizin taleyini milli faciə kimi hər zaman ön plana çəkmişdir. Elə buna görə də ədib “Eşq və məhəbbət” məqaləsində öz doğma dilində danışmağı ar bilənləri tənqid edərək yazırdı: *“Milli dilində danışmaq istəməyənin millətərvərlikdən dəm vurması yalançılığın təzə modasından özgə bir şey ola bilməz. Türk dili dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir. Elə asanlıq səbəbindəndir ki, bəzi millətlərin arasında ümumi dil kimidir. Qafqazda bir rum ilə erməninin türkcədən özgə dil ilə danışdıqlarını görməzsiniz. Halbuki bizim bəzi atalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad uşaq ilə də özgə dil ilə danışmaq xəyalında bulunurlar. Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə görməzsiniz ki, öz dili ilə danışsın. Buranın qonaqlıqlarında milli dil, milli adət, milli süfrə, milli sadəlik bulamazsınız. Hələ xanımlar deyəsən ki, milli dilə düşməndirlər. Bunların adları özgə, dilləri özgə, tərbiyələri özgə, gələcəyi özgə, məhəbbətləri özgə! Bilmirəm bunların millilikdən payları nədir. Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik?!”*³.

Məqalədən aydın olur ki, Ömər Faiq Nemanzadə dilimizin vaxtı ilə qüdrətli bir dil kimi xalqlarası dil rolunu oynamaqla yanaşı, həm də qonşu xalqların dillərinə təsir gücünü də göstərir. Ömər Faiq Nemanzadənin bütün yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə milli dilimizin varlığı və təmizliyi daima əsas mövzu kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yanaşı, müxtəlif mətbu orqanlarında çıxış edərək bu mövzuya həsr olunmuş felyeton və publi-

¹ Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı: Azərbaycan SSR Bilik Cəmiyyəti, 1985, s.6

² Qasimov M. Mübariz inqilabı satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun ictimai-siyasi əhəmiyyəti. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1965, s.11

³ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.229

sist yazılarında öz dilini bəyənməyən, yad təsirlərə uyan, dili lüzumsuz ərəb, fars, rus sözlərilə eybəcərləşdirən “ziyalıları” kəskin tənqid hədəfinə çevirərək, bu əsərlər vasitəsilə ana dili barədəki fikirlərini təbliğ edir, onları beyinlərə yeritməyə çalışırdı. Bu baxımdan onun “Dilimiz və imlamız”, “Dərdimiz, dərmanımız”, “Eşq və məhəbbət”, “Diləklərimiz”, “Günün politikaçıları”, “Milliləşmək”, “Millətpərəstlik zamanıdır” və s. bu kimi əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Ömər Faiq Nemanzadə “Eşq və məhəbbət” məqaləsində yazırdı: *“Mən burada dilin gərək dirilik və mədəniyyət və gərəksə siyasət aləmlərində nə işlər gördüyünü və nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu sayacaq deyiləm. Qarsda minlərcə qardaşlarımızın hələ bir loğma ətmək fəryadı kəsilmədiyi bir vaxtda belə bir məsələlər ilə gün keçirmək əlbəttə yaxşı görünməz. Nə edim ki, bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərindən biri də dilimizdir. Daha doğrusu dilsizliyimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır. Bu gün bu yazılarımla ancaq gödəkçə yada salmaq istəyirəm ki, millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də eşq və məhəbbətlə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. Biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyən-məsək, kim kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər.*

Heç düşünmürük ki, biz özümüzü istəməyəndə özgələrin bizi istəmələrini ummaq dəlilikdir. Çasıb qalırım. Ufaq bir millət heç yoxkən özünü böyüdü, öz varlığını hər yol ilə də olsa, ölkələrə bildirir, öz ehtiramını saxlayır, özünü saydırır, amma biz? Lap tərsinə. Ən çox özümüz özümüzü bəyənmirik. Öz əlimizlə özümüza qəbir qazırıq. Nədən gözəl dadlı dilimizi bəyənmirik. Nədən bu gözəl dilimizi yaymağa can başla çalışırıq? Yox, yox, belə olmaz. Biz də gərək özümüz öz qadrimizi qanaq! Qanaq da, Məmmədləri-Mişa, İskəndərləri-Saşa, Kərimlər-Kiruş, Gülüsümləri-Gulya, Leylaları-lyalyaya çevirməkdən utanaq. Sözlərim doğru isə gəlin birləşək! Dil məhəbbətini millət məhəbbətinin başlanğıcı bilək. Dilimizə ən dərin eşq və məhəbbətlə sarınaq. Bunun xatirini heç bir xatirə dəyişməyək. Millət düşüncəsini yenə milli dil ilə ürəklərdə birləşdirək. Arada olacaq incikliklərə, küsmələrə gərək qulaq asmayaq.

Bu gün millətini tanıyanların, millətinə eşq və məhəbbət bağlayıb çalışanların nə kərəmətlər, nə məruzələr, nə fədakarlıqlar elədiklərini şükür ki, hər dəqiqə eşidib duyuruq. Artıq nə deyim?!”¹

Dilçi alim və əsl vətənpərvər kimi çıxış edən Ömər Faiq Azərbaycan dilinin zəngin inkişaf yollarını göstərməyə günün reallığını, yəni müxtəlif dillərin bir-birinə təsir və münasibətini də inkar etmir, ehtiyac olduğu halda, başqa dillərdən keçən alınma sözlərin zəruriliyini vurğulayırdı. Lakin bununla belə yabançı dillərin təsiri nəticəsində dildə ağırlıq yaratmağın, ədəbi dilimizi korlamağın əleyhinə idi.

Göründüyü kimi, Ömər Faiq Neman-zadənin publisist fəaliyyətinin ən başlıca və əsas prinsipi milli təəssübkeşliklə xalqına bağlılıq və vətənpərvərlik idi. Milli vətənpərvərlik hissini başlıca əlamətini isə dilini sevməkdə və onu yabançı təsirlərdən qorumaqda görürdü: *“Doğrudur, biz ərəb və farsdan minlərcə söz almışıq. Bundan sonra da ehtiyac gördükdə alacağıq və almalıyıq. Lakin o aldığımız sözləri özümüzə mal edib, onları öz Türk sərfimizə tabe etməliyik. Onları türk sözü kimi işlətməliyik. Ərəbin, farsın hamı sərf qaydalarını dilimizdən qovmalıyıq. Öz türk dilimizin əlində yalnız Türk sərfini hakim etməliyik. Bundan özgə dilimizə ehtiyatsız keçən bir çox ərəb və fars sözlərinin qarışılıqları bizdə ola-ola onları mümkün mərtəbə işlətməməliyik.*

Bizdə heç gərək olmayan ərəb fars sözlərini dilimizdə ən ziyadə işlədən “zəhmətsiz qafiyə” tapmaq istəyənlər şairlərimizdir. Şairlərimiz doğrudan qafiyə bəlasından şeirlərini yerli-yersiz ərəb və fars sızlrlərlə doldururlar. Amma qafiyəyə-zada məcbur olmaya-olmaya “nəslərini” ərəb və fars sözlərlə dolduranlara nə deməli. Bu gün yazı yazmağa başlayan bəzi cavanlarımızın ərəb və fars sözlərini yazmaq istəmələri, onun üçün dəli olmaları, dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti deyildir”².

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, Ömər Faiq Nemanzadə ana dilini yüksək qiymətləndirmiş və ona etinasız yanaşanları kəskin tənqid etmişdir. Onun əsərlərinin ana xəttini milli dil problemləri ilə bağlı fikirlər təşkil edir. Milli mətbuat vasitəsilə ana dili məsələsini özünəməxsus şəkildə çox önəmli bir məsələ kimi gündəmə gətirən Ömər Faiq Nemanzadə bütün ömrü boyu bu fikrin daşıyıcısı olmuşdur. Publisist yazılarında, müxtəlif məruzə və çıxışlarında döndə-döndə

¹ Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s. 229-230

² Yenə orada, s.196-197

bu məsələyə qayıdır və həmin ideyanı getdikcə dərinləşdirir. “*Bir-birinin gözünü sıxaran, bir-birinin qövmi ittihadı üçün ən əvvəl hər tayifə öz ləhcəsinə “mənəcə - sənəcə” “mənə - sənə” yzmaqlabilgi və fənn öyrənməlidir. Xüsusən Türkünstan, Tatarıstan, Osmanıstan kimi bir-birindən uzaq ləhcəcə ayrı “Turanlılar” mütləq öz ləhcələri ilə, öz imzaları ilə oxumağa, tərəqqiyə başlamalıdır. Öz ləhcələri ilə, öz imlaları ilə tərəqqi edib millət, ittihad, azadlıq təbilini, insanca yaşamağı, əsirlik alçaqlığını, ayrılıq zərərini yaxşıca biləndən sonra millət ittihadı da olar, gücü də.*

Çox heyiflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözlərilə doldurub bizi bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmasına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərəkən, qaşımızı qayıdırəkən gözümüzü çıxarmışlar.

Bəli, tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən bir çox sözlər alıb dillərini genişlətdiklərini və bu dünyada təbii bir qanun olduğunu indi məktəb uşaqlarımız da bilirlər. Biz nəinki ərəb və farslardan, firəng, yunan və italyan sözlərindən bir çox sözlər almışıq. Bizim kimi hər millət də bir-birindən yüz minlərcə sözlər alıb dillərini genişlətmışlər.

Lakin dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə özgələrin almağı arasında dağlar qədər fərq var. Biz özgələrdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad etmişik. Amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətmışlər. Özgələrdən söz almaq bizə böyük bəla olmuş, amma başqalara səfa. Özgələr böyük ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar. Özlərində olan bəzi sözləri almışlarsa da, çox az.

Özgələr aldıkları yad sözlərini özlərinə mal edib öz ləhcələrinə uydurmuşlar. Öz səhvlərinə və qaydalarına tabe etmişlər. Lakin öz dillərinin qanununa zidd olan yad səf qaydalarını heç vaxt qəbul edib, öz dillərini bərbad etməmişlər. Amma biz bədbəxtlər nə qayırmışıq, bilmirsiniz?! Biz bizə lazım olan elm, fənn istilahlərini qəbul etməklə bərabər, min illərcə işlətdiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb, yerinə ərəb və fars sözləri almışıq. Və onları böyük bir həvəslə yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, “alim” görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük.

Məsələn, tanrı, ana, ata, qardaş, yoldaş, çörək, su, duz, ot, göy, yer, ev, eşik, sevgi, istəmək, yaşıl, qırmızı... bu cür üç – dörd yaşındakı bala-larımızın da bildiyi minlərcə Türk sözlərimiz ola – ola, onları buraxıb yerinə həqqi - təala, pədər, madər, rəfiq, həmşirə, pak, məaqşir, səma, zəmin, astanə, məhəbbət, səbz, xüsrə, sürz sözlərini işlədirik və çoxlu da yazırıq və hətta onlar ilə yazmağı bir “hünər sərəfrazlıq” güman edirik.

Dünyada heç bir millət özgələrin sərff qaydalarını nə cürə ki, var eləcə qəbul edib, öz dillərinə doldurmamışdır. Ancaq dünyada bircə biz hamıdan “ağıllı”, “qanacaqlı” çıxıb özgələrin başlarındakı sırıqları ilə bərabər, ayaqlarının tozlarını da qəbul edib gözlərimizə sürmə etmişik”¹.

Ömər Faiq Nemanzadə bütün yaradıcılığı boyu ana dili barədə çox böyük səmimiyyət və məhəbbətlə danışır. O, bir vətənpərvər kimi öz dilini sevir, bir tərəfdən onu öyrənən və öyrədənələr kömək etmək üçün müəyyən dil məsələlərinə toxunur, digər tərəfdən isə dilimizin gələcək taleyi üçün ciddi narahatlıq keçirir və onu qoruyub inkişaf etdirmək üçün yollar axtarır. Bu narahatlığını “gürcü politikaçıları” adlı məqaləsində daha açıq göstərir: “Gürcü yerlərindəki türkləri gürcüləşdirmək azarı öylə bir yolda artmaqdadır ki, ona bir deyil, beş-on doktor da olsa çarə eləməz. Bu işdə hamımızın, bütün millətin əlbirliyi ilə yardımı, çalışması lazımdır. Çünki bu iş yalnız beş – on gürcü politikaçısının işi olsaydı, bəlkə bu qəqdər rahatsız olmazdıq. Lakin bu politika uğrunda sərff edilən pulların çoxluğunda, çalışınların sabitəsindən, dairənin genişliyindən anlaşılır ki, bu iş beş-onun karı deyil, bəlkə cəmiyyətlərin çoxu tərəfdarlarının köməkləri ilə görülən böyük fikir və ideyanın nəticəsidir.

Gürcülər qəzetlərilə ap-aydın çağırırlar ki, müsəlman gürcü mol-lalarının ürəklərindən türklük duyğusunu, ağızlarından Türk dilini gərək nə cür olsa çıxaraq və hər yol ilə qoymuyaq ki, Gürcüstanda türklük nişanəsi qala...

Mən indi ancaq millətin qanacaqlularına, türklük, müsəlmanlıq qeyrəti çəkənlərə, hər dürlü hiss və xüsusi mənfəətlərə sahib olanlara müraciət edib demək istəyirəm ki, dəxi bəsdir gürcü politikaçılarının azğınca rəftarlarına gərək yol verməyək. Yol verməyək ki, dəxi bəsdir

¹Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.195

gürcü müsəlmanlarını islamlıqdan uzaqlaşdıralar. Yol vermiyək ki, türk balalarını birər fəndlə yıxıb bəsləmək bəhanəsilə gürcüləşdirələr. Yol vermiyək ki, dumanlı havadan istifadə edib millətimizin quzularını tələf edələr. Sanmayın ki, bunun üçün çox şey lazımdır. Xeyir, xeyir, iki zad bəsdir: kəmiyyəət və kömək.

Əgər bizdə də doğrudan dini-imanı, möminlik əsiri, millət qeyrəti, türklük hissi, ehtiyacının şiddəti möhtac olanların hal və mövqeləri danılısaydı, Ağdam və Şəki kimi şəhərlərin dövlətliləri öz qanacaqlılarının, qazularının hümməti ilə özləri üçün ianə yığıdıqları vaxt bu gün açıqdan tələf olan, əldən din və millət qardaşlarını da yaddan çıxarmazlardı.

Vaxtdır ki, biz də bu həqiqətləri qanıb yaşamağa layiq olduğumuzu, millətimizin şərəfini, dilimizin salamətliyini –quru söz və lovğalıqla yox, əməlimizlə, köməyimizlə göstərək”¹.

XX əsrin əvvəllərinə aid Azərbaycan mətbuatının materiallarından aydın olur ki, Azərbaycan ziyalıları təkcə Azərbaycan türkcəsinin deyil, ümumtürk dilinin də inkişaf və həlli yollarını müəyyənləşdirməyə, onu digər yabançı dillərin təsirindən qurtarmağa çalışmışlar. Ömər Faiqin “Dilimiz, imlamız, ikinci ilimiz” adlı məqaləsində türk dili üzərində ərəb və fars dilinin təsirindən qurtulmağın yolları göstərilir və çox acı bir şəkildə ifadə edilir: “*Türklər nə qədər ki, türklükdən, Türküstandan uzaq düşüb, əsrlərcə ərəb hökuməti və dini, fars ədəbiyyatı nüfuzu altında qaldılar, o qədər türklüklərini və Türk dilini itirdilər*”².

XX əsrin əvvəllərində gündəlikdə duran ən ciddi dil məsələlərindən biri kimi ortağ türk dili məsələsində də Ömər Faiqin maraqlı mövqeyi görünür. Yabançı dillərin təsirinə qarşı ümumtürk dil xüsusiyyətlərinin ortaqlığını zəruri sayan Ömər Faiq, eyni zamanda, türk xalqlarının müəyyən ləhcə fərqlərinə də bir dilçi kimi daha çox diqqət yetirirdi.

Osmanlı, eləcə də digər Türk xalqlarının dil materiallarını müqayisə edən Ömər Faiq Nemanzadə yalnız bir dilçi kimi deyil, həm də ədib və publisist kimi öz kəskin münasibətini açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinmirdi: “*Bir-birinin gözünü çıxaran, bir-birinin qövmi ittihadı üçün ən əvvəl hər tayfə öz ləhcəsinə “mənca - sənca” “mənə - sənə” yzmaqla bilgi*

¹Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992, s.262

²Yenə orada, s.187

və fənn öyrənməlidir. Xüsusən Türkiistan, Tataristan, Osmanistan kimi bir-birindən uzaq ləhcəyə ayrı “ turanlılar ” mütləq öz ləhcələri ilə, öz imzaları ilə oxumağa, tərəqqiyə başlamalıdırlar. Öz ləhcələri ilə, öz imzaları ilə tərəqqi edib millət, ittihad, azadlıq təbilini, insanca yaşamağı, əsirlik alçaqlığını, ayrılıq zərərini yaxşıca biləndən sonra millət ittihadı da olar, gücü də” .

Dil materiallarının müqayisəsində bir çox hallarda öz sələflərinin fikirlərilə razılaşmayan Ömər Faiq başqa dillərin təsiri ilə milli dilimizin tarixi sabitliyinə xələl gətirən ədəblərimizə ciddi irad tutmaqla klassik ədəbi dilimizin estetik gözəlliyini qorumağı tövsiyə edirdi: “*İndiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. Cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib öz dillərini unudurlar, özgəsindən avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şeirlərini indikilərdə görə bilmirik*” .

Ömər Faiq “Türk dili” deyəndə yalnız Osmanlı türkcəsini deyil, təmiz Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutur, Azərbaycan və Osmanlı türkcəsində oxşar və fərqli ləhcə xüsusiyyətlərinə bir dilçi kimi daha çox diqqət yetirir, zəngin xəzinə hesab etdiyi ana dilini qoruyub inkişaf etdirmək üçün şair və yazıçıların dilə münasibət göstərmələrini çox vacib amillərdən biri sayırdı: “*İndi insaf ediniz, bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad edib bir dildən alıb işlədə, dəxi o dilin, o millətin nə şanı olar. Dəxi nə halda deyə bilərik ki, mənim də dilim və vücudum vardır*” .

Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Ömər Faiq Nemanzadənin dil haqqındakı fikirləri arxasında kəskin siyasi çıxışlar hakim dairələrdə kin, qəzəb oyadırdısa, kütlə arasında, demokratik ziyalılar içərisində ona qarşı geniş rəğbət yaradırdı. Azərbaycanın böyük satira ustası Mirzə Ələkbər Sabir Ömər Faiqin hökumət tərəfindən təqib olunmasına işarə edərək 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi “Töhmət” adlı şeirində çox mənalı və yumoristik şəkildə yazırdı:

*Söyləmədimmi sənə rahat otur, heyf sən
Çəkmə bu millət qəmin, çək özünə kef sən.
Xanə deyildir sənin, getməlisən zeyf sən
Eyləmədin etina, qüssə həməən oldumu?
Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu?!*

Bütün çətinliklərə, təqib təzyiqlərə baxmayaraq Ö.F.Nemanzadə dil və milli kimlik məsələsinə çox açıq ciddi siyasi mövqedən yanaşırdı: “*Ey özünü itirir, unudur dərəcədə maarifpərvərlik, özgələrə hörmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sənin ruhun, sənin qanun, sənin düşüncən, sənin varlığın hələ də sənin özündə ikən sən bugünkü kimi dilsiz, yazısız vəni milli nişanəsiz deyildin.*

Ey sadə ürəkli türk dünən, bu gün öz varlığını, öz mədəniyyətini göstərə bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bugünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına baxıb incimə. Səni lazımla tanımadıqlarını bilib məyus olma.

Bəsdir, bəsdir ey Türk, bir az ayıl. Ayıl da bir çox torpaqlarla dolan ağırlaşan dini əqidə pərdəsini gözlərinin üstündən qaldır. Əl-ayağını bir az tərپət. Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşıqları, yad ağacların yarpaqlarını, dallarını qır, at, qurtul. Bir az başını yuxarı qaldır. Öz varlığının, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etmişən, bəri bundan sonra olsun ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalıs.

Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırısaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola.

İndinin siyasi fəlsəfəsi tərəqqiyi millətçilikdə görüyor. Zamanın şövkət və sətəbət binası millətçilik bünövrəsi və təməli üstündə quruluyor” .

Tədqiqatdan görüldüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb – yarıdan digər ziyalılarımız kimi Ömər Faiq Nemanzadənin də bədii-publist yaradıcılığında dil problemi çox ciddi siyasi müstəvidə önə çəkilir və dilin milli şüurun formalaşmasında, millətin bütövləşməsindəki rolu aydın şərh olunur. Ədəbin tarixi xidmətinin böyüklüyü onda idi ki, o bütün yaradıcılığı boyu bu əhəməyə sadıq qalaraq, cəmiyyətin və dövlətin siyasi varlığında milli dilin rolunu və yerini daha düzgün qiymətləndirmişdir.

Bütün yaradıcılığı boyu Ömər Faiq Nemanzadəni düşündürən birinci ən əsas məsələ - milli dilimizin saflığı, onun elmi cəhətdən inkişafı, dünya dilləri, arasında mövqeyi, eləcə də, ümumilikdə dilçilik problemləri idi. Onun müxtəlif dil problemləri ilə məşğul olması, eyni zamanda ədəbi dil normalarının müəyyəmləşdirilməsindəki fəaliyyəti heç də dilçilərin elmi-nəzəri fikirlərindən geri qalmır. Bu isə onu göstərir ki, Ömər Faiq Nemanzadə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində sadəcə bir publisist kimi deyil, həm də bir dilçi alim kimiöz mövqeyini müəyyənləşdirən milli ziyalılarımızdan biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Açıq söz" qəzeti, 15 dekabr 1915.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: "Maarif" 1987.
3. Füyuzat (1906-1907). Bakı: "Çaşıoğlu" 2007.
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1995.
5. Qasımov M. Mübariz inqilabı satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalı və onun ictimai-siyasi əhəmiyyəti. Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1965.
6. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı: Azərbaycan SSR Bilik Cəmiyyəti, 1985.
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan "Molla Nəsrəddin"i. Bakı: 1980.
8. Molla Nəsrəddin (1906-1907). c. I. Bakı: "Şərq-Qərb" 2017.
9. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1992.
10. "Şərqi Rus" qəzeti, may-avqust 1904

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN
“AZƏRBAYCAN” YAZILARI ■

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr olunmuş “Azərbaycan” (1918-1920) qəzetinin səhifələrində xalqımızın tarixində müstəsna əhəmiyyəti olan şanlı bir tarixin silinməz üzləri qorunub saxlanılmaqdadır. Azərbaycan Hökumətinin qərarları, Parlamentin (Məclisi-Məbusanın) fəaliyyəti, iclaslarda Məclis üzvlərinin çıxışları, ölkə paytaxtında və bölgələrdə baş verən hadisələr və s. barədə məlumatların öz əksini tapdığı bu qəzetdə dövrün mütərəqqi ziyalılarının, müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti qurucularının mühüm ictimai-siyasi və elmi, ədəbi əhəmiyyətə malik çoxsaylı məqalələri dərc olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Ceyhun Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Üzeyir Hacıbəyli və Xəlil İbrahim kimi görkəmli ziyalıların redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin bütövlükdə müasir əlifbamızda bu günün oxucularına çatdırılması böyük ictimai-siyasi və tarixi əhəmiyyətə malikdir. ADA Universitetinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə ərəb qrafikalı əlifbadan latın əlifbamıza transfoneliterasiya edilməkdə olan qəzetin 20 cildlik külliyyatının artıq 5 cildi işıq üzü görmüşdür. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehdi Gəncəli və filoloq, tərcüməçi Azad Ağaoğlunun transfoneliterasiya edərək nəşrə hazırladıqları, böyük əmək sərf edilən bu dəyərli kitab, inanırıq ki, “Ön söz”ündə də qeyd ediləni kimi, “Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixşünaslığında yeni bir səhifə açacaq və gələcək tədqiqatlar üçün mühüm stimül olacaqdır”².

Bu yaxınlarda ADA Universitetinin “Azərbaycan” qəzeti ilə əlaqədar nəşr etdirdiyi daha bir kitabın – “Azərbaycan yazıları” seriyasından “Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları” kitabının işıq üzü görməsi isə xüsusi bir önəmə malikdir. Qəzetin külliyyatının nəşrinə (20 cildliyə) parallel olaraq, həmin qəzetdə bəzi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini, yaxud

İ Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları (nəşrə hazırlayanlar: M.Gəncəli, A.Ağaoğlu) – Bakı : ADA Universiteti, Galaxy Printing MMC, 2022, 144 s.

² Paşayev H. “Ön söz”. – “Azərbaycan” qəzeti (1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı), 20 cildə, V cild (fevral 1919) - Bakı : ADA Universiteti, Galaxy Printing MMC, 2022.

müəyyən vacib mövzuların işıqlandırılmasını toplu bir halda oxucuların diqqətinə təqdim etməyi nəzərdə tutan bu seriyanın ilk kitabı “Ömər Faiq Nemanzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 oktyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamına müvafiq olaraq, bu böyük şəxsiyyətin yubileyinə həsr edilmişdir. Kitab oxuculara görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi və Azərbaycan Respublikasının Bosniya və Herseqovinada fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Vilayət Quliyevin “Millətinin fədaisi” adlı dəyərli ön sözü ilə təqdim edilmişdir. Kitabın “Ömər Faiq Nemanzadənin “Azərbaycan” qəzetindəki yazıları” adlı əsas hissəsində görkəmli publisistin qəzetin müxtəlif saylarında (№ 109, 9 şubat (fevral) 1919 - № 330, 26 təşrinisani (noyabr) 1919-cu il tarixləri arasında) “Ömər Faiq” və “Ümidvar” imzaları ilə dərc olunan məqalələri toplanmışdır. “Ömər Faiq əfəndinin Ruxadzenin teleqrafına cavabı”, “Paylaşmaq istəyirlər”, “Axıska fəlakəti şiddətilə davam edir”, “Alçaq siyasət”, “Möhkəm idarə möhkəm əxlaqlı istər”, “Ümitsizlik zə’f nişanəsidir”, “Nədir bu naxoşluq?”, “Hazır ol!” , “Aldanmayınız!”, “Sağ ayağımız da kəsilir”, “Şəhərimiz idarəsizliyi”, “Milliləşmək” və b. adlı bu məqalələrinin hər biri dövrünün ən aktual problemlərindən ürək ağrısı ilə söz açan, onların həlli yollarını göstərən vətənpərvər, millət fədaisi bir ziyalının harayı, çağırışı kimi səslənir. Kitaba yazılan “Ön söz”də deyildiyi kimi: “ Bu vətənpərvər ruh, çağırış və səfərbərlik nidaları Ömər Faiqin “Azərbaycan”ın səhifələrində “Ümidvar” təxəllüsü ilə çap etdirdiyi məqalələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir. Onun Vətənin taleyi, millətin bu günü və gələcəyi ilə bağlı yazdığı hər sətirdə bir ürək yangısı, qəlb həyəcanı seçilir. Uğurlara sevindiği kimi, böyük problemlərin həllində soydaşlarına dözümlü və mətənət, iradə və qətiyyət arzuları”¹.

1919-cu ilin noyabrında qəzetin üç sayında (№327, 21 təşrinisani; №328, 24 təşrinisani və №330, 26 təşrinisani) ardıcıl dərc olunmuş “Milliləşmək” adlı silsilə məqaləsi Ömər Faiq Nemanzadənin dil haqqında mühüm düşüncələrini, dəyərli fikirlərini özündə əks etdirməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

¹ Quliyev V. “Millətinin fədaisi” (Ön söz) – Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları. – Bakı : 2022, Galaxy Printing MMC, s.10

Ümumiyyətlə, dil məsələsinin Ömər Faiq publisistikasında olduqca önəmli yeri var. “Ömər Faiq milləti sevməyin birinci əlamətini onun dilini sevməkdə görürdü. Buna görə də milli dil problemi onun yaradıcılığında başlıca yer tuturdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki XX əsrin Azərbaycan ziyalılarının əsas mübarizə hədəflərindən biri də milli dilə xor baxan, ona biganə olanlar idi”¹.

Xüsusilə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdən diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri də dil və əlifba məsələsi olmuşdur. Millətin səadətini, işıqlı gələcəyini düşünən, müstəqilliyini, istiqlaliyyətini elan etmiş bir cümhuriyyət olaraq, yeni hökumət, təhsilin, tədrisin, maariflənmənin əsasında dayanan dil və əlifba probleminin həllinə, əlbəttə, laqeyd qala bilməzdi. Millətin taleyində həlledici rolunu dil məsələsi, əlifba problemi hər zaman vətənin mütərəqqi fikirli ziyalı övladlarını düşündürmüşdür. Xüsusilə, əlifba problemi məsələsində, ərəb əlifbasının islah olunmasında ilk təşəbbüs hələ XIX əsrin ikinci yarısında böyük mütəfəkkir yazığımız Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüşdür. Daha sonra Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Fərhad Ağazadə, Sultan Məcid Qənizadə, Abdulla bəy Əfəndizadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və b. kimi görkəmli ziyalılarımız da əlifba islahatı uğrunda var qüvvələrilə çalışmışlar. Onların bu yolda gördüyü işlər, dəyərli mülahizə və layihələri dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunan çoxsaylı elmi və publisistik məqalələrində, çap etdirdikləri kitablarda öz əksini tapmışdır. Əlifba islahatı sahəsində dövlət səviyyəsində əsas addımlar isə məhz Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə atılmışdır. 1919-cu ilin 21 mart tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini hazırlamaq məqsədilə komissiya yaradılması haqqında qərar qəbul edir.

Yeni qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas mətbu orqanı olan, parlamentin qərar və layihələrinə səhifələrində xüsusi yer ayıran “Azərbaycan” qəzetində də dil və əlifba məsələlərinə dair məqalələr

¹ Qurbanov Ş. “Ön söz” - Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi: Ş. Qurbanov) – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.15.

ərc lunurdu¹.

Ömər Faiq Nemanzadə qəzetin 1919-cu il 21 noyabr tarixli 327-ci sayında dərc olunmuş “Milliləşmək” adlı silsilə məqaləsinin birincisində yazırdı: “Tarix bizə göstərir ki, bir millətin cahangirliyi, hökuməti, hətta yeri-yurdu da əlindən alınsın, madam ki, milli ədəbiyyatı var, o millət məhv ediləmməz. Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsiləmməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz²”. Ömər Faiq, “özgə millətin silahından ziyadə” dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqda olan milləti dünyada ən bədbəxt millət hesab edirdi. O, özünü dərk edən hər bir millətin yetişməsi və səlahiyyət sahibi olmaq mərtəbəsinə yetməsi üçün bütün var qüvvələrini milli dil və ədəbiyyatlarının tərəqqisinə sərf etməkdə və bu səyin dərəcəsi nisbətə “istibdad və cəhalətin pəncəyi-zülmündən qurtulub hürriyyət və müsavata nail olduğunu diqqətə çatdırırdı.

“Milliləşmək” məqaləsinin ikincisində müəllif türk dilinin nüfuz dairəsindən söz açaraq, onun Yaxın Şərqdə bütün dillərə hakim mövqə tutmasından qürurla söz açaraq yazırdı: “Burada türkcəmizin göyçəkliyindən, türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edəcək deyiləm. Ancaq burasını yada salmaq istəyirəm ki, fransız dili Qərbdə nə isə, Yaxın Şərqdə də türk dili odur. Qərbdə fransız dili nə cür ümumi dil xidmətini görürsə, Yaxın Şərqdə, yəni Qafqazda, İrənin yarısında, Türkünstanda, Rusiyanın cənub-qərbində, Kırmda, Anadoluda, Rumelində, Suriyada, İraqda da türk dili öyləcə ümumi dil vəzifəsini görür. ... Türk dili oralarda bütün dillərə hakimdir. Türkcənin bu hakimliyi qarşısına imdiyə qədər heç bir dil çıxmamışdır³”.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, alim-yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəminli – Yusif bəy Vəzirov da elə həmin qəzetin – “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində 1919-cu ilin iyul ayında dərc olunmuş “Xarici siyasətimiz” adlı silsilə məqalələrinin birincisində dilimizin bu təsir qüvvəsi barədə yazırdı: “Bu millətin özünəməxsus bir mədəniyyəti var. Mədə-

¹Bax: Hümmətli Ş.A. “Cümhuriyyətimizin əlifbası – “Son türk əlifbası” (Ön söz) -Abdulla bəy Əfəndizadə Azaqbəyli. “Son türk əlifbası”(Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.A.Hümmətli) - Bakı: “Elm və Təhsil”, 2018, s.3-17.

² Nemanzadə Ö.F. “Milliləşmək -1” - Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları. – Bakı : 2022, Galaxy Printing MMC, s.65.

³ Nemanzadə Ö.F. “Milliləşmək -2” - Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları. – Bakı :

2022, Galaxy Printing MMC, s.67.

niyyətimiz o qədər qüvvətlidir ki, bizdən başqa qonşularımızı təsiri altında saxlayıb və saxlamaqdadır; dilimiz Qafqazda, Xəzər arxasında və Şimali İraqda ümumi bir dildir. Bu dildə Dağıstan qövmələri, ermənilər, bir çox gürcülər və rus mühacirləri danışirlər; musiqimizdən və teatro-muzdan qonşularımız da faydalanırlar¹”.

Ömər Faiq “Milliləşmək” adlı silsilə məqaləsinin sonuncusunda əsas diqqəti ən önəmli məsələlərdən birinə - milli idarələrimizdə ana dilinə münasibətə yönəldərək qəti şəkildə bildirirdi: “Öz Cümhuriyyət idarəməzə verilən türkcə ərizələrin rusca yazılmadığından ötrü rədd edilməsi Azərbaycan adına ləkədir. Hürriyyətimizi, istiqlalımızı candan istəyirsək, Azərbaycan dilinə, Azərbaycan milli ədəbiyyatına, Azərbaycan xalqına qiymət verməli, hörmət etməliyiz²”.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları” kitabında vətənpərvər ziyalının qəzetdə dərc olunmuş öz yazılarından əlavə, “Əlavələr: “Azərbaycan” qəzetində Ömər Faiq Nemanzadə haqqında yazılar” sərlövhəsi altında onun haqqında yazılan məqalələrin də toplanıb təqdim edilməsi təqdirəlayiqdir. Bu bölümə yer alan yazıların hər birində (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Vicdan sızlayır”, Muxtar Əfəndizadənin “Faiq Əfəndinin həbsi”, Səmədəli İsgəndərzadənin “Yanıqlı bir xəbər”, Əhməd Cavadın “Ömər Faiqin başına gələnələr” və b.) Ömər Faiq Nemanzadə barədə, onun həbs olunmasına münasibət bildirən böyük şəxsiyyətlərin, dəyərli ziyalıların ürək yanğısını hiss edirik. Qəzetin 27 yanvar 1919-cu il tarixli 98-ci sayında dərc olunmuş “Vicdan sızlayır” adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Ömər Faiq əfəndini kim bilməyir? O həssas, o atəşli mühərriri kim tanımayır? Qarsda dağılan xanımanların, Ərdahanda hətk olunan (tapdanan) namusların, Batumda kəsilən qurbanların o yanıqlı mərsiyənəvisini (mərsiyə deyənini), “bir parça ətmək” (cövrək) deyər qəlbləri yaxan o həmiyyət məşəlini hansı azərbaycanlı unuda bilər? Vaxt vardı, Faiq əfəndi Cəlil Məmmədquluzadə ilə bərabər nəşr eylədiyi “Molla

¹ Bax: “Dilimizlə fəxr eləyək” - “Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Çəmənəminli” (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.A.Hümmətli) – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022, s.58.

² Nemanzadə Ö.F. “Milliləşmək -3” - Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları. – Bakı : 2022, Galaxy Printing MMC, s.69.

Nəsrəddin” məcmuəsi vasitəsilə cəhalət pərdəsi ilə örtülü olan qara qəlbləri yaxıncı qələmi ilə yaxırdı!”.

Böyük zəhmət bahasına transfoneliterasiya edilib nəşr olunan, artıq beş cildi işıq üşü görmüş 20 cildliyə paralel olaraq hazırlanan bu yeni seriyanın ilk kitabının Ömər Faiq Nemanzadəyə həsr edilməsi, “Millətinin fədaisi” adlı ön sözdə də qeyd edildiyi kimi, “qiymətli yubiley ərməğanı” olmaqla bərabər, həm də “milli ədəbi-ictimai fikrə mühüm töhfə”dir. Çünki, “onun zəngin publisistik irsi xalqımızın şanlı mübarizə tarixini, ictimai-siyasi inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir”².

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla bəy Əfəndizadə Azaqbəyli. Son türk əlifbası (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş. A. Hümmətli) - Bakı: “Elm və Təhsil”, 2018, 144 s.
2. “Azərbaycan” qəzeti (1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı), 20 cildə, V cild (fevral 1919), (nəşrə hazırlayanlar: M.Gəncəli, A.Ağaoğlu) - Bakı : ADA Universiteti, Galaxy Printing MMC, 2022, 484 s.
3. Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları (nəşrə hazırlayanlar: M.Gəncəli, A.Ağaoğlu) – Bakı : ADA Universiteti, Galaxy Printing MMC, 2022, 144 s.
4. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, ön söz və izahların müəllifi: Ş.Qurbanov) – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 352 s.
5. “Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Cəmənzəminli” (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.A.Hümmətli) – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022, 344 s.

¹ Rəsulzadə M.Ə. “Vəcdan sızlayır” - Ömər Faiq Nemanzadə. “Azərbaycan” yazıları, (nəşrə hazırlayanlar: M.Gəncəli, A.Ağaoğlu) – Bakı : ADA Universiteti, Galaxy Printing MMC, 2022, s.73.

²Qurbanov Ş. “Ön söz” - Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, ön söz və izahların müəllifi: Ş.Qurbanov) – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, s.19.

Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva
fil.ü.f.d., dosent

“İRŞAD” MƏTBU ORQANI - ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN DİLİ

Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifestisi və xalqa vəd olunan “söz, mətbuat və vicdan azadlığı” ideyası yeni mətbu orqanların qurulmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanda iki mətbu orqan fəaliyyətə başladı. Bunlardan birincisi proletar düşüncənin daşıyıcısı olan “Известия Совета рабочих депутатов” qəzeti idi. İkincisi isə Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu altında 1905-1908-ci illərdə Bakıda nəşr olunur “İrşad” qəzeti idi. Qəzetin 1908-ci ildə redaktoru Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. “Hürriyyət, müsavət, ədalət” şüarı əsas qayəsi olan bu mətbu orqanın ümumilikdə 536 sayı çap olunmuşdur.

Şükür xudaya, maşallah zəmanəyə. İyirmi sənəlik bir həsrətimə qarşı “Həyat” görüldü, “İrşad”-eşidildi ilə başlayan İsmayıl bəy Qaspralının Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubda “İrşad”ın fəaliyyəti ilə əsas fikir irəli sürüldü, “Birlik, bərabərlik və qardaşlıq” “İrşad” qəzetinin əsas məfkürəsinə çevrildi.

Gündəlik nəşr olunan “İrşad” siyasi, elmi, iqtisadi, ictimai qəzet idi və burada yazıları nəşr olunan mütəfəkkirlər arasında Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, F. Ağazadə, Ö. F. Nemanzadə, Q. Qarayev, A. Y. Talıbzadə, M. S. Axundov, A. Sur, S. M. Əfəndiyev, M. Hadi, N. Vəzirov, M. Ə. Sabir və başqaları da var idi.

Qəzetdə dövrün ictimai-siyasi, milli-mədəni vəziyyətini əks etdirən, millilik və müasirlik meyllərinin vəhdətini, maarifçilik ideyalarını təbliğ edən ən öndə mütəfəkkirlərdən biri də Ömər Faiq Nemanzadə idi. O, 1905-1908-ci illərdə qəzetdə Ümidvar, Ümid, Nemanzadə, Ömər Faiq Nemanzadə imzaları ilə müxtəlif məzmunlu “Bu günlər və bizim rəhbərlər”, “Molla Nəsrəddin” bağlandı., “Tiflis, 22 iyun, səhər saat səkkiz”, “Vasitəyi-nicatımız nədədir?”, “Ümidvaram”, “Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırılar?”, “Millətprəstlik zamanıdır”, “Nə vaxta qədər?”, “Qəbahət sizdə və bizdə”, “Məzlum ən böyük zalımdır”, “Əzi-

zin cənazəsi”, “Nicatımız nədədir?”, “Bizə hansı elmlər lazımdır?!”, “Dəvət və təvəqqe”, “Dəryadan qətrə”, Açıq sözlər”, “Çinovniklərimiz”, “Ağacı qurd işindən yeyər”, “Cavab”, “Açıq sözlər” adlı yazılar çap etdirmişdir.

Müasirlik və Qərblə ayaqlaşmaq ideyaları ilə yanaşı Ö.F.Nemanzadə Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini yazılarında önə çəkir, İslamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldirdi. Ədibə görə insan azadlığı İslami dəyərlərlə eyniyyət təşkil edir və müstəqil cəmiyyət üçün müsəlman həmrəyliyi də ən ümdə məsələlərdəndir: Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hüriyyət və müsavət ümumiyyətə, istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağına danosbazlıq ilə durmaq olmaz¹. Bir baxın bizim camaat rəhbərləri, nə cür cəfəng, müstəbid, zülmü qəraradlar ilə camaatın hüriyyətinə mane omaq istəyirlər?²

Azadlıq məfkurəsi əsas ideyası olan ədib öz yazılarında cəmiyyəti, xalqı birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi: Bu günlər advokatların, müəllimlərin və mühərislərin yazdıqlarından sərfi-nəzər, gürcü, rus rəhbərlərinin, ruhanilərinin yazdıqları odlu yazılar, suzxişli sözlər insanıyyət yolunda axıdılan qanlar ilə bərabədir³. Mən bu xəyaldə idim ki, uzaqda qulağıma gələn hüriyyət mahnısı, marselyoza havası ortalıqdakı sükutunu pozdu⁴. Buna görə millətini, vətəninə sevən cümlə müsəlmana fərzeyimndir ki, cənab Əhməd bəy Ağayevin təklifini canü dildən qəbul edib Gəncədə bir məclis-millinin təşkilini səy etsin⁵.

“İrşad”çılar qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri yaxından izləyir və bu vəziyyətləri əks etdirən analitik yazılar yazırdılar. Bu tip yazılarla yanaşı, bu mətbu orqanda Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələrinin mədəni həyatı, dünyagörüş və ənənələri barədə də informativ məqalələr dərc edənlərdən biri də Ömər Faiq Nemanzadə idi: Bir baxın ki, bir vaxt hüriyyətin dünyada ən birinci düşməni olan xristiyan keşişləri bu gün hüriyyət və haqq uğrunda, nə fəryad qoparırlar. Erməni katalikosunun millət məclisinə göndərdiyi uzun teleqrafına

¹. Molla Nəsrəddin bağlandı. 13 iyul 1907, №110

². Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may 1906, №113

³. Yənə orada.

⁴. Tiflis, 22 iyun, sübh saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁵. Vasiteyi-nicatımız nədədir? 9 oktyabr, 1906, №237

müqabil bizim rəislərimiz bir baxın, nə puş şeylər ilə məşğuldurlar?¹ Mütəfəkkirin müxtəlif istiqamətlərdə yazıları dərc olunsada bütün məqalələri bir amala, qayəyə xidmət edirdi, dövlətçilik və hüriyyət ön planda götürülür, milli müstəqillik, azadlıq duyğuları tərənnüm olunurdu: Mayın 24-də təyin olunan ümumi məclisin görəcəyi vəzifəni bunların qabaqca yığışib müşavir etməklərində əlbəttə ki, böyük bir tədbir, ali bir niyyət gözlənilir. Əlbət ki, ümumi məclisdən əvvəl əcəli cəmə olub rahat fikirlə müşavirə etməklə böyük bir fayd, uca bir məqsəd var. Əlbət ki, ümumi məclisin bəlkə birdən qəbul edə bilməyəcəyi hüriyyət və müsavət cəhətlərini vaxtından əvvəl müzakirə edib məclisi qəbula məcbur edəcək yollar, sözlər hazırlamaq vacibdir. Budur ki, vaxt fəvqə verilməyib şiddətli xahişlər ilə müşavirə başlandı².

“Xalqın yüksəlişini onun müəllimləri inkişaf etdirə bilər. Müəllim problemi xalqın problemidir”-deyə mütəfəkkirin mətbuatda əsas işıqlandırıldığı məsələlərdən biri də cəmiyyətdə təhsil problemi, müəllimlərin üzləşdiyi çətinliklər idi: Əcəba, indiyə qədər, neçə uşaq atası ittifaq edib darülmüəllimlərdəki, gimnaziyalardakı, şəhər məktəblərindəki müəllimlərimiz ixtiyarsızlıqlarından, dərslər oxutmaqlarından, müsəlman dərslərinin azlığından şikayət etdilər? Tiflisdə birinci gimnaziyadakı müsəlman müəlliminə vəd edilən məvacib özgülərin cibinə soxuldu³. Haçan dövlətliyərin xəyal-işəriflərinə düşdü ki, mədrəsələrə gedib tələbələrin əhvalından xəbər alsınlar?⁴ Binəvə təcrübəsiz müəllimi bir tərəfdən məişətin darlığı, digər tərəfdən mürvətsiz starşınaların, polislin əziyyəti, camaatın söz anlamaz halı sıxdıqca sıxır⁵. Lazımdır ki, kənd müəllimlərinin məvaciblərini artırmaq və onları məişət dərindən azad etmək üçün rəislərimiz, nüfuzlarımız, xüsusilə dumaya vəkil seçilənlərimiz indidən lazımi təşəbbüsə iqdəm etsinlər⁶.

Ö.F.Nemanzadənin bir sıra yazılarında dünyada baş verən hadisələrdən və Azərbaycan cəmiyyətinin bu hadisələrə münasibətini təhlil edir:

¹ Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may 1906, №113

² Yənə orada

³ Ümidvaram. 1 may 1906, №102

⁴ Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, №121

⁵ Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırılar? 13 aprel 1906, №88

⁶ Yənə orada

Yapon-rus davası əsanasında bəzi üləmamızın, pişvalarımızın əl-ayağa düşüb ianə yığmaları heç yadımdan çıxmaz... Bu cür mədh və fitva yazanlar qalsın ianə siyahısını göndərənlər öylə yadıma gəlir ki, ən ziyada müfti, şeyxulislam, Şamaxı, Şəki, Cavad, Göyçay fazilləri idi¹. Ədibin “İrşad”-da nəşr olunan bir qrup yazılarında isə dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirilir, nəticədə Avropanın bu sahədə Azərbaycan-Şərqdən xeyli öndə olduğu qənaətinə gəlinirdi: Yerimdən durdum, qapını açıb gördüm ki, bir sürü polis bizə doğru gəlir. ...Danos şərlərinə çox düşər olduğumuz üçün prostava gülə-gülə dedim: “Gənə nə var?”² Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hüriyyət və müsavət ümumiyyətə, istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qaбаğına danosbazlıq ilə durmaq olmaz³.

“İrşad” qəzetində ədibin dilində işlənən alınma terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Ərəb mənşəli terminlər: əcza, mütərrri,vərəm, sill, ayət, molla, darülfünun, üləma, lisan, hekayə, sərf, nəhv, hamis, vəkil, rəyyət, hiss, arşın və s.

2.Fars mənşəli terminlər: padşah, xəncər, əfsanə, xan, dərman və s.

3.Rus-Avropa mənşəli terminlər: missioner, zakon, çaxotka, doktor, direktor, oppozisiya, parlament, sensor, politika, general, intriqa, felyeton, advokat, prinsip, medal, fayton, saldat, poçt, verst, ideya və s.

Qəzet dilində işlənən alınma terminlərin tərkib hissələrini isə mənşə baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Kök (rus-Avropa) + şəkilçi (ərəb-fars): sosial-demokratlıq, polisəxana, şipyonluq, danosçu, danosbazlıq və s.

2.Kök (ərəb-fars) + şəkilçi (ərəb-fars): sahibxanə, mülkədar, xəzinədar və s.

3.Kök (ərəb-fars) + şəkilçi (milli): növbətçi, padşahlıq və s.

Ədibin “İrşad” qəzetində işlətdiyi terminləri oxucu kütləsinə aydın olma dərəcəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1.Mətbu dilində tez-tez işlənən və oxucu kütləsinə aydın olan alınma terminlər: naçalnik, politika, soldat, ciyər, dərman, cənnət, cəhənnəm,

1. Millətperəstlik zamanıdır. 1906, №282

2. Molla Nəsrəddin bağlandı. 13 iyul 1907, №110

3. Yenə orada.

naçalnik, məmur, qaravul, qorodovoy, molla, hicab, axirət, hökümət, parlament və s.

2. Mütəxəssislərə aydın, oxucuların isə az qisminə tanış olan alınma terminlər: vəki-əndrəz, təşrih (ölünün bədəninin kəsib baxmaq elmi), təbəqatülərz, ülumi-əqliyyə, əhli-xibrə (ekspert), şəhab (meteor), əttiba, mütərərrı və s.

Qəzet dilində Ömər Faiq Nemanzadənin işlətdiyi terminlərin müxtəlif dillərdə paralelləri ilə işlənməsi çox müşahidə olunan haldır:

Qanun-zakon

“Bundan sonra zakona görə məktəbdə başlarınızı açmalısınız...” deyər buyurdu¹. Odur ki, dirilmək, tərəqqi etmək və hürr olmaq istəyən millətlər xümlə hakimlərin, vəzirlərin, hətta padşahların millət, nəzərində məsul tutmalarını qanunun ən birinci maddəsinə daxil etmək istərlər².

Politika-siyasət

Qafil camaatın içində ciddi iş görmək, xüsusilə politikaya-məmləkətin idarəsinə aid iş köçürmək çox çətinidir³. Neçün öz palitkamızı, milli xeyrimizi qanmayırıq?⁴

Vəkil-advokat

Bu günlər advokatların, müəllimlərin və mühərislərin yazdıqlarından sərfi-nəzər, gürcü, rus rəhbərlərinin, ruhanilərinin yazdıqları odlu yazılar, suzxişli sözlər insaniyyət yolunda axıdılan qanlar ilə bərabərdir⁵. Lazımdır ki, kənd müəllimlərinin məvəciblərini artırmaq və onları məişət dərdindən azad etmək üçün rəislərimiz, nüfuzlarımız, xüsusilə dumaya vəkil seçilənlərimiz indidən lazımı təşəbbüsə iqdam etsinlər⁶.

Alim-üləma

“Hadiyi-möhtərəm əfəndi! Buyurursunuz ki, üləma islamın rukni əzimidir. Üləma avam camaata görə şəhərin hasarı və heyvanatın çobanı kimidir...”⁷ Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkildilər ki, gəlin camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələr qayıraq, arada itib gedən zəkət və

¹. Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçirlar? 13 aprel 1906, №88

². Vasitəyi-nicatımız, nədədir? 9 oktyabr, 1906, №237

³. Nə vaxta qədər? 17 aprel 1906, №91

⁴. Yənə orada

⁵. Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may 1906, №113

⁶. Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçirlar? 13 aprel 1906, №88

⁷. Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, №121

fitrələri bir müntəzəm sandığı yığıb gərək olan vaxtda mütəhəqq olana-
ra verək?¹

Müəllim-uçitel

Şəki camaatı, nədən ötrü xahiş edir ki, məktəbin müsəlman müəllimlərini “direktor” təyin etsin? İyirmi min, nəfər, nədən ötrü bir yarım uçitel məvacibini xəzinədən istəyir?²

Cəmiyyət-obşestva

Müfti, şeyxulislam, qubernski qazılar bacara bilərlər ki, hər şəhərdə, hər obşestvada uyezdni qazıların, məhəlli bəylərin, ruhani mollaların rəyasətləri ilə bir komissiya təşkil edib kəndlilərdən taxıl cəm etsinlər³.

Əsgər-soldat

Cənazə alayı Voronsov küçəsindən keçib soldat və erməni bazarları ilə gətirildi. Cənazə keçən dəmlərdə bir çox gürcü və ermənilər də dükanlarını tamamilə bağlayıb cənazə alayına qoşulardı⁴. Bildim ki, müsəlmanlar da bu gün mühakimələrinə qəti baxılacaq olan 27 fə dai əsgərin asılmaqlarına “tətil” ilə kömək etmək istəyirlər⁵.

Variasiyalılıq təkcə sözlərdə deyil, söz birləşməsi şəklində işlənən terminlərdə də özünü göstərir: Məsələn: milli məclis-məslis milli, ümumi məclis: Buna görə millətini, vətəni sevən cümlə müsəlmana fərzeyimndir ki, cənab Əhməd bəy Ağayevin təklifini canü dildən qəbul edib Gəncədə bir məclis-millinin təşkilini səy etsin⁶. Mayın 24-də təyin olunan ümumi məclisin görəcəyi vəzifəni bunların qabaqca yığılıb müşavirə etməklərində əlbəttə ki, böyük bir tədbir, ali bir niyyət gözlənilir. Əlbət ki, ümumi məclisdən əvvəl əcəli cəm olub rahat fikirlə müşavirə etməklə böyük bir fayd, uca bir məqsəd var. Əlbət ki, ümumi məclisin bəlkə birdən qəbul edə bilməyəcəyi hürrriyyət və müsəvat cəhətlərini vaxtından əvvəl müzakirə edib məclisi qəbula məcbur edəcək yollar, sözlər hazırlamaq vacibdir. Budur ki, vaxt fəvtə verilməyib şiddətli xa-

¹ Yenə orada.

² Məzlum ən böyük zalımdır. 18 oktyabr, 1906, №245

³ Millətperəstlik zamanıdır. 1906, №282

⁴ Əzizin cənazəsi. 12 sentyabr 1906, № 214

⁵ Tiflis, 22 iyun, sübh saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁶ Nicatımız nədədir?. 9 oktyabr, 1906, №237

hişlər ilə müşavirə başlandı¹.

Ədibin mətbu orqanda işlətdiyi fonetik baxımdan mənimsənilmiş alınma terminləri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Heç bir dəyişiklik olmadan, mənbə dildə olduğu kimi işlənən alınma terminlər: hiss, vərəm, sill, üləma, ideya, jurnal, hədis, politika, lisan, parlament, darülfünun və s.

2. Dilin normativlərinə uyğun mənimsənیلən terminlər: şipyonluq, ciyər, əfsər, qaravol, poçt, imla, məqalə, nəhv, padşah və s.

Bəzi məqalələrdə Ömər Faiq Nemanzadə alınma sözləri yazarkən mötərizədə onların izahını, oxucuya aydın ola biləcək dildə şərhini də qeyd edir: Eyb deyilmidir ki, idarələrimiz casusluq, xəbərçilik (şipyonluq) etməklərinə razı olub belə bir alçaq işi qanun surətində saxlayaq?² Arxa dəriləri köhnə idarənin vurduğu matraqqlar (qamçılar) ilə qalınlaşsın³.

Ömər Faiq Nemanzadənin dilində işlənən mürəkkəb konstruksiyalı terminləri isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Söz birləşməsi şəklində işlənən terminlər: cəmiyyəti-xeyriyyələr, daşnaqüstünlərin müdirləri, komitet rəisləri, imanlıq xərc, sərh və, nəhv qaydaları, fənni-əsgəriyyə, hüquqi-beynəlmiləl, elektrik lampası, fosfor əczası, əfkari- ümumiyyə və s.

2. Mürəkkəb söz şəklində işlənən terminlər: mütərəqqi-demokratik, əhli-xibrə, sosial-demokrat, ictimai-idarə.

Ömər Faiq Nemanzadənin dilində işlənən alınma terminlər həmin dövrdə dilin ümumi inkişafı ilə bağlı səciyyəvi halın göstəricisidir. Həmçinin bu terminlər elmin hər hansı bir sahəsi ilə məhdudlaşmır, elmin bütün sahələrini-siyasət, təhsil, mədəniyyət, din, iqtisadiyyat, hərə, tibb, idam, astronomiya, sənaye, kənd təsərrüfatı və s. əhatə edir. Ədibin mətbu orqanda işlətdiyi alınma terminləri işlənmə sahələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Təhsillə bağlı terminlər:

Müəllim məsələsi yalnız bizim deyil, hər millətin ölüm-dirim məsələsidir, bir ovuc ingilislərin topsuz-tüfəngsiz dünyanın yarısına sa-

¹ Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may, 1906, №113

² Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may, 1906, №113)

³ Nə vaxta qədər? 17 aprel, 1906, №91

hib olmaları, Misirdəki və ya Hindistandakı bir, neçə piyan əsgərlərilə deyil, Londondakı müdir, alim, durbin və fədakar müəllimləridir¹.

Müəllimlərdəki qüsurlar və günahın cümləsi darülmüəllimin əksikliyinə, müəllim adındakı missionerlərin üsuli-tərbiyə və təlimlərində göründü².

Qospadin direktor da harda bir ixtisarı, medal “malades” dəslişi varsa, tezdən seçib bura göndərir³.

Bir az vaxt keçir, məktəbin divarlarında olan türkcə xəritələr, şkafda görünən türkcə kitablar inspektorun buyruğu ilə yerlərindən uçur⁴. Əcaba, indiyə qədər, neçə uşaq atası ittifaq edib darülmüəllimlərdəki, gimnaziyalardakı, şəhər məktəblərindəki müəllimlərimiz ixtiyarsızlıqlarından, dərslər oxutmaqlarından, müsəlman dərslərinin azlığından şikayət etdilər? Tiflisdə birinci gimnaziyadakı müsəlman müəlliminə vəd edilən məvacib özlərinin cibinə soxuldu⁵.

Haçan dövlətlilərin xəyali-şəriflərinə düşdü ki, mədrəsələrə gedib tələbələrin əhvalından xəbər alsınlar?⁶

Elmlə bağlı terminlər:

Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkəndilər ki, gəlin camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələri qayıraq, arada itib gedən zəkat və fitrələri bir müntəzəm sandığı yığıb gərək olan vaxtda mütəhəqq olanlara verək⁷.

“Hadiyi-möhtərəm əfəndi! buyurursunuz ki, üləma islamın rukni əzimidir. Üləma avam camaata görə şəhərin hasarı və heyvanatın çobanı kimidir...”⁸

a) Elm adlarını bildirən terminlər:

Bunları bilmək üçün də mütləq hikməti-təbiyyə, kosmoqrafiya, təbəqatülərz, kimya, tibb, tarix, fənni-əsgəriyyə, hüquqi-beynəlmiləl, elmi-sərvət, riyaziyyat və qeyri elmləri bilmək, həm də həqqilə bilmək

¹Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar? 13 aprel 1906, №88

²Yenə orada

³Yenə orada

⁴Yenə orada

⁵Ümidvaram. 1 may 1906, №102

⁶Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, №121

⁷Yenə orada

⁸Yenə orada

lazımdır¹.

Halbuki bunlara görə tibb, hüquq və qeyri-məktəblərdə oxuyanlar bir dərəcə əxalaqlı, qeyrətli olmaqla bərabər öz millət və dinlərinə də əllərindən gəldiyi qədər xidmət edirlər².

Hərbi terminlər:

Bu gün Rusiyanın vəziyyətindən, zamanənin təqazasından istifadə edib müntəzəm qonşularının aşkar bir surətdə rus generallarının qa-bağında gəzdirən, bir sözlə, hökumət içində hökumət təşkil edən daş-naqüstünlərin müdirləri, komitet rəisləri, üzvləri kimlərdir?³

Cənazə alayı Voronsov küçəsindən keçib soldat və erməni bazarları ilə gətirildi. Cənazə keçən dəmlərdə bir çox gürcü və ermənilər də dü-kanlarını tamamilə bağlayıb cənazə alayına qoşulurdı⁴.

Bildim ki, müsəlmanlar da bu gün mühakimələrinə qəti baxılacaq olan 27 fə dai əsgərin asılmaqlarına “tətil” ilə kömək etmək istəyirlər⁵.

Silah-sursat adları: Arxa dəriləri köhnə idarənin vurduğu matraqlar (qamçılar) ilə qalınlaşıb⁶.

Xeyr, əvvəlcə bir, neçə gün bərk danışacaqlar, məclislər quracaqlar, barıt kimi partlayacaqlar⁷.

Faytondan, atdan əsər yoxdur. ...Hətta əsgəri dairələrin damları üs-tündə əsgərlər əsgəri aynalar, durbinlər ilə ətrafı göz altında tutur⁸.

Bəli, toplar, pulemyotlar, vəhşi kazaklar hər tərəfə dəhşət salır, zəif qəlblərə qüvvətli görünürldi....⁹

Mərhumun xəncərləri ilə başını, döşünü, böyürlərini deşik-deşik ediblər¹⁰.

¹ Bizə hansı elmlər lazımdır?! 1907

² Yənə orada

³ Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar? 13 aprel 1906, №88

⁴ Əzizin cənazəsi. 12 sentyabr 1906, № 214.

⁵ Tiflis, 22 iyun, səkkiz saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁶ Nə vaxta qədər? 17 aprel 1906, №91

⁷ Ümidvaram. 1 may 1906, №102

⁸ Tiflis, 22 iyun, səkkiz saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁹ Yənə orada

¹⁰ Əzizin cənazəsi. 12 sentyabr 1906, № 214

Həzrət Məhəmməd dini-islamın, nəşrinə, payidarlığına, nəinki ibadət ilə, bəlkə ən ziyadə vəz, müşavirə, tədbir, yeri düşəndə qalxan, ox, mancanaq ilə çalışmışdır; ol zamanın ən birinci hərbi alətləri: qılınç, qalxan, mancanaq əsgərlik əməliyyatı: mancanaq atmaq, xəndək qazmaq və hasar çəkməkdən ibarət idi ki, bunların cümləsini, yəni ol zamanın ən birinci üsul və aləti hərbiyyəsinə həzrət peyğəmbər öyrənib əshabına da bildirmişdir¹.

Zamana görə əsgəri, sənaye məktəbləri yapmaq, top, tüfəng, dinamit və qeyri aləti-hərbiyyə meydana gətirmək, əsgəri teleqraf, şar, gəmi və maşınlar vücuda gətirməkdir və bunları əmələ gətirmək birər “ibadət”-dir².

İctimai-siyasi terminlər:

Bu gün Rusiyanın vəziyyətindən, zəmanənin təqazasından istifadə edib müntəzəm qonşularının aşkar bir surətdə rus generallarının qabağında gəzdirən, bir sözlə, hökumət içində hökumət təşkil edən daşnaqüstünlərin müdirləri, komitet rəisləri, üzvləri kimlərdir?³

Binəvə təcrübəsiz müəllimi bir tərəfdən məişətin darlığı, digər tərəfdən mürvətsiz starşınaların, polislin əziyyəti, camaatın söz anlamaz halı sıxdıqca sıxır⁴.

Lazımdır ki, kənd müəllimlərinin məvaciblərini artırmaq və onları məişət dərdindən azad etmək üçün rəislərimiz, nüfuzlarımız, xüsusilə dumaya vəkil seçilənlərimiz indidən lazımı təşəbbüsə iqdam etsinlər⁵.

Məktəblərin üsuli-təlimi zorlu “qanunlar”, qəraradlar ilə mühasirəyə alınıbdir, onu bir-iki müəllimin poza bilməyi mümkündürmü?⁶

Yoxsa hər kəs öz qohumunu, öz dostunu müəllimliyə keçirmək üçün divanxanə qapılarında “xuliqanlıq”dakı məharət və ixlaslarını sayıb meymunluqlu göstərəcəklər?⁷

¹ Bizə hansı elmlər lazımdır?! 1907

² Yənə orada

³ Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar? 13 aprel, 1906, №88

⁴ Yənə orada

⁵ Yənə orada

⁶ Ümidvaram. 1 may 1906, № 102

⁷ Yənə orada

Bir çoxlarımız müşavirə və ittifaq ilə yapıla biləcək bir işi bir, neçə, nəfərin hümmətindən gözləsinlər¹.

Mayın 24-də təyin olunan ümumi məclisin görəcəyi vəzifəni bunların qabaqca yığışib müşavir etməklərində əlbəttə ki, böyük bir tədbir, ali bir niyyət gözlənir. Əlbət ki, ümumi məclisdən əvvəl əcəli cəm olub rahat fikirlə müşavirə etməklə böyük bir fayd, uca bir məqsəd var. Əlbət ki, ümumi məclisin bəlkə birdən qəbul edə bilməyəcəyi hürrriyyət və müsəvat cəhətlərini vaxtından əvvəl müzakirə edib məclisi qəbula məcbur edəcək yollar, sözlər hazırlamaq vacibdir. Budur ki, vaxt fövtə verilməyib şiddətli xahişlər ilə müşavirə başlandı².

Ruhanilərin, nişan və medal alınmağı barəsində danışdılar³.

Eyb deyilmidir ki, idarələrimiz casusluq, xəbərçilik (şipyonluq) etməklərinə razı olub belə bir alçaq işi aun urətində saxlayaq⁴

Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkдилər ki, gəlin camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələr qayıraq, arada itib gedən zəkat və fitrələri bir müntəzəm sandığı yığıb gərək olan vaxtda mütəhəqq olanlara verək?⁵

Bu günün gecəsində, göydən enən hürrriyyət və ədalət mələkləri samai-təlqinlər ilə sabahın dəhşətli sükuniyətini xəbər verdikləri üçün sübh tezdən bazara çıxmışdım⁶.

Qospadin direktor da harda bir ixlaslı, medal “malades” dəslisi varsa, tezdən seçib bura göndərir⁷.

Hamıya məlumdur ki, hökuməti-hazıra camaatın elm və ittihadsızlığına arxayın olub Dumanı dağıtdı⁸.

Öz məsləki olan sosial-demokratlıq yolunda həqq ilə şalışıb, özlərini hamı tiflis camaatına tanıtmış, şəci, riyasız, qorxusuz, doğruşu, insanıyyətli, nədir bir vucud idi⁹.

İdareyi-ruhaniyyələr bizim yeganə şəri-məhkəməmiz, milli məclis

¹ Bu günlər və bizim rəhbərlər. 15 may 1906, № 113

² Yenə orada

³ Yenə orada

⁴ Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, № 121

⁵ Tiflis, 22 iyun, sübh saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁶ Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar? 13 aprel, 1906, №88

⁷ Dəvət və təvəqqe. 6 sentyabr, 1906, № 209

⁸ Əzizin cənazəsi. 12 sentyabr 1906, № 214

⁹ Vasiteyi-nicatımız nədədir? 9 oktyabr, 1906, №237

simiz, ictimai-idarəmiz, xüsusi kabinetimiz, müstəqil məşrutəxanamızdır¹.

İdarələrə və qubernski məclislərə baxınız. Diqqətlə baxınız ki, qismətıməab cənab sədrlərin dairəkərini kimlər əhatə edir? Görəcəksiniz ki, üzvün biri sədrin yoldaşı oğlu, sekretar əmisi oğlu və yaxud qardaşı oğlu, uyezd qazisi kargüzarçısının bacısı oğlu... və qeyri².

Peterburqdan fərmani-imperator ilə gələn rəisi-ruhanilərini ümumən baykot edib, nəinki kəndlilər, hətta heç bir gürcü rühanisi də rəis ilə görüşmür³.

Dəvət olunanlar saat birdə məktəbə gəldilər. Gələnlərin cümləsindən müfti, şüxülislam, papeçitel, Tiflis qubernatoru, şəhər rəisi, marif müfəttişi, idareyi-ruhaniyyə əzası var idi⁴. Neçə yüz illərdən bəri aləm-islamın üstünə çökən kəsif zülmətin arasından bir həqiqət və mərifət seli çuşa gəlib getdikcə böyük, böyüdükcə irəli gedir, irəli getdikcə mane olmaq istəyən ikiüzlü mollaları, kütəhbeyin mühərrirləri, yalançı millətpərəstləri, cabbar hakimləri, zalım əmirləri, köhnə adətləri yıxıb özgə bir aləm vücudə gətirməkdədir⁵.

a) Vəzifə adı bildirən terminlər:

Qospadin direktor da harda bir ixləsli, medal “malades” dəslisi varsa, tezdən seçib bura göndərir⁶.

Bir az vaxt keçir, məktəbin divarlarında olan türkcə xəritələr, şkafda görünən türkcə kitablar inspektorun buyruğu ilə yerlərindən uçur⁷. Binəva təcrübəsiz müəllimi bir tərəfdən məişətin darlığı, digər tərəfdən mürvətsiz starşinaların, polisin əziyyəti, camaatın söz anlamaz halı sıxdıqca sıxır⁸.

Nə vaxta qədər ümumi və mill nəfimizi buraxıb bəzi sədrdə əyləşən, minbərə çıxan, qaqaret taxan həmiyyətsizlərin keflərinə qulluq edəcəyik⁹.

¹. Yənə orada

². Vasiteyi-nicatımız nədədir? 9 oktyabr, 1906, №237

³. Dəryadan qətrə. 15 dekabr 1906, №286

⁴. Açıq sözlər. 5 iyul 1907, №104

⁵. Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar? 13 aprel 1906, №88

⁶. Yənə orada

⁷. Yənə orada

⁸. Nə vaxta qədər? 17 aprel 1906, № 91

⁹ “Vasiteyi-nicatımız nədədir?”. 9 oktyabr, 1906, №237

Həyat və memarımız xidmətinə bağlı olduğu bir rəis, bir qazi barəsində hüsn-şəhadət, həqq-tərcih ki, qəsdləri, fikirləri məlum, bir para pristavların, naçalniklərin əlində, əzl və kənarları qubernatorların kefinə asılı ola, elə bir rəisdən, qazıdan, əzadan, nə ümid edə bilərik və nə ümid etməyə haqqımız vardır¹.

Odur ki, dirilmək, tərəqqi etmək və hürr olmaq istəyən millətlər xümlə hakimlərin, vəzirlərin, hətta padşahların millət, nəzərində məsul tutmalarını qanunun ən birinci maddəsinə daxil etmək istərlər².

Kimdir direktorlara,, naçalniklərə, qubernatorlara bu mərtəbə xürət və yol verən?³

Ey füyərayi-kaisanın alın təri ilə dövlətli olanlar, ey millət səbəbilə sahibi-mənsəb və nüfuz alanlar, ey bu millətə pişva və ağa olmaq istəyənlər, ey ürəklərindəki bir cüzi mərhəmət və insafi olanlar!⁴

Gəliniz görək bizim bəzi müsəlman çinovnikləri: bu bədbaxtlar fədakaranə, sadiqanə xidmətlərinin əksinə, hər günə ümiddən, xahişdən, hər növ mənfəətfən məhrumdurlar⁵.

Amma bunlarla bərabər, yenə duyuruq ki, filankəs yenə pristav və baş starjnikdir⁶.

Yerimdən durdum, qapını açıb gördüm ki, bir sürü polis bizə doğru gəlir. ...Danos şərlərinə çox düçar olduğumuz üçün prostava gülə-gülə dedim: “Genə nə var?”⁷

Dedi: “Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, “Molla, Nəsrəddin” idarəsi və “Qeyrət” mətbəəsi bağlansın⁸.

Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hürriyyət və müsavət ümumiyyətə, istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağına danosbazlıq ilə durmaq olmaz⁹.

¹. Yenə orada

². “Məzlum ən böyük zalımdır”. 18 oktyabr, 1906, №245

³. “Millətpərəstlik zamanıdır”. 1906, №282 №245

⁴. “Çinovniklərimiz”. 26 dekabr, 1906, №293

⁵. “Çinovniklərimiz”. 26 dekabr, 1906, №293

⁶. “Molla Nəsrəddin” bağlandı. 13 iyul 1907, №110

⁷. Yenə orada

⁸. Yenə orada

⁹ Yenə orada

Bixəbər və qafil danosçu gərək biləydi ki, həqiqət ilə köhnə cahilənə adətləri fərq edənələr, şəriəti həqiqeyi-adətə qarışdırmayanlar getdikcə çoxalmaqdadır, dəxi bir para cahillərin, nadanların xatiri üçün həqiqət fəda edilməyəcək¹.

Ertəsi günü senzur idarəsinə gedib şikayət elədim ki, nə səbəb ilə (jurnal) bağladıbınız? ²

Qaspadın pəpəçitel rəsmi kağıza cənab şeyxulislamdan xəbər alır ki, molla rusca bilirimi?³

Peşə adlarını bildirən terminlər:

Budur ki, ha eşidirik: erməni arximandritləri, incinərləri, doktorları, əksər erməni qulluqçuları millətləri bərəsində cürbəcür xeyirxahlıqda, köməkçilikdə bulunurlar.

İqtisadiyyatla bağlı terminlər:

Müəllimlərin məvəciblərinin artmağına mütləq çalışmaqdır ki, Bakıya qaçmağın qabağı alınsın⁴.

Realnıdakı müsəlman müəllimi çıxmağa məcbur edildi. Ali ticarət məktəbinin müəlliminə ayda beş manat doxsan üç qəpik ehsan buyuruldu⁵.

Şəki camaatı nədən ötrü xahiş edir ki, məktəbin müsəlman müəllimlərini “direktor” təyin etsin? İyirmi min nəfər nədən ötrü bir yarım uçitel məvəcibini xəzinədən istəyir?⁶

Tibb terminləri:

a) Ümumi tibbi anlayışları bildirən terminlər:

Halbuki uşağın qızdırması üçün “kinə” verəndə, acılığını eşidib içməyə yaxın durmaz, ağlar, yenə konet istər⁷.

Cənazə alayı Voronsov küçəsindən keçib soldat və erməni bazarları ilə gətirildi. Cənazə keçən dəmlərdə bir çox gürcü və ermənilər də dü-

¹ “Cavab”. 4,5 may 1906, №104, 105

² “Müəllimlərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar?”. 13 aprel 1906, №88

³ “Ümidvaram”. 1 may 1906, №102

⁴ “Məzlum ən böyük zalımdır”. 18 oktyabr, 1906, №245

⁵ “Nə vaxta qədər?”. 17 aprel 1906, №91

⁶ “Əzizin cənazəsi”. 12 sentyabr 1906, № 214

⁷ “Əzizin cənazəsi”. 12 sentyabr 1906, № 214

kanlarını tamamilə bağlayıb cənazə alayına qoşulardı¹.

Mərhumu xəstəxanadan qəbrədək əl üstündə götürdülər. Tabutun üstünə çoxlu çiçək dəstələri qoyulmuşdu. Cənazəni ancaq saat 2-də müsəlman qəbiristanına gətirə bildilər².

Uf... Bugünkü hər cür xarici, daxili müsibət və fəlakətimizi nəzərə alınca insanın beyni pozulur, ağılı çəşir, qələmi əlindən düşür³. Bu qədər şüurlarıdamı yox, bilələr ki, hürriyyət və müsavət ümumiyyətə, istənilən belə bir vaxtlarda həqiqət və maarif selinin qabağına danosbazlıq ilə durmaq olmaz⁴.

b) Xəstəlik adlarını bildirən terminlər:

Duanəvislərin nüsxəbazların bərəkəti ilə xolera, taun, çiçək, yatalaq kimi sarı, naxoşluqlardan milçək kimi qırılan müsəlmanları əgər həkimlərimiz olmaz isə, kimlər tədavi edəcək?⁵

Məhkəmə sahəsi ilə bağlı terminlər:

Nə tövr mükündür ki, ümumi qanun və qəraradlar ilə sıxılan, əzilən hüquqi-milliyəmizi, başımıza vurulan qüvvətli yumruqları ilə bir, neçə müəllimimiz dəf etsin?⁶ Vəkillərin cəsərlərini qüvvətləndirmək üçün Peterburqa razılıq teleqramları yağdırır⁷.

Bir baxın bizim camaat rəhbərləri, nə cür cəfəng, müstəbid, zülmli qəraradlar ilə camaatın hürriyyətinə mane omaq istəyirlər?⁸ Bildim ki, müsəlmanlar da bu gün mühakimələrinə qəti baxılacaq olan 27 fədəi əsgərin asılmaqlarına “tətil” ilə kömək etmək istəyirlər⁹.

Müttəhim əsgərlər mühakimə qurtarıncaya qədər məhkəmədə qalaçaqlardır¹⁰. Dini terminlər:

¹“Ağacı qurd işindən yeyər”. 13 sentyabr, 1906, №215

²“Molla Nəsrəddin” bağlandı. 13 iyul 1907, №110

³“Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

⁴“Bu günlər və bizim rəhbərlər” 15 may 1906, №113.

⁵ Yenə orada

⁶ Tiflis, 22 iyun, səkkiz saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁷ “Nə vaxta qədər?”. 17 aprel 1906, №91 .

⁸ “Ümidvaram”. 1 may 1906, №102

⁹ “Bu günlər və bizim rəhbərlər” 15 may 1906, №113.

¹⁰ Tiflis, 22 iyun, səkkiz saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

a) İslamla bağlı terminlər: Nə vaxta qədər ümumi və milli nəfimizi buraxıb bəzi sədrdə əyləşən, minbərə çıxan, qaqaret taxan həmiyyətsizlərin keflərinə qulluq edəcəyik¹. Görək rəisi-ruhanilərimiz, əyani-millətimiz, ziyalı və qanacaqlarımız zərə qədər bir fikrə, bir təlaşa düşəcəklərmi?²

Eşitdiyimə görə beş-altı gün qabaq cənab şeyxulislam, əlində qazılıq şəhadətnaməsi olan bir mollaı idereyi-ruhaniyyə məktəbinin şəriət müəllimliyin, nəsb etdirmək istəyir³.

Görünür ki, cənab Şeyxzadə bəradərimiz “dəyanəti” indiki buxaralılar kimi yalnız dəstəmazdan, tez-tez namaz qılmaqdan, cəfəngiyat və əfsanələr ilə binəva camaatın fikirlərini zəhərləndirən nadan mollaların vəzlərində yatıb yuxlamaqdan və sairədən ibarət göstərir⁴.

Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkдилər ki, gəlin camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələr qayıraq, arada itib gedən zəkat və fitrələri bir müntəzəm sandığı yığıb gərək olan vaxtda mütəhəqq olanlara verək?⁵

Əcdadımız öz zamanlarının təqazası ilə ehtiyacını, əfkarına öz zamanlarının sərvət və qazancına görə çox böyük işlər görüb, xeyli vəqflər, əzəmətli məscidlər, mütəəddid mədrəsələr, dövlətli kitabxanələr buraxmışlardır⁶. Yapon-rus davası əsanasında bəzi üləməimizin, pişvalarımızın əl-ayağa düşüb ianə yığmaları heç yadımdan çıxmaz. .. Bu cür mədh və fitva yazanlar qalsın ianə siyahısını göndərənələr öylə yadıma gəlir ki, ən ziyada müfti, şeyxulislam, Şamaxı, Şəki, Cavad, Göyçay fazilləri idi⁷.

Müfti, şeyxulislam, qubernski qazılar bacara bilərlər ki, hər şəhərdə, hər obşestvada uyezdni qazıların, məhəlli bəylərin, ruhani mollaların rəyasətləri ilə bir komissiya təşkil edib kəndlilərdən taxıl cəm etsinlər⁸.

1. “Nə vaxta qədər?”. 17 aprel 1906, №91

2. “Ümidvaram”. 1 may 1906, №102

3. “Millətperəstlik zamanıdır”. 1906, №282 №245

4. Yenə orada

5. Açıq sözlər. 5 iyul 1907, №104

6. “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

7. Yenə orada

Hicab məsələsini əllərində bəhanə edib camaatı mətbuat və qəzetlərdən soyutmaqdır ki, yenə köhnəki kimi onların keyf və qərəzlərinə kor-koranə qul olsunlar¹. Buyurunuz, məsləkdaşınız axund və mollaların yazdıqları şəriət kitabların gözdən keçirək. Və onların şagirdlərə, nə yolla təsir edəcəklərini insafla mülahizəyə alağ. Budur, ruhani məşhur bir əfəndinin yazdığı bir kitab qabağımdadır².

Bu ibadətın mükafat və məcazəti isə cənnət və cəhənnəmdir ki, o da gələcəkdə, axirətdə veriləcəkdir³.

Buna məxsus ibadətdə zamanəyə görə hər b alətləri yapmaq, əsgəri məktəbləri, yollar, maşınlar vücuda gətirməkdir⁴.

Əlbət ki, dəstəmaz, təharət və orucun təfəsilatını bilməklə Allahın əfəli-hakimənəsini bilmək olmaz. ...Və əgər Qurabda əməli-Şəriyyəyə, məsələn, sətəmaza və ya talağa dair olan bir müxtəsər ayətin şərhini bilmək üçün iki-üç müfəssəl kitabın oxunub bilinməyi iqtiza edirsə, o vaxt Quranın tarixdən, hikmətdən, əxlaqdan bəhs edən bir çox ayətlərin şərhələrini bilmək və bu surətdə Allahın sifətini, qanununu, qüdrət və izzətini tanımaq üçün və ülumi-əqliyyəyə dair yüzlərcə cild kitabın oxunub bilinməsi lazımdır⁵.

c) Xristianlıqla bağlı terminlər:

Bu günlər advokatların, müəllimlərin və mühərirlərin yazdıqlarından sərfi-nəzər, gürcü, rus rəhbərlərinin, ruhanilərinin yazdıqları odlu yazılar, suzxişli sözlər insaniyyət yolunda axıdılan qanlar ilə bərabərdir⁶.

Bir baxın ki, bir vaxt hürriyyətin dünyada ən birinci düşməni olan xristiyan keşişləri bu gün hürriyyət və haqq uğrunda, nə fəryad qoparırlar. Erməni katalikosunun millət məclisinə göndərdiyi uzun teleqrafına müqabil bizim rəislərimiz bir baxın, nə puş şeylər ilə məşğuldurlar?⁷

⁸ “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

¹ Yenə orada.

² “Bu günlər və bizim rəhbərlər” 15 may 1906, №113.

³ Yenə orada

⁴ “Millətpərəstlik zamanıdır”. 1906, №282 №282

⁵ “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

⁶ Bu günlər və bizim rəhbərlər”, 15 may 1906, №113

⁷ “Cavab”. 4,5 may 1906, №104, 105

Yenə təkrar edirəm: camaatımız üləməyə nüfuzlu bəylərə, sahibi-mənsəblərə o qədər mütidir ki, onlar əgər istəsələr, nəinki məcruhinə məxsus olan “Qırmızı xaç”, bəlkə kilsələrin qara xaçlarına belə bir vəsilə, bir tavil ilə ianə yığmağı bacarırlar¹.

d) Digər dinlərlə bağlı terminlər:

Odur ki, ol vaxtdan, şöhrət və mənfəət tamahına düşən alimnumalar öz fikir və təsəvvürlərinin büt və atəşpərəstlərin etiqadları ilə məzc edib qədim cəhalət adətlərini, rəvayati-batini, xurafatı təfsizlərə qədər daxil etdilər². Rabitə sahəsi ilə bağlı terminlər: Bu günlər camaat tərəfindən Petreburqa gedən teleqramlar camaatın hüriyyət və müsəvat yolunda fədaya hazır olduqlarını çox açıq bir dil ilə anladır. Bu günlər hər kəs əlindən gəldiyi qədər millət məclisinə kömək etməkdə müzafiqə etməyir: kimi teleqraf ilə, kimi qəzet sütunlarında atəşli məqalələr ilə, kimi hüriyyətamiz, bəsirətəngiz məcmuələr ilə öz insanlıq borclarını əda edirlər³.

Ədəbiyyatla bağlı terminlər:

Görünür ki, cənab Şeyxzadə bəradərimiz “dəyanəti” indiki buxaralılar kimi yalnız dəstəməzdan, tez-tez namaz qılmaqdan, cəfəngiyat və əfsənələr ilə binəva camaatın fikirlərini zəhərləndirən nadan mollaların vəzlərində yatıb yuxlamaqdan və sairədən ibarət göstərir⁴.

Bu vasitə ilə camaatı öz cəhalət və qəflətlərindən xəbərdar etdilər, öz çəkdikləri zülm və bəlaləri hekayə və təmsillər ilə bir-bir açıb göstərdilər⁵.

Odur ki, bugünkü fiqh və rəvayət kitablarının kəsərtini, ixtilafı risalələrin çətinliyini, qarışıqlığını və bunları öyrənmək üçün zəhmət və zamanın çoxluğunu hiss edənlər, ixtilaf və təfərrüat mübahisələrilə vaxtlarını çürüdən biçarələr ulumi-əqliyyə və hikəmiyyədən bixəbər olduqlarından, haq-nahaq⁶.

Ölçü vahidləri bildirən terminlər:

¹. Dəvət və təvəqqe. 6 sentyabr, 1906, № 209

². “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

³. Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, № 121

⁴. Tiflis, 22 iyun, səbh saat səkkiz. 25 iyun, 1906, № 149

⁵. Yenə orada

⁶. “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

Əksər sözləri puçdur, quru siyahıdır. Millətə lazım olduqları vaxt yüz verst uzaqda qaçırlar¹.

Nəqliyyat sahəsi ilə bağlı terminlər:

Heç bir tərəfdə tüccarı, şəxsi bir hərəkət yox, nə bir araba səsi, nə fayton gurultusu, nə qonka hərəkəti və, nə də insan tərəddüdü var².

Buna məxsus ibadətdə zəmanəyə görə hər b alətləri etmək, əsgəri məktəbləri, yollar, maşınlar vücutə gətirməkdir.

Musiqi ilə bağlı terminlər:

Mən bu xəyalda idim ki, uzaqda qulağıma gələn hürriyyət mahnısı, marsel-yoza havası ortalıqdakı sükutu pozdu³.

Mətbuatla bağlı terminlər:

İştə mətbuatın bu qüvvət və təsirini bildikləri üçündür ki, müstəbid padşahların cümləsi, nə qədər gücləri varsa, ciddi və həqpərəst mətbuatın məhvinə sərf etmişlərdir və etməkdədirlər⁴.

Nilək də “mətbəə” və “kitabxana” adı ilə ona məxsus “məbəd”ləri vücutə gətirək, bir də ümumi qayidayə tabe olaraq, özümüzü, öz hüquqi insanıyyəmizi mətbuatla mühafizəyə çalışaq⁵. Bizimlə bir qonşu, bir vətəndaş, lakin bizdən dörd-beş qat az olan ermənilərin, gürcülərin ayda bir neçə yüzə qədər təzə kitabları, məcmuələri çıxdığı halda bizdə ayda dörd-beş kitabça da olsun çıxmır⁶.

Ertəsi günü senzür idarəsinə gedib şikayət elədim ki, nə səbəb ilə (jurnal) bağladınız?⁷ Qeyd olunan nümunələrə əsasən deyə bilirik ki, Ömər Faiq Nəmanzadənin “İrşad” mətbu orqanında dərc etdiyi yazıların dili qələm silahdaşlarının bir çoxu ilə müqayisədə sadə və anlaşılıqdır. İstifadə etdiyi alınma terminlər isə dövrü ictimai-siyasi təsirlərin əksinin nəticəsidir. Bəzi yazılarında müxtəlif ideoloji baxışlar təhlil olunsa da, ədib daha çox ictimai-siyasi, dini məsələlər, təhsil problemləri məzmunlu yazılar yazdığı üçün dilində ictimai-siyasi, təhsil, tədris, dini terminlər üstünlük təşkil edir.

¹ Yenə orada

² Qəbahət sizdə və bizdə. 24 may 1906, № 121

³ Tiflis, 22 iyun, səhər saat səkkiz. 25 iyun, 1906, №149

⁴ Yenə orada

⁵ “Bizə hansı elmlər lazımdır?!” 1907

⁶ Yenə orada

⁷ “Molla Nəsrəddin” bağlandı. 13 iyul 1907, №110

İmanyar Quliyev
fil.ü.f.d.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN NAŞİRLİK FƏALİYYƏTİ

*Maarifimizin qeyrətini
“Qeyrət”lə çəkən işıqlı naşir*

Azərbaycan fikir tarixində, xalqımızın maarif-lənməsində, milli şüurun formalaşmasında, dilimizin saflığının qorunmasında və xəlqiləşməsində Ömər Faiq Nemanzadənin (1872-1937) əməli xidmətləri dənılmazdır. M.Cəlillə birlikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bünövrəsini atmasına baxmayaraq, xüsusilə Sovet dövründə digər “Molla Nəsrəddinçi”lər qədər qiymətləndirilməmişdir. Ola bilsin ki, İstanbulda oxuduğuna, repressiya qurbanlarından olduğuna görə Sovet təbliğatının arxa planında qalmışdır. Bir yazıçı, publisist, naşir və müəllim kimi əvəzsiz xidmətləri ilə öz dövrünə damğa vuran Ö.Faiq Nemanzadənin naşirlik fəaliyyəti təkcə faktiki işlərinə görə deyil, həm də mətbəə işini yüksək qiymətləndirdiyinə, mətbəənin vacibliyini nəzəri cəhətdən əsaslandırıdığına və nəşr işində mütərəqqi prinsiplər tətbiq etdiyinə görə son dərəcə əhəmiyyətlidir. Naşirlik onun xalqı maarifləndirmə yolunda seçdiyi əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Ömər Faiqın publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı, naşirliyə yönəlməsinin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərini qeyd etmək zəruridir:

1. İstanbulda nisbətən dünyəvi yönümlü “Darüş-şəfəq” məktəbini bitirdikdən sonra (1891) Qalata poçt və teleqraf idarəsində əmək fəaliyyətinə başlayan Ömər Faiq idarəyə göndərilən qəzet və jurnalları gizli oxuyaraq Avropadakı demokratik fikirlərlə tanış olmuş, hətta Sultan hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparən yerli fırqəyə qoşulmuşdur. Ola bilsin ki, məhz həmin dövrdə Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslər, eləcə də mətbuat vasitəsilə Avropadan öyrəndiyi fikirlər onda mətbuata və mətbəə işinin əhəmiyyətinə inam yaratmışdır.

2. Naşirlik fəaliyyətinə qədər 10 ildən çox müəllimlik (Şəki, Şamaxı) edən, başqa sözlə xalqın maariflənməsində müəllimlik üsulunu

seçən Ömər Faiq, ehtimal ki, qeyri-dini, yəni əsasən dəqiq və təbiət elmləri sahəsində dərslük və dərs vəsaitlərinin qıtlığı problemini görmüşdür. Belə ki, 1894-cü ildə Şəkidi ilk üsuli-cədid məktəbində dünyəvi elmlərdən dərs demiş və İstanbuldan gətirdiyi açıq fikirli əsərləri xalqa paylayıb oxutmuşdur. O, burada M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” pyesini səhnə üçün hazırlamış, Müsyö Jordan rolunda özü çıxış etmişdir. 1900-cü ildə Şamaxıya gedərək orada milli məktəbin təşkil edilməsinə yaxından yardım etmiş və tarix, coğrafiya, hesab və türk dilindən dərs demişdir. Bakıya gələn Ömər Faiq “Əgər Tağıyevin açdığı qız məktəbini görməsəydim, Bakının türk maarifi üzərinə qara bir cizgi çəkəcəkdim” demişdir.

3. Ömər Faiq 1903-cü ilin mart ayının 30-da nəşrə başlamış “Şərqi-Rus” qəzetində Məhəmməd ağa Şah-taxtinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd ağa Qayıbov, Üzeyir Hacıbəyov, Rəşid İsmayılov, Əsəd Babayev, Yusif Əfəndizadə kimi mütərəqqi fikirli ziyalılarla bir yerdə işləməyə başlamışdır. Qafqazda nəşr olunan siyasi və ictimai gündəlik ilk türk qəzeti “Şərqi-Rus”da işləməsi onun mətbəə və nəşr işinin önəminə inamını daha da qüvvətləndirmiş, mətbuat sayəsində türk mühacirlərinin əhval-ruhiyyəsi və türk inqilabçı şairlərin bədii yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur.

Ö.Faiq “Bizim borcumuz həqayıqnəvislikdir, yaxşılığı dediyimiz kimi yamanlığı da gizlətməyəcəyik. Biz meydana ona görə çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdan furişanə mədhiyələr oxuyaq” şüarı ilə nəşr həyatına qədəm qoyan “Şərqi-Rus” qəzetinin get-gedə öz ideyalarından uzaqlaşıb məişət səviyyəsinə enməsinə, yazıçılar arasında mübahisənin “xəffiyəçiliyə, şeytançılığa” qədər böyüməsini” narahatlıqla qarşılımışdır¹. O, “Şərqi-Rus”un nəşr siyasətinin dəyişməsi ilə bağlı sonralar xatirələrində kinayə ilə yazırdı: “Budur, “Şərqi-Rus”un ilk nəşrlərindəki məqalələr və öz niyyət və məramında deyildiyi kimi, camaatın məlumatını artırmağa, fikirlərini işıqlandırmğa xidmət edən yeni yol və mədəni vasitə. Bəli, budur, türk qəzetəçisinin açdığı yeni cığır! Budur, onun anladığı mədəniyyət yolu! Budur camaatı zalım hökumətin, insafsız dövlətlilərin, istismarçı mülkədarların, cənnət və cəhənnəm satan ruhanilərin pəncələrindən qurtaran mübarizə

¹Ö.F.Nemanzadə. Xatirələrim / Ö.F.Nemanzadə. – Bakı: XAN nəşriyyatı. – s.108.

və inqilab şüarları! Bəli, budur, din təəssübü, öz mənfəət və inqilabına alət edilən kor politikaçıların yeni mədəniyyət yolu deyə bizə göstərmək istədikləri köhnə şah səfəvi yolu!”¹ Əslində bu tənqidlər Ömər Faiqin gələcək nəşirlik fəaliyyətinin əsas xətlərini ehtiva edəcəkdə.

Təəssüf ki, “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri uzun sürmədi. Həmin vaxt elə “Şərqi-Rus”da çalışan gələcək Molla Nəsrəddinçilərdən Ö.F.Nemanzadə tacir Məşədi Ələsgər Bağırovun maddi dəstəyi ilə qəzetin mətbəəsini satın aldı və “Qeyrət” adı ilə fəaliyyətini yenilədi. Onu 1905-ci ilin mart ayından başlayaraq 1907-ci ilə qədər yaşadan üç şəxsiyyətdən biri məhz Nemanzadə oldu. “Qeyrət”in gəlirlə işlədiyini görənlər bu dövrdə onu daha da genişləndirir, istehsal gücünü artırırılar. Nemanzadənin xatirələrindən məlum olur ki, 1907-ci ildə onlar mətbəəni böyütmək məqsədilə “Qeyrət kampaniyası” adı altında bir şirkət yaradırlar. Ömər Faiqin xatirələrindən oxuyuruq ki, mətbəədə bir çap, bir “Amerikanka” maşını, 10 mürəttib işləyəcək qədər hərf və hərf kassaları olub. Maşınlar Moskvadakı “Modern” alman firmasından alınmış və mətbəənin texniki baxımdan heç nəyə ehtiyacı olmayıb².

Mətbəənin ilk müdiri C.Məmmədquluzadə, ilk çap olunan əsəri isə Ö.F.Nemanzadənin “Nəşri-əsərə dəvət” (“Əsərlərin nəşrinə dəvət”) əsəri olur. Bu əsər Azərbaycan mətbəə və mətbuat tarixi, mətbəə və nəşirliyin prinsipləri haqqında ilk dəyərli kitab-lardandır. Bu kiçik kitab bir mənada elanname xarakteri daşısa da, yəni müəllifləri kitab, əsər çap etdirməyə çağırış olsa da, mətbuatın prinsipləri, nəşr işinin mahiyyəti və məqsədləri ilə əlaqədar Ömər Faiqin mütərəqqi fikirlərini də əks etdirməsi baxımından son dərəcə önəmlidir.

Ömər Faiqin “Şərqi-Rus”da mühərrir fəaliyyəti, “Qeyrət” mətbəəsinin açılması və Mirzə Cəlillə dostluğu “Molla Nəsrəddin”ə gedən yolun təməl daşlarını təşkil edir. “Qeyrət” mətbəəsi və Ömər Faiqin bu sahədə fəaliyyəti sonralar “Molla Nəsrəddin” jurnalının professional nəşrində, dizayn və tərtibatında mühüm rol oynamışdır.

Onun nəzərində mətbuat indiki mənada tək-cə qəzet-jurnalların nəşrini, ya da adicə makina yığınının ehtiva etmədi, mətbuat xalqı marif-

¹. Yenə orada, s.108

². A.Aşırılı Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920) / A.Aşırılı. – Bakı: «Elm və Təhsil». – 2009. – s. 60

ləndirmək kimi ülvə bir qayəyə xidmət edən nəşr fəaliyyəti idi. Yəni istehsalat sahəsi və ziya mənbəyi idi. Elə izahlı lüğətdə də mətbuat sözünün birinci mənası: “Kitab, məcmuə və s. çap edən istehsalat sahəsi, nəşriyyat və mətbəə işi. Mətbuat işçisi”dir. Ömər Faiq mətbəə işini milli birlik, tarixdə qalmaq, ölüm-qalım məsələsi kimi görürdü¹.

Bu vaxta qədər haqqında nisbətən az danışılan neçə-neçə kitab və kitabçalar, tərcümə əsərləri, vərəqə və intibahnamə, müraciət və çağırışlar, işgüzarlıq sənədləri və materiallar türk, fars, rus və ərəb dillərində məhz burada nəşr olunub.

“Qeyrət” mətbəəsinin fəaliyyət istiqamətləri, xüsusilə də Azərbaycanda mətbəə və mətbuat tarixi barədə ilk əsər də məhz bu mətbəədə çap olunub. “Nəşri-əsarə dəvət” (Əsərlərin nəşrinə dəvət) adlı 28 səhifəlik bu kitabda müəllif əvvəlcə mətbəənin əhəmiyyətini nəzərə çatdırır: “Bizim üçün istifadə və tərəqqi qapısı imdilik, təbii top, tufəng və dinamit ilə açılmaz... Biz bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik. Maarifin və mədəniyyətin bu gün ən birinci vasitəsi, ən qüvvətli naşiri isə kitab və qəzetlərdir - mətbuatdır. Bunların məhəl zühuru isə təbii, mətbəələrdir”². O, yazısının davamında qeyd edir ki, hər millətin mədəniyyət və qüvvəti mətbəələrinin sayı ilə düz mütənəsbidir. Yəni mətbəəsi, mətbuatı çox olan millətlərin sərvət və qüvvəti də çoxdur.

Müəllif mətbəəni, ümumilikdə xalqı maarif-ləndirməyi varlıq-yoxluq məsələsi kimi qeyd edir, maarifsizliyin nəticəsi olaraq Mərakeş, Tunis, Misir, Zəngibar, Somali, Buxara, Sudan, Xivə kimi müsəlman ölkələrinin oğünkü “ürək parçaladacaq vəziyyətləri”ni nümunə göstərir və burada həmin illərdə çarizmin işğalına tab gətirməyən Buxara və Xivə xanlıqlarının adını da təsadüfi çəkmir. Bu iki Türkünstan xanlığı Çarizmə müqavimət göstərə bilməyib tənəzzülə uğramaqda idi. Görkəmli naşir, bəlkə də, bununla Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş ölkəmizin, türk və müsəlman xalqlarının qurtuluş yolunu da göstərirdi.

Gürcü və ermənilərin mətbəə sahəsində xeyli inkişaf etdiklərini də diqqətə çatdıran Ömər Faiq mətbəəni ümumi “dil”ə bənzədir: “Dərd-

¹ Ö.F.Nemanzadə. Nəşri-əsarə dəvət / Ərəb əlifbasından latin qrafikasına çevirən və nəşrə hazırlayan: Ş.Hüseynov. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2013. – s.20.

2. Yenə orada, s. 9.

laşmaq, görüşmək, xəbərləşmək, ərzi-əhval etməyimiz üçün də əlbəttə işə yarar, sözü keçər, qədri bilinər ümumi “dil”imiz olmalıdır. Bu ümumi nüfuzlu dil dəxi mərifətli (savadlı, elmi - İ.Q.) millətlərdə olduğu kimi şəksiz “mətbəə” və “mətbuat”dır. Zira mətbəə və mətbuatı olmayan millətin dili yox hökmündədir. Dili olmayanın da mövcudluğu yox deməkdir... Çünki hər millət öz sağlıqlarını, öz varlıqlarını ancaq mətbuatı ilə mühafizə edirlər”¹. Ömər Faiqin növbəti fikri hal-hazırda Rusiya Federasiyasında yaşayan, sayı iki milyonu ötsə də, nə təhsil, nə də mətbuat sahəsində elə də ciddi iş görməyən müasir azərbaycanlılar üçün bu gün də öz aktuallığını saxlayır “Fikir ediniz: Rusiyada rusalardan sonra ən çox millət biz müsəlmanlar olduğumuz halda yalnız hökumət nəzdində deyil, mərifətli qonşularımız arasında belə zərri miqdarı qədrimiz, etibarımız yoxdur.”²

Kitabın sonuna doğru “Qeyrət” mətbəəsini açmaqda birinci məqsədinin türkçə, farsca, ərəbcə kitablar təb və nəşr etmək olduğunu qeyd edir. Ömər Faiqin “Biz mətbəənin rəvac və tərəqqisini hərfərin gözəlliyində, edilən sifarişlərin doğru və xoş çap edilməyində, vaxtında hazır olunmasında bilib... heç bir dürlü məsrəf və xərcdən geri durmayacağız. Az bir vaxtda mətbəəmizdə Misir və İstanbulun ən yaxşı və gözəl hərfərlərindən iki növ hərf hazır etdik və bundan sonra ehtiyaca və mühərrirlərin xahişinə görə Misirdən, İstanbuldan yenə lazım olacaq gözəl hərfərlər, qəliblər gətirmək niyyətindəyik... biz həqiqən az nəf və qazanca qənaət edib Qafqazda yüzlərcə olan qeyri-millət mətbəələrinin arasında bu tazə müsəlman mətbəəsinin hüsnü-surətlə dəvamına qeyrət edəcəyik... Bununla bərabər əsl fikir və niyyətimiz budur ki, əldən gəldiyi, gücümüzün çatdığı qədər fənni, elmi, sənai, ədəbi, tarixi kitabların nəşrinə vasitə olaq. Tazədən yazılacaq kitablardan savayı maarifdə xeyli irəli getmiş müsəlman millətlərinin ən gözəl və nəfli kitablarını Azərbaycanda işlənən ədəbi və bir dərəcə ümumi dilə çevirib nəşr eləyək”³ qeydləri isə əslində mətbəənin qarşısına qoyulan tələblər və götürülən öhdəliklər kimi səslənir:

¹ Ö.F.Nemanzadə. Nəşri-əsarə dövət / Ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirən və nəşrə hazırlayan: Ş.Hüseynov. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2013. – s. 20-21

² Yenə orda, s.21

³ Yenə orda, s.22

1. Nəfis tərtibat, sifarişləri düzgün və vaxtında icra etmək; 2. Gözəl, xoş və yeni hərf, qəliblər gətirtmək 3. Xidmət keyfiyyəti ilə gəliri artırıb mətbəənin fəaliyyətini davam etdirmək; 4. Mümkün qədər elmi-texniki, ədəbi, tarixi kitablar çap etmək; 5. Yeni kitablarla yanaşı, qabaqcıl müsəlman xalqlarının faydalı və gözəl kitablarını Azərbaycan ədəbi dilinə tərcümə və nəşr etmək.

Ömər Faiq daha sonra nəşrlərin dili ilə bağlı prinsipini qeyd edir ki, bu da öz dövrü üçün mütədil və mütərəqqi düstur sayılır. Belə ki, Ömər Faiq Türkiyədə oxusa da, nə Turançı, nə də Füyuzatçı idi, “Molla Nəsrəddin”in bünövrəsini qoyanlardan biri olsa da, realizm və romantizm arasında orta yolu tutmağı bacarırdı. O, həqiqi millətpərvər və maarifpərvər idi.

Ö.Faiq çap olunacaq kitabların dili ilə bağlı əsas prinsipi mümkün qədər anlaşılıqlı, xalq dilində olması şəklində ifadə edirdi: “Həmd olsun cəmaətimiz, lisanı və mənası açıq yazılan kitabları oxumağa başlamışlardır. “Lisan” dedim də yadıma gəldi: yazılan kitabların rəvac və məqbuliyyəti-intişarı mütləq və mütləq lisanın açıqlığındadır: asan anlaşılacaq dərəcədə olmağındadır. Çətin mənalı, pəribərəli kitablar təbii çətin anlaşılır, çətin, zor anlaşılan kitabları isə, əlbət əksər oxuyan sevməz. Az oxuyan isə əsla oxumaq istəməz. Cəmaət üçün yazılacaq kitablar əlbət və əlbət ki, mümkün mərtəbə cəmaət dilinə yaxın olmalıdır.. Həqiqətə hamımız çalışmalıyıq ki, çətin mənalı ərəbi, farsı sözlərin yerinə türkcə sözlər yazaq. Yazı yazmaqda ki hünər və mərifəti ərəbi, farsı sözlərin çoxluğunda bilməyək. Bəlkə mümkün mərtəbə sadə yazmağı özümüz adət edib, özgələrə də nümunə, örnək olaq”¹.

Bu “Dəvət”lə, prinsip və çağırışla nəşr fəaliyyətinə başlayan “Qeyrət” mətbəəsi həqiqətən də Azərbaycan mətbuatının qeyrəti oldu, Azərbaycan dilində kitabların nəşrində, ictimai-siyasi həyatın, mətbuat sahəsinin canlanması mühüm rol oynadı. Burada müxtəlif elmi və bədii kitablar, mübarizəyə tərəqqiyə çağırış ruhlu əsərlər, İran və türk inqilabçalarına göndərilmək üçün çoxlu intibahnamələr və s. çap olundu. Mətbəənin çap etdiyi ilk kitablardan biri də “Şahnamə”nin “Rüstəm və Söhrab” adı ilə tərtib olunan hissəsidir. R.Əfəndiyevin tərcümə etdi-

¹ Ö.F.Nemanzadə. Nəşri-əsarə dəvət / Ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirən və nəşrə

yi bu parçada yüksək əxlaqi keyfiyyətlər və vətənpərvərlik duyğuları diqqəti cəlb edir”¹. Mətbəə lazımlı, faydalı, hər kəsin anlaya biləcəyi dildə, xoş və səlis üslubda olan kitabların çapına xüsusi diqqət yetirirdi. Çap olunan kitabların bəziləri pulsuz paylanır, bəziləri isə ucuz qiymətə satılırdı. Bir çox hallarda isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxucularına hədiyyə olaraq göndərilirdi. “Bir çox kitab qısa vaxtda dərc edən, ərsəyə gətirən “Qeyrət” mətbəəsi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatına böyük təkan vermiş, kitab mədəniyyətinin formalaşmasında şərəfli tarix yazmışdı”².

Ö.Faiq çalışdı ki, “Qeyrət” mətbəəsi “bahar çiçəkləri kimi” bu “tazə fikirlərin” qeyrət meydanına çevrilsin. Mətbəənin fəaliyyətinin ən yaxşı cəhətlərindən biri də siyasi intibahnamələrin çap edilib yayılmasından ibarət idi. Mətbəələrin az olduğu və siyasi senzuranın cövlan etdiyi bir dövrdə bu addımı atmaq böyük risk tələb edirdi. Bu intibahnamələr geniş mövzu dairəsinə malik olub, təkcə Zaqafqaziya inqilabçıları ilə məhdudlaşmırdı. Ömər Faiq öz xatirələrində onu da qeyd edirdi ki, intibahnamələr yalnız Tiflis işçiləri üçün deyildi. Bunlar onsuz da gödərək və xırda olurdu. Bu sahədə bizi rahatsız edən Osmanlıya göndəriləcək uzun mündəricatlı intibah-namələr idi.

“Nəşri-əsərə-dəvət” (1905), “Rüstəm və Səhrab” (1906) əsərləri, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hürriyyət”, “Qurbanəli bəy” hekayələri, Əlimirzə Nərimanovun “Nəsihətül-əftal”, Harun Sultanovun “Vətən yolu” əsəri, O.Volkşteynin siyasi məzmunlu “Azadə danışmaq və yerə cəm olmaq nə üçün lazımdı” kitabçası, “Silk, sinif, fırqə” kitabı, həmçinin Ə.Cavanşirin, M.S.Ordubadinin, N.Kama-lın, Ə.Haqverdiyevin bir sıra əsərləri məhz “Qeyrət” mətbəəsində işıq üzü görmüşdür.

Mətbəənin bağlanmasıdan sonra yazıçı-publisist kimi fəaliyyətini davam etdirən Ömər Faiq təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalında deyil, eyni zamanda, o dövrdə çap edilən bir sıra qəzet və jurnallarda (“Açıq söz”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Həyat”, “Rəncbər”, “Adıgün kolxoççusu”, “Kommunist”, “Qızıl bayraq”, “Bağban” və s.) çıxış etmişdir. Yazıla-

¹ Ş.Qurbanov. Ömər Faiq Nemanzadə / Ş.Qurbanov. – Bakı: Gənclik. – 1992. – s.43

² A.Aşırılı. Azərbaycan Mətbuat Tarixi. / A.Aşırılı. – Bakı: «Elm və Təhsil». – 2009. – s.

rı Ömər Faiq Nemanzadə, Ümidvar, Ümid, Faiq Nemanzadə, Lağlağı, Mozalan və s. ad və təxəllüslərlə çıxmışdır. O, 1920-1921-ci illərdə “Zəhmətkeşlərin gözü” jurnalının redaktoru, bir müddət sonra isə “Yeni fikir” redaksiya heyətinin üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırlı, A. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920) / A.Aşırlı. – Bakı: “Elm və Təhsil”. – 2009. – 296 s.
2. Nemanzadə, Ö.F. Xatirələrim / Ö.F.Nemanzadə. – Bakı: XAN nəşriyyatı. – 2015. – 166 s. URL: <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=593088&pno=55>
3. Nemanzadə, Ö.F. Nəşri-əsarə dəvət / Ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirən və nəşrə hazırlayan: Ş.Hüseynov. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2013. – 28 s.
4. Qurbanov, Ş. Ömər Faiq Nemanzadə / Ş.Qurbanov. – Bakı: Gənclik. – 1992. – 182 s.
5. az.wikipedia.org/wiki/%C3%96m%C9%99r_Faiq_Nemanzad%C9%99

Dilbər Camali
böyük elmi işçi

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ VƏ TÜRKCÜLÜK

Dünyanın köklü millətlərindən olan türklər orta Asiyadan başlamış, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsinə, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələrinə yayılmış, tarixdə böyük iz qoymuşlar. Türklərin tarix səhnəsinə çıxışı eradan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Türklərin onlarla dövlət, bəylik, xaqanlıq, imperatorluq qurmaları bütün dünyaya məlumdur. Təbii ki, şanlı tarixi keçmişini olan bir millətin təəssübkeşliyini çəkmək, onların birliyi, bərabərliyini, tarixini, ədəbiyyatını ən əsas dilini araşdırmaq, öyrənmək lazım gəlirdi. Eyni zamanda, dünya türklərini bir amal uğrunda birləşdirmək üçün ideologiyaya ehtiyac var idi. Düşünürük ki, türkcülük ideologiyası bütün türk xalqlarını əhatə edən milli bir ideologiyadır. Türkcülük ideologiyasının rüseymləri ilk dəfə Rusiyada yaşayan, yaradan ziyalılarımız tərəfindən yaradılmış və sonradan Azərbaycanda, Türkiyədə və digər türkdilli ölkələrdə də geniş tərəfdar toplamışdır. Çar Rusiyasının antitürk siyasəti öz bəhrəsini vermişdi. Rusiya tərkibində olan azsaylı xalqlar eyni zamanda türklər öz milli mənsubiyyətini dərk etməkdə çətinlik çəkirdi. Bekə ki, Qafqazda yaşayan türklər özlərinə gah tatar, gah müsəlman, gah şiə-qızılbaş və s. kimi adlanırdılar. İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Ağaoğlu kimi ziyalılarımız bu problemi dərk edirdilər, yorulmadan türk xalqlarının milli özünüdərkinə, maariflənməsinə çalışırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iki ideologiya var idi: türkcülük və azərbaycançılıq. Bu iki ideologiya milli şüurun formalaşmasında önəmli yeri olan fikir cərəyanları idi və bu indi də belədir. Heç şübhəsiz ki, milli şüur milli istiqlaliyyətin qazanılması üçün həlledici amildir. Bu ideologiyaların hər biri millətimizin maariflənməsinə və milli özünüdərkə xidmət edirdi. Hər iki cərəyan Azərbaycan ictimai, siyasi, mədəni, hüquqi, ədəbi-bədii reallığında milli idealın təzahürüdür. Bu meyillərin heç biri digərini inkar etmir, əksinə, biri digərini

tamamlayır. Bu baxımdan türkçülük milli anlayışı, özünüdərk edərək milləti ümumtürk və bütün türk xalqlarının milli qurtuluşu, hürrriyyəti, xoşbəxtliyi, dövləti və rifahı, kontekstində görür və başa düşür.

Bu ideologiyanın əsasını İ.Qasıralı qoymuşdur. Kırımli tatar türkü olan İ.Qasıralı “birlik fikrini” ilk dəfə dilə gətirən dəyərli alimdir. Onu, xüsusilə, Rusiya əsarətində yaşayan türk xalqlarının taleyi narahat edirdi. Ona görə də Rusiyada yaşayan türklərin fikri, mədəni və siyasi hərəkəti İ.Qasıralı ilə başlamışdır. Onun bu fikri digər azərbaycanlı, türkiyəli türklər üçün bir qığılıcımlı rolunu oynamışdır. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Hüseyn Cavid və b. ədiblərimiz bu ideologiyayı inkişaf etdirən, dövlətin təməlinə saxlamağı bacarmış şəxsiyyətlər olmuşlar. İ.Qasıralı ilk dəfə “Tərcüman” qəzetini təsis etmiş, daha sonra yeni üsullu dünyəvi təhsil verən “üsuli-cədid” məktəblərin açılmasına nail olmuşdur. Yeni tipli məktəb açma işini Azərbaycanda Ö.F.Nemanzadə də tətbiq etmişdi. Xalqına türklüyün əsl mahiyyətini dərk etdirməyə çalışan Ömər Faiq, hətta 1900-cü ildə Şamaxıya gəlmiş, burada milli məktəbin təşkil edilməsinə yaxından yardım etmiş və tarix, coğrafiya, hesab və türk dilindən dərs demişdir. Ortaq türk dilinin yaradılması qayəsini rəhbər tutan Ömər Faiq İ.Qasıralı kimi türk xalqlarının birləşməsində birinci problem olaraq dili görürdü.

Türkçülüyn ən böyük carçısı isə təbii ki, Ə.Hüseynzadə (1864-1940) idi. Onun bu sahədə fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Onun ilk dəfə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı əsəri böyük səs gətirmiş, burada türk xalqlarının mənşəyi, dili, etnoqrafiyası haqqında geniş məlumat verilmişdir. Onun ideologiyası 1918-ci ildə quruluan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin milli istiqlaliyyətinin qazanılmasında rəhbər fikir rolunu oynamışdır. Ümumiyyətlə, tarixə nəzər yetirsək görürük ki, böyük imperiyalar, dövlətlər qurmuş hər bir millətin milli ideologiyası olmuşdur. İdeologiyasız heç bir dövlət qurula bilməzdi. Ə.Hüseynzadənin “türkləşmək, islamaşma və avropalaşmaq” ideyası o gün də, bu gün də dövlətimizin ideologiyasıdır.

Türkiyədə isə türkçülük, türk birliyi XX əsrin əvvəllərində bir fikir cərəyanı olaraq ilk dəfə fəaliyyətə başladı. Əhməd Vəfiq Paşa, Süleyman Paşa, Şəmsəddin Sami, Əli Süavi kimi yazıçılar TənziMAT dövründə türklərin Anadoluya gəlişindən öncəki tarix və mədəniyyət ilə

bağlı araşdırmalar aparmış, hətta o illərdə türkçülük cərəyanının əsasını qoymuşdular. Bu sahədə ilk işlər elə Tənzimat dövründə geniş vüsət almağa başlamışdır. Z.Göyalp “Türkçülüğün əsasları” adlı kitabını 1923-cü ildə nəşr etdirmişdir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə türkçülüğün mahiyyətini açıqlayaraq nəzəri əsaslarını, ikinci hissə türkçülüğün proqramını təsbit etmişdir. Bu kitab ilk dəfə türk milliyətçiliyinin fikir və təkliflərini bir sistem halında oxucuya çatdıran bir əsər idi. Bunlardan başqa müxtəlif türk ocaqları və dərnəklər qurulmağa başlanmışdı. Bunlardan biri də 1911-ci ildə Məhməd Əmin Yurdaqul, Əhməd Hikmət, Ağaoğlu Əhməd və Yusif Akçura tərəfindən yaradılan “Türk yurdu” dərnəyi idi. Bu ənənəni 1912-ci ildə Emin Bülənt və Həmdullah Sübhinin nəşr etdiyi “Türk ocağı” davam etdirdi¹.

XX əsrin əvvəllərində türkçülük dedikdə yada düşən ictimai xadim, heç şübhəsiz ki, Ömər Faiq Nermanzadədir. O bu ideologiyası uğrunda mübarizəyə Türkiyədə Osmanlı dövlətinin dövründə başlamışdır. Avropalı türklərlə əlaqə saxladığı üçün Osmanlı dövləti tərəfindən təqiblərə məruz qalmış, daha sonra oradan Bakıya gələrək fəaiyyətini burada davam etdirmişdir. Türk xalqlarının taleyi, milli özünüdərk, milli kimlik məsələsi Ö.F.Nemanzadəni çox narahat edirdi. O, publisist, nasir, ictimai-siyasi xadim və pedoqoq idi. Məşəqqətli həyata baxmayaraq o bu yolda öz mübarizəsindən bir an belə geri çəkilmirdi.

O, 1917-ci ildə bu ideologiya haqqında yazır: “İnsan millət uğrunda o vaxt can yandırır, ona o zaman aşıq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, heç bayağı dostluq da olmaz. Mən uca səslə bağırıram ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin adını belə tanımırıq. Sən ey türk, istər darıx, istər qarıx, yaxandan əl çəkən deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyində niyə bircə zadı, yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, niyə öz soy və nəslindən xəbərin yoxdur”². Ömər Faiq türkçülük deyəndə Türkiyəçiliyi nəzərdə tutmurdu. O nə də

¹ Türkiyə ədəbiyyatında türkçülük ideologiyası/ <http://senet.az/turkiye%C9%99-%C9%99d%C9%99biyyatında-turkculuk-ideologiyası/>

² Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Şərq-qərb, 2006, 352 s. <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsHpDQznXcgpcJBvVSsJlJBkQwnPBg?projector=1&messagePartId=0.1 s. 238>

azərbaycançılıqla türkçülüüyü bir-birinə qarşı qoymurdu. O, türk sözü-nü Azərbaycan millətinin tarixi adı kimi qəbul edirdi. Onun ana dili, milli kimlik, türkçülük ideaları bütün yaradıcılığının əsas ana xətti idi. O, doğma yurdu Axalsixdən də yazırdı. “Axalsixdən” adlı məqaləsin-də yazır: “Çamaata rəhbər olacaq dövlətlilərimiz, bəylərimiz az deyil. Heyif ki, maarifə, millətə olan hümmətləri pək azdır. Bu səbəbdən caməələrimiz viran, məktəblərimiz pərişan , halımız yamandır” deyə ürək yangısı ilə yazırdı.

O, “Dilimiz və imlamız” əsərində bildirir: “Ədəbiyyatı olmayan bir millət, dilsiz insana oxşayacağını söyləmək üçün dəlilə, təfsilə hacət yoxdur. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır”. Ömər Faiq hər bir millət kimi türklərin də milli özünüdərkini arzulayırdı. Ayağ-a qalxıb öz müqəddəratını təyin etməsini bununla yanaşı elm, irfan əldə edib tərəqqi etməsini də arzu edirdi. O, Z.Tağiyevin Bakıda Qızlar məktəbinin açdırmasını dəstəkləyir və sevinclə qarşılayırdı. Bakı şəhərində milli məktəblərin yox dərəcəsinə olduğunu, müsəlman xalqının acınacaqlı bir şəkildə yaşamasını görəən Ömər Faiq demişdir: “Əgər Tağiyevin açdığı qız məktəbini görməsəydim, Bakının türk maarifi üzə-rinə qara bir cizgi çəkəcəkdim”.

Türk dilinin təmizliyi və qorunması uğrunda mübarizə aparən Ömər Faiq Nəmanzadə türk dilinə yüksək qiymət verirdi. Türk dili dünya dillərindən heç bir cəhəti ilə geri qalacaq bir dil deyildi. O, ərəb və fars imlasından qurtulmağın vaxtının çoxdan çatdığını deyirdi. XX əs-rin əvvəlləri kimi mürəkkəb bir dövrdə türk dili də öz müqəddəratını təyin etməli idi. İnkişaf edən dünyamızda yüksəlişə keçən dillər kimi günügündən ölməkdə olan dillər də vardır. Türk dilinin bu iki taledən ikincisini yaşamaması üçün yazırdı: “Türkcəmiz hər nə qədər gec-tez, həqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir. Amma bugünkü qaydasızlıq naxoşluğuna vaxtilə dərman etmək çarəsini axtarmazsaq, onun bu yaman halının da çox uzanacağından qorxulur”. Ədib üçün milliyyətin birinci ünsürü dildir. Dilin olmasa sən milli mənsubiyyətini heç kimə sübut edə bilməzsən. O yazır: “Bir millətin yaşaması dili ilə-dir. Dil yoxsa, Millət yoxdur. Mən inanmıram ki, dilini sevməyən millə-tini sevsin. Çünki dil millətin yeganə nişanıdır, millət sevgisinin birinci

əlamətidir". Ona görə milləti sevməyin birinci əlaməti dilini sevməkdir. Ömər Faiq Nemanzadə "Qardaş köməyi" məcmuəsində açıq imza ilə "Mən kiməm" məqaləsini dərc etdirmişdi və orada qeyd edirdi: "Türk dili dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir". Zamanımızda, yəni din və əbədiyyətdən, cins və millətlərin hökm sürdüyü belə bir çağda insan öz soy və millətini tanımamaq, daha doğrusu, özünü bilməməkdən ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir. Lakin bu ləkə tezliklə gedən ləkəyə də bənzəmir. Bu ləkə yaman ləkədir. Bu ləkə surətində elə yilancıq (qanqrena) yarasıdır ki, millətimi-zin vücudunu, türklük varlığını yavaş-yavaş gəmirir, yox edir... Siz çox da deyiniz ki, "sünnilik, şialik, babılıq bir məz-həb və əqidədir", cins və millət isə başqadır. Dünyada ən kiçik bir bəcəyin, ən yaramaz bir otun soyu cinsi bəllidir, bəs bu qədər böyük bir insan yığıncağının bir cinsi yoxmu?"¹

Dini kimliklə milli kimliyi tamamilə bir-birindən ayrı tutan Ö.F. Nemanzadəyə görə türklər müsəlmançılığa o qədər aludə olmuşlar ki, hətta özlərini belə unutmuşlar. Bir insanın dini kimliyindən çox onun milli kimliyi əsasdır. Ədibə görə türklər islamın unudulmağa üz tutmuş adət-ənənələrini yaşatmağa çalışır, öz dillərini unudurlar. "Sən hər şeyi öyrənmək istədiyən halda niyə bircə zadı - yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə "Kimsən?" dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkəm? Niyə deyə bilmirsən ki, şialikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra türk qalacaqsan". Birinin kim olduğunu soruşanda deyir müsəlmanam, sünniyəm, şiyəm, qafqazlıyam, əcəmdənəm, şia qızılbaşam, sünni osmanlıyam və s. Ö.F.Nemanzadəyə görə Qafqazlı iki elmlı türk yarım saata qədər öz ana dillərində danışanda sıxılırlar. Bir qazanlı ilə qafqazlının beş-on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. "Sən ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən. Sən gərək biləsən ki, dünyada hələ şia, sünni, babı, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan

¹ Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Şərq-qərb, 2006, s.239 <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsHpDQznXcgpcJBvVSsJljBkQwnPBg?projector=1&messagePartId=0.1>

əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın. Orada uzun seyr və səyahətlərə hazırlanırdın. Ey sadə ürəkli türk, dünən, bu gün öz varlığını, öz mədəniy-yətini göstərə bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bugünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına baxıb incinmə. Səni lazım ilə tanımadıqlarını bilib məyus olma. Bəsdir, bəsdir, ey türk, bir az ayıl. Ayıl da bir çox toz-torpaqlarla dolan, ağırlaşan dini əqidə pərdəsini gözlərinin üstündən qaldır. Əl-ayağını biraz tərpət. Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşığı, yad ağacların yarpaqlarını, dallarını qır, at, qurtul. Vücuduna Allahın günəşi, havası dəysin. Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığını, öz vücudunun qiymətini bil. İndiyə qədər yadlar üçün, özgə varlıqlar və vücudlar üçün özünü həlak etmişən, barı bundan sonra ayıl, bir özünə gəl, öz gününə çalış.

Onun “Ağacı qurd içindən yeyər”, “Ümidvaram ki”, “İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək”, “Ümidvar”, “Qəbahət sizdə və bizdə”, “Alınan azadlığı nə cür saxlamalı”, “Millətprəstlik zəmanəsidir”, “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz”, “Milliləşmək” məqalələrində xalqımızın milli təəssübkeşliyini ürək yanğısı ilə yazmada idi. “Qardaşlar acı lakin doğru sözdən inciməyin. Dərdini söyləməyən dərman bulamaz. Çinlilər belə Avropanın vurduğu bir zərbə ilə oynamağa başlayır. Biz nə qədər hissiz və vicdansız ki, vücudumuz parçalanır, ürəyimiz dağılır, namusumuz ayaqlar altına alınır, həqirliyimiz alçaqlığımız yerin dibinə keçir, keçir də bir kərə belə gözümüzü açmaq, ibrət almaq istəmiriz”¹.

O, “Milliləşmək” məqaləsində yazırdı: “Bədbəxt o millətdir ki, o millətin dili və ədəbiyyatı başqa dilin silahından ziyadə dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır”. Türk dilinə böyük dəyər verən, onun hər fürsətdə təəssübkeşliyini çəkən ədibimiz onu heç bir dildən əskik hesab etmirdi. “Qərbdə fransız dili nə qədər ümumdil xidmətini görürsə bu görəvi Yaxın Şərqdə, Türküstanda, İranda, Qafqazda, Rum elində, Kırımında, Anadoluda, Suriyada, İraqda türk dili öyləcə o vəzifəni görür”². Ədib türk dilinin mətbuatda zəifliyinin səbəbini dilin qüsuru

¹ Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Şərq-qərb, 2006, s.239 <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsHpDQznXcgpcJBvVSsJlJbKQwnPBg?projector=1&messagePartId=0.1> s.27.

² Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Şərq-qərb, 2006, s.239 <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsHpDQznXcgpcJBvVSsJlJbKQwnPBg?projector=1&messagePart>

olmasında deyil, onun əlifbasının başına gətirilən oyunlarda görürdü. O, dilimizi çirkin əlifba əsirliyindən xilas edib öz şəərəfinə uyğun əlifba tərtib etməyi, bunun sayəsində dilimizə danışıqda qazandığı ümumilik şəərəfini mətbuatda da qazandırmağı təklif edirdi. Bu sözlərlə Ömər Faiq türk dilinin funksionallığının artmasına, onun dünya dilləri arasında müəyyən mövqə tutmasına, dünya arenasına çıxarmağa çalışırdı. Bir sözlə, ədib milli kimliyin dini kimlik arasında əriyib getməsindən dərin sarsıntı hissi keçirir və bu uğurda yorulmadan qələmi ilə çalışıb vuruşurdu. Cəlil Məmmədquluzadə ilə birgə Molla Nəsrəddin jurnalını yaradan, onun tərtib edən, varını-yoxunu jurnalın çapına sərf edən ədib jurnlada saysız imzalarla fəaliyyət göstərmişdir. Ö.F.Nemanzadə jurnalda yayımlanan məqalə və felyetonlarda dil məsələsini ortaya qoyurdu. Ona görə ana dili məsələsi milli kimlik qədər önəmli və onu şərtləndirən əsas amil idi. Yad dillərin təsirindən dili qorunmalı, sadələşdirməli, sadə imla qaydalarına riayət edilməlidir. Türk dili bütün Qafqazda aparıcı ədəbi dil olmalıdır.

Ö.F.Nemanzadə üç dəfə həbs olunmuşdur. İki dəfə həbsdən azad olmağı bacaran Ömər Faiq Nemanzadə üçüncü dəfə bu təqibdən qaça bilmir. 10 oktyabr 1937-ci ildə Tiflisdə güllələnir. Sovet diktaturası Ömər Faiqi öz ideologiyasından döndərə bilməsə də, onun cismən ölümünə nail olur, amma onun fikirləri bu gün əbədi yaşayır. Ömər Faiqin türkçülük ideologiyası bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu gün onun bir məzarı belə yoxdur, ancaq o, dünya türklərinin fikir atasına çevrilmiş əsl milli demokrat, xalqı öz fikrinin arxasınca apara bilən ölməz bir tarixi şəxsiyyət, görkəmli ictimai xadimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Şərq-qərb, 2006, 352 s. <https://mail.google.com/mail/u/0/?pli=1#inbox/QgrcJHsHpDQznXcgpCJBvVSSJlJkQwnPBg?projector=1&messagePartId=0.1>

2. Azərbaycanın türkçülük və Azərbaycançılıq problemləri, Bakı: Ay-ulduz nəşriyyatı, 1998, Azərbaycan araşdırmaları vəqfi. <http://surakhani.cls.az/front/files/libraries/75/books/424377180.pdf>

3. https://www.academia.edu/23242018/T%C3%BCrk%C3%A7%C3%BCl%C4%9F%C3%BCn_Esaslar%C4%B1_Ziya_G%C3%B6kalt

Arzu İsgəndərzadə
elmi işçi

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN YARADICILIĞINDA DİL VƏ İMLA MƏSƏLƏSİ

“...Hər millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondan məhrum olduğu gün mərhum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.”

Ömər Faiq Nemanzadə

İctimai-siyasi xadim, publisist, maarifçi kimliyi ilə Qafqazda, eyni zamanda, bütün Şərq coğrafiyasında geniş şöhrət və hörmət qazanmış Ömər Faiq Nemanzadə həyatı boyunca millətinin maariflənməsi, özünüdərk, sosial və mədəni həyatlarının çiçəklənməsi naminə çabalamış, məqalə, felyeton və hekayələrində cəmiyyətin əsas problemlərini qorxmada dilə gətirmişdir. Millətinin taleyini dərindən düşünən mütərəqqi ziyalı Ömər Faiq dini xurafatçılıq girdabından, mistiq əqidələrdən, avam camaatın cəhalətdən qurtulmasının yolunu elmdə, təhsildə görmüşdür.

Vətənə xidmət etmək eşqi ilə alışıb-yanan Ömər Faiq köhnəliyə qarşı mübarizə aparmaq, yeni fikirlərini oxucularla bölüşmək üçün demokratik bir mətbuat orqanı arzu edirdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, o qədər rəzalət görmüşdü ki, onlar haqqında “ürəyini boşaltmağa” yer axtarırdı. O, belə bir fürsəti ilk dəfə “Şərqi-Rus” qəzetində tapır. Nəhayət ki, öz arzusuna çatan Ömər Faiq “Şərqi-Rus”da işləyərkən toxunduğu mövzular əsasən mollaların məscidlərdə ərəbcə deyil, xalqın başa düşəcəyi türkcə xütbələrin oxunması, qadınlara edilən zülmün aradan qaldırılması, türk dilinin inkişafı ilə bağlı idi. O, bu barədə yazırdı: “Mənə elə gəlirdi ki, müstəqil dil və ədəbiyyatı olmayan bir millətin siyasi istiqlalı da sağlam ola bilməz”¹. Əlbəttə ki, Ömər Faiqın publisistik fəaliyyəti sadəcə “Şərqi-Rus” qəzeti ilə məhdudlaşmırdı. “Qeyrət” mətbəəsi, “Molla Nəsrəddin”, “Tərcüman”, “Açıq söz”, “Tərəqqi”, “İr-

¹Ömər Faiq Nemanzadə. Xatirələrim, Bakı: Xan nəşriyyatı, 2015, s.12.

şad”, “Həyat”, “Rəncbər”, “Qızıl bayraq”, “Əkinçi”, “Bağban”, “Adıgün kolxozçusu” kimi dövrün nüfuzlu qəzet və jurnallarında “Lağlağı”, “Ümid”, “Ümidvar”, “Heyrani”, “Dəli”, “Dərdmənd”, “Mozalan”, “Çoban” kimi gizli imzalarla milli və ictimai-siyasi mövzulardakı fikirlərini özünəməxsus bir üslubla qələmə alırdı.

Bildiyimiz kimi, XIX əsrdən başlayaraq türk dilinin sadələşdirilməsi yolunda ciddi addımlar atılmağa başlandı. Azərbaycanda dil islahatı düşüncələri XIX əsrin ikinci yarısından etibarən əhəmiyyət qazanmağa, əsrin sonlarına doğru isə günün həll edilməsi zəruri məsələləri arasında yer almağa başladı: “Bir çox yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da, dil islahatını sürətləndirən və zəruri edən amillərin başında milliyətçilik fikri gəlməkdədir. Çünki milliyətçilik fikrini bəsləyən və ayaqda saxlayan vacib ünsürlərdən biri də dildir”¹. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan türkcəsinin ərəb və fars dilinin təsirindən qurtularaq xalq tərəfindən başa düşülən şəkllə düşməsi, sadə türkcənin istifadəsi üçün çalışan şəxsiyyətlərin içində Ömər Faiq ön sıralarda yer alırdı. Milli ədəbi dilimizin demokratik normasını, bir tərəfdən, mütərəqqi Azərbaycan yazıçı və jurnalistlərinin öz dil təcrübələri ilə təsbit etdiyini, digər tərəfdən, qələmə aldıkları oyadıcı publisist müraciətlərlə qoruyub himayə etdikləri fikrini müdafiə edən Tofiq Hacıyev yazır: “Milləti ucaldan, tərəqqiyə aparan nə varsa, hamısı bilavasitə dil ilə bağlıdır; bunların hamısının uğrundakı döyüş dil uğrunda döyüşdür və deməli, dil uğrunda mübarizə bunların hamısının yolunda mübarizədir. Dil məsələsi, ümumiyyətlə, siyasi məsələlərin tərkib hissəsi idi; demokratik siyasi qayələr ətrafında səfərbərlik ana dili uğrunda vuruşla asanlaşırdı”².

Dil normalarının müəyyənəlməsində və sabitlənməsində ziyalılının, mətbuat işçilərinin əvəzsiz xidməti olmuşdur. Milli dilimizin saflığı uğrunda müdafiəyə qalxan Ömər Faiq yazır: “Bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərdən biri də dilimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamağıdır... Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxartmalı-

¹ Haver Aslan. “Azərbaycan’da Dil İslahatının İlk Öncüləri”, Türk Dünyası Araştırmalar, Şubat 1983, s.126.

² Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: Elm, 2012, s.187-188.

yıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır... A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?"¹. Tofiq Hacıyev Ömər Faiqın bu fikirlərini şüarçılıq adlandırsa da, milli oyanma dövrü üçün vacib ton olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Bəzi millətlərin öz ana dilini qorumaq üçün varını-yoxunu fəda etdiyi bir dövrdə türk dilinin bir çox ziyalılar arasında danışılmasının ayıb hesab edildiyini qeyd edən Ömər Faiq bu vəziyyəti belə tənqid edirdi: "Qafqaziyalı, elmi iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar. Bir kazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görülür. Yazıları da onun kimi. Bu suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdada varsa, böyük və bağışlanmaz təqsiri yenə bizdədir. Hər kəs bilir ki, Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az-çox bir ayrılıq var"².

Dil məsələlərindən bəhs edərkən türk mənşəli sözlərin ərəb və fars dilindən alınmalarla əvəz edilməsinə sərt reaksiya verən mütərəqqi ziyalımız min illər boyu işlədiyimiz milli sözlərin işlədilməsinin tərəfdarı idi. O, təbii ki, elmi islahatların da tərəfdarı idi. Ancaq "savadlı" görünmək üçün öz milli sözlərini lüzumsuz alınmalarla əvəz edənləri açıq bir dillə tənqid etməkdən də çəkinmirdi: "Bizə lazım olan elm, fənn islahatlarını qəbul etməklə bərabər, min illərcə işlədiyimiz sadə türk sözlərimizi, beşikdəki nənnilərimizi də buraxıb yerinə ərəb və fars sözlərini almışıq... onları... yazımızda, ədəbiyyatımızda işlədib avamlardan ayrılmaq, "alim" görünmək bədbəxtliyinə düşmüşük. Məsələn, tanrı, ana, ata, qardaş, yoldaş, çörək, su, duz, ot, göy, yer, ev, eşik, sevgi, istəmək, yaşıl, qırmızı... bu cür üç-dörd yaşlarındakı balalarımızın da bildiyi minlərcə türk sözlərimiz ola-ola, onları buraxıb yerinə həqqi-təala, madər, pədən, rəfiq, həmşirə, pak, məaşir, səma, zəmin, astana, məhəbbət, səbz, kürrə, sürx sözlərini işlədirik... Hətta onlar ilə yazmağı özümüzə bir "hünəri-sərəfrazlıq" güman edirik... bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, dəxi o di-

¹ Nəmanzadə, "Dilimiz və İmlamız", Şərqi-rus qaz., 7 Aprel 1904, № 40.

² Yenə orada

lin , o millətin nə şanı olar?”¹ . Ömər Faiq hər zaman türk dilinin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi fikrini müdafiə edirdi: “Çox heyiflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt ediblər. Elm və mərifətin cəmiyyət arasında yayılmasına böyük maneə olublar”². Təbii ki, Ömər Faiq bütün ərəb və fars sözlərinə düşmən deyildi. O, çox gözəl anlayırdı ki, hər bir dil başqa dillərin hesabına inkişaf edir və zənginləşir. Lakin XX əsrin əvvəllərində yeni-yeni yazmağa başlayan gənclərin ərəb və fars sözlərindən yersiz şəkildə istifadəsini təhlükə kimi qəbul edir, bunun dilimizin gələcəyi üçün xeyir əlaməti olmadığını hayqırırdı. Ömər Faiq əslində qəliz və ibarəli yazanların düşməni idi. Özünü də hər zaman yazılarında mümkün qədər sadə, saf və anlaşılıqlı bir dillə yazmağa çalışır və bir növ bunun nümunəsini göstərirdi. Xalqın boynundakı cəhalət zəncirlərinə, qəflət yüklərinə diqqət çəkərək göstərirdi ki, “bizimki kimi özgələrin kefinə, qaydasına, əsir olan heç bir dil yoxdur. Məsələn, fransızlar ərəblərdən aldıkları “qəmbiz”i (köynəyi) “şəmis”, “əmirəlbəhr”i “amiral” (ruslar-admiral), “firəqətəyn”i “fəraqat”; latınlar ərəblərin “darül-sənaye”sini “tərsanə”; ruslar ərəblərin “tərifə”sini tarif, “xəzinəsini” “kəzənə”, “əlcəbr”in “alqebra”; ərəblər yunanların “asterolab”ını “usturlab”, “Yevangel”ini “İncil”, “ətir”i “isir”, “nomuz”u “namus”, “farsların “sütun”unu “üstəvanə”, “əndazə”sini “həndəsə”, bizim “əntar”ı “əntəri”, “arvad”ı “övrət” surətində, biçimində yazmışlar. İştə anlaşılır ki, hər dil özgələrdən aldığı sözləri öz danışığına uyğun halda çevirmiş, pozmuş, yazmış ki, təbii hal da budur”³ . Ömər Faiq türkləri bu məqamda xüsusilə tənqid edirdi. Özgələrinin qaydasını olduğu kimi qəbul etməkdə, rahatlıqla boyun əyməkdə günahlandırır.

Ömər Faiq düşüncəsinin, əqidəsinin əsas göstəricilərindən biri onun xalqçı olması idi. O, İstanbul şivəsi əsasında təşəkkül tapmış Osmanlı lisanına meyl edən qəzet və jurnalların dilini də ciddi şəkildə tənqid edirdi: “Bu cənablarımız ha qışqırırlar ki, ay qoymayın, millət geri qaldı! Lakin millətin əsl geri qalmağına səbəb olan yazımızın, dilimizin islahı üçün, türkcəmizin işlənməsi üçün heç çalışdırlarmı? Əgər açıq bura

¹ Tofiq Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: Elm, 2012, s.189.

² Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı:Şərq-Qərb, 2006, 171.

³ Yenə orada, s.30.

türkcəsi ilə yazarsaq, İstanbula gedən beş-on qəzetimiz anlaşılmayacaqmış... Bizə beş-on istanbullunun anlaması lazım deyil, üç-dörd milyon qafqazlının anlaması lazımdır... yuxarıdakı sözlərimi oxuyub mənə deyər bilərik ki, avam dili “ədəbi” dil deyil. A canım, nə ədəbi-mədəni bəhanəsidir? Məgər “ədəbi dil” odur ki, ərəb və fars sözlərini, qaydalarını bir-birinin dalına, peşinə düzüb axırını türkcə “oldu, bitdi” ilə qurtarasan?”¹. Əslində Ömər Faiq cəmiyyətin geri qalmasından, cahil olmasından şikayət edən yazıçı və ədibləri dilin sadələşdirilməsi üçün heç bir çaba sərf etməməkdə günahlandırır, buna özlərinin səbəb olduğunu vurğulayırdı. O, “türk dili” deyəndə osmanlı dilini yox, Azərbaycan dilini nəzərdə tuturdu. Geniş xalq kütləsinin danışdığı, aşağı təbəqənin öz fikrini səlis ifadə edə bildiyi saf Azərbaycan dili... Ömər Faiqın osmanlı türkcəsini tənqid etməsindəki əsas səbəblərdən biri bu türkcənin ərəbcə və farsca ilə qarışaraq sadə xalqın başa düşmədiyi qarışıq bir dil halına gəlməsi idi.

Dil məsələsi bu dövrün çox əhəmiyyətli milli məsələlərindən idi və ən çox dil məsələsi ətrafında kəskin mübahisələr gedirdi: “İndiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər, cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şeirlərini indikilərdə görə bilmirik. Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətinə, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz”². Həmin günlərdə Ömər Faiq Nemanzadə “Tərəqqi”nin 7 nömrəsində dalbadal “Yazımız dilimiz, İkinci ilimiz” adlı böyük bir əsərini çap etdirdi. Burada Ömər Faiq həm dilçi alim, həm siyasi xadim, əsl vətənpərvər kimi çıxış edir, Azərbaycan dilini zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək, qoruyub saxlamaq yollarını göstərirdi³.

Ömər Faiq yazıçılar arasında vahid imla birliyinin olmamasından şikayətçi idi. O, bir dil üçün imla qaydalarının əhəmiyyətindən və zəruriliyindən bəhs edərkən yazır: “Cənub məmləkətlərin rusları ilə şimaldakıların ahəngi, şivəsi bir dərəcədəmi? İstanbullularla ərzurumluların

¹ Ömər Faiq, “Tərəqqi” qəz., 16 mart 1909, № 48.

² Ömər Faiq, “Tərəqqi” qəz., 14 mart, 1909, № 53.

³ Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, 1992, s.24.

söyləmələri birmi? Əsla. Amma o ayrılıq, bu təfəvut ilə bərabər qayda və imla, dillərinə məhəbbət sayəsində bir şəhərlilər kimi dərdləşir, anlaşırlar. Demək ki, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğu. Bu qədər gərəkli dilimizin gerçəkdən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş?"¹. Bunu böyük bir əksiklik olaraq qiymətləndirən Ömər Faiq bu vəziyyətin səbəbini izah edərkən isə ürəkağrısı ilə qeyd edir: "Türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənənmək cəhalətindəndir, fars, ərəb dillərinin hər cürə gərəkli, gərəksiz sözlərini, hələ bizə əsla gərək olmayan qaydalarını dilimizə doldurduğumuzdandır: hər barədə onları təqlid etmək istəyimizdəndir. Bu müqəllidlik, bu cəhalətlə dilimizin ahənginə əsla gəlişməyən zifda, löhm, mütəərri, xübz, müzəmmə, müsəlləsət, müavvizətəyn... daha bunlara rəhmət oxudacaq böylə minlərcə yad sözləri xatirələrinə, könullərinə heç dəymişərək olduğu kimi almışız, yazmışız, yazırız... dilimizi bərbad edən, anlaşılmağaına səbəb olub bizə çox gərəkli olmayan minlərcə ərəbcə, farsca qaydalar və ibarələrdir"².

Ömər Faiq hərflərimizin şəkillərinin əksik, imlamızın çox qarışıq olduğunu vurğulayır. O "G-K hərfləri" adlı məqaləsində yazır: "Bəzi səslə və səssiz hərflərimizin əksikliyi bir az təməyyüzə iqtidarı olan hər oxuyanımıza məlumdur. Bu əksiklik və nöqsanımızı görmək, əlifbamızı indiki çətinliklərdən bir dərəcə qurtarmaq zamanımızda ən lazımlı maarif məsələlərindən biridir... Amma oxumanın hər kəs arasında yayılması lüzumu, çocuqların qolaylıqca oxudulması zərurəti, əskik hərflərimizi yavaş-yavaş dəyişdirərək əlifbamızın islah və təbdilinə pək böyük meydan açdı. İştə qolaylanmaq və tərəqqi etmək məqsədilə 3-4 səs üçün bir şəkildə yazılan k hərfi indi k, g, və nuni-sağır şəkillərində yazılır. Şəkk yox ki, bir vaxt vav-v və ya -i hərfləri də islah edilərək bir səsə görə birər şəkil yazılacaqdır"³. Ömər Faiqin məqsədi burada o çətin işə girişmək deyildi. Lakin o, bir-birindən bir əlamət ilə ayrılan hərflərin yazıldığı yerin qarışdırılmasıyla sözün yazılışında və oxunuşunda yara-

¹Nemanzadə, "Şərqi-rus" qəz., 7 aprel, 1904, № 40.

²Yenə orada

³Ömər Faiq Nemanzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı:Şərqi-Qərb, 2006, s.88-89.

nan nöqsanlara, çətinliklərə diqqət çəkir: “Məsələn, k hərfini Qafqazın bir qisim mühərrirləri gördüm, görmək, güllə, gəzişmə kəlmələrindəki kimi (gaf) yerində yazırlar. Bir qismi isə - xüsusilə Bakı mühərrirləri – “kaf”ı sağır nun deyilən n yerində işlədir (Əhmədın, sənın, könül, dəniz...), yazırlar. Demək ki, n ilə k hərflərinin səsləri, şəkilləri yaxşı bilinmədiyindən bir-birinə qarışdırılıb k yerində n, g yerində k yazılır”¹.

Mütərəqqi ziyalımız ərəb və fars dilindən alınan ağır ibarələri və qaydaları sadəcə tənqid etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, bu vəziyyətdən çıxış yolları da göstərir: “Türkcəmizin varlığını, yaşamağını, hamımızın bilikli, hünərli olmamızı, avam üçün yazılan kitabların, qəzetlərin anlaşılmasını istəyirsək bacardığımız qədər “gərəksiz” və “artıq” olan ərəbcə, farsca sözləri, hələ qaydaların çoxunu buraxıb, türkcələşdirdiyimiz təxum, adəm, övrət, dəva, ərəq, mütəbəx, əba... daha bu kimi türkcələşmiş sözləri toxum, adam, arvad, dava, araq, mətbəx, aba... yazmağı sınamalıyıq. Bilirəm bu fikrim indi qəbul edilməyəcəkdir. Nəsil ki, vaxtilə indiki kimi bir az türkcə yazmaq eyib idi. Öylə də bunlar bu gün eyib sayılacaq, yazanın biliksizliyinə hökm ediləcək, zərəri yox, bir vaxt olar mənım bugünkü fikrimdə eyib görülməz”².

Dövrün ən mübahisəli məsələlərindən biri də, şübhəsiz ki, əlifba məsələsi idi. Əslində bu mübahisələrin aparılmasında başlıca səbəb İslam dünyasındakı təhsilin səviyyəsini artırmaq, müsəlmanları içində olduqları cəhalət bataqlığından qurtarmaq idi. Ömər Faiq də ərəb əlifbasının nöqsanları və çətinlikləri ilə bağlı ilk yazısını müəllimliyə başladığı 1894-cü ildə yazmışdı. Öz xalqını, millətini inkişaf etmiş, təhsil səviyyəsi yüksək bir cəmiyyət kimi görmək istəyən Ömər Faiq bu məqsədə çatmaq üçün istər təhsil fəaliyyətində, istərsə də, mətbuatda sadə bir dil və bu dilə uyğun bir əlifba ortaya çıxartmağı hədəfləyir, bu istiqamətdə səylə çalışırdı.

Əlifba dəyişikliyi ilə bağlı ortaya çıxan mübahisə mövzularından biri də, yeni əlifba sonrasını əski əlifba ilə yazılmış olan əsərlərin yeni nəsil tərəfindən oxunmayacaq olması idi. Ömər Faiq özünün də belə bir ehtimalın fərqləndiyini açıqlayır, ancaq bu problemin əski əlifba ilə yazılmış əsərlərin yeni əlifbaya transliterasiyası ilə ortadan qalxa-

¹Yenə orada.

2. Nemanzadə, “Şərqi-rus” qəz., 7 aprel, 1904, № 40.

cağını bildirirdi. Ancaq çox maraqlıdır ki, ərəb qrafikalı əlifbaya qarşı olan və bunun dəyişdirilməsi fikrini müdafiyə edən Ömər Faiq onun yerinə latın, yoxsa kiril əlifbasının qəbul edilməsi mövzusunda açıq bir fikir ifadə etməmişdir.

Yaradıcılığı boyunca “zülm zəncirini” qoparmağın yollarını axtaran, geniş dünyagörüşü, qüdrətli qələmi ilə daima millət yolunda mübarizə aparan, xalqın maariflənməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər edən Ömər Faiq ədəbiyyatı olmayan bir milləti dilsiz insana bənzədirdi. Səbri, itaəti, dinməməyi azadlığın qəddar düşməni hesab edir, ağla uyğun olmayan heç bir şeyi qəbul etmirdi. Zamanın tələbinə uymayan bir millətin elm, təhsil və sosial rifahına görə özgələrdən geri qaldığını, geri qaldıqca da qonşularının daha qüvvətli olan ayaqlarının altında əziləcəyi fikri onu narahat edirdi.

Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılığında dil və imla məsələsi səthi səciyyə daşımırdı. Ömər Faiqə görə millətin varlığının tək nişanı onun dilidir. Elə millət sevgisinin də başlıca göstəricisi onun dilini sevməkdir. “Dili kəsilməyən millətin vücudu da kəsilməz” deyən Ömər Faiq yazdığı məqalə, hekayə və felyetonlarında hər zaman xalqın maraqlarını ön planda tuturdu. Saf türkcədən məharətlə istifadəsi, dilimizin safılığı, sabit ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində göstərdiyi səylər, bu istiqamətdəki mütərəqqi fikirləri onun bir dilçi kimi də qəbul edilməsində əsas faktor olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Nemanzadə Ö.F. “Şərqi-Rus” qəz., 7 aprel, 1904, № 40.
- 2.Nemanzadə Ö.F. “Dilimiz və İmlamız”, Şark-ı Rus Gaz., 7 Aprel 1904, № 40.
- 3.Nemanzadə Ö.F. Xatirələrim, Bakı: Xan nəşriyyatı, 2015, 166 s.
- 4.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.
- 5.Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri, Bakı:Şərq-Qərb, 2006, 349 s.
- 6.Ömər Faiq. “Tərəqqi” qəz., 14 mart 1909, № 53.
- 7.Ömər Faiq. “Tərəqqi” qəz., 16 mart 1909, № 48.
- 8.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: Elm, 2012, 389 s.
- 9.Aslan H. “Azərbaycan'da Dil İslahatının İlk Öncüləri”, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1983, s.126.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN ŞƏXSİ ARXIVİNƏ BİR NƏZƏR

XX yüzilliyin ilkin çağlarında Azərbaycan milli təfəkkürünün inkişafında və formalaşmasında mühüm rolu olan, təlatümlü və mübariz həyat yolu keçən Ömər Faiq Nemanzadə 24 dekabr 1872-ci ildə Gürcüstan Respublikasının keçmiş Axalsix qəzasının Azğur kəndində anadan olmuşdur. Atası bağçılıqla məşğul olmuş, anası isə dindar qadın idi.

Xalqın ictimai şüuruna işıq çiləyən “Molla Nəsrəddin” kimi əvəzsiz bir jurnalın, cəmiyyətdə dönüş yaradan bir mətbuat orqanının fəaliyyətində, nəşrində və yayılmasında böyük xidmətləri olan Ömər Faiq Nemanzadə öz əqidəsinə, məsləkinə sadıq olan bir şəxsiyyət, eyni zamanda ciddi, etibarlı dost idi. O dövrdə böyük fikir cərəyanının rəhbəri olan Cəlil Məmmədquluzadə ilə əməkdaşlığı, birgə fəaliyyəti bu dostluğun bariz nümunəsidir. Öz xalqının rifahı üçün çırpınan qəlb sahibi, böyük nüfuz və hörmət qazanan Ömər Faiq əfəndi əvəzsiz, mübariz jurnalist, iti qələm sahibi, ictimai xadim, pedaqoq kimi fəaliyyət göstərərək özündən sonra zəngin bir irs qoymuşdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında təkrarolunmaz xidmətləri olan bir çox ədəbi simaların arxivləri ilə yanaşı Ömər Faiq Nemanzadənin də şəxsi arxivi mühafizə olunur. Onun şəxsi arxivi 26 saylı fondada qorunub saxlanılır. Arxivə Ömər Faiq Nemanzadənin xatirələri, məqalələri, şeirləri, çap kitabları, jurnallar, qəzetlər və “Molla Nəsrəddin” jurnalından bəzi komplektlər daxildir. Sənədlərin əsas hissəsi avtoqrafdır. Arxivdə ədəbin öz dəsti-xətti ilə yazdığı xatirələr əsas yer tutur. Dörd dəftərdən ibarət xatirələrdə onun uşaqlıq, gənclik illəri, sonrakı həyatı, yaradıcılıq fəaliyyəti geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Ö.F.Nemanzadə ilk təhsilini molla məktəbində alsada, sonradan hökumət tərəfindən yeni açılmış rus məktəbinə daxil olmuşdur. Bu məktəbdə bir neçə il təhsil aldıqdan sonra atası oğlunu Qori müəllimlər se-

minariyasında oxutdurmaq istəmişdir. Amma anası buna razı olmamış və dini təhsil almaq üçün Ömər Faiqi İstanbula göndərmişdir. İstanbula gəldikdən sonra Fateh mədrəsəsində oxumuşdur. Lakin dini elmlərə maraq göstərmədiyi üçün İstanbulun ən yaxşı tədris ocaqlarından biri olan Darüşşəfəq adlı məktəbdə oxumaq qərarına gəlmişdir. Bu məktəbə daxil olmaq Ömər Faiq üçün təzə, işıqlı, fərəhli bir dünyaya düşmək idi. Məktəbin nizam üsulu, dərsləri onun xoşuna gəlirdi. Mükəmməl təhsil alma imkanı yaranan bu məktəbdə Ömər Faiq ərəb və fransız dillərini öyrənmişdir. Yuxarı siniflərdə türk inqilabçı şairlərindən Namiq Kamal, Tofiq Fikrət və başqalarının yaradıcılıqları ilə tanışlıq tələbələrin, o cümlədən Ömər Faiqin də dünyagörüşündə mühüm rol oynamış və onlar qəzet nəşr etməyə başlamışdılar. Qəzet bütün mənası ilə məktəb və hökumət idarə üsulları əleyhinə güclü təbliğat yayırdı ki, bu da məktəb məmurları və tələbələr arasında üsyana səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən Ömər Faiq və bir çox tələbə bir ay həbs cəzası almışdır.

1891-ci ildə təhsilini başa vurduqdan sonra Avropa ilə birbaşa əlaqəsi olan Qalata post və teleqrafxanasının Morid şöbəsində əmək fəaliyyətinə başlayır. Postxana Avropadan gələn post və teleqrafları qəbul edirdi. Xidmət etdiyi il ərzində Əbdülhəmid hökumətinə mənfə münasibəti onun işdən uzaqlaşdırılmasına səbəb olur. Avropa mətbuatından ayrılmaq ona pis təsir edir. Bundan sonra Ömər Faiq və dostları öz aralarında gizli bir təşkilat yaradıb Avropadakı gənc türklərlə əməkdaşlıq edirlər. Lakin çox keçmir ki, onların gizli fəaliyyətinin üstü açılır və Ömər Faiq çətinliklə qaçıb vətənə gəlir.

Anası, qardaşı və bacıları Ömər Faiqin vətənə ruhani, əfəndi qiyafəsində qayıtmağını gözləyirdilər. Buna görə onun sağ-salamat gəldiyini görüb sevinşələr də, görünüşü ilə bağlı təəccüblərini də gizlətmirlər. Bir neçə gün sonra kəndi gəzməyə başlayan Ömər Faiq camaatın əvvəllər olduğu tək yenə də vaxtlarının çox hissəsini qəhvəxanalarda boşboğazlıq etməklə keçirdiklərinin şahidi olur. O, bir müddət kənddə cahilliyə, savadsızlığa və dini xurafata qarşı kəskin mübarizə aparmaq istəsə də, bunun heç bir nəticəsi olmur. Hətta onun Azğurda açmaq istədiyi məktəbə belə hökumət icazə vermir. Buna görə heç bir iş görə bilməyəcəyini anlayən Ömər Faiq böyük şəhərlərdə iş axtarmağa məcbur olur.

Ö.F.Nemanzadə müəllimlik fəaliyyətinə 1894-cü ilin payızında Azərbaycanın qədim şəhəri olan Şəkiddə başlamışdır. Baxmayaraq ki, o, pedaqoji fəaliyyət üçün əvvəl Tiflisə getmiş və orada qabaqcıl ziyalılarla birlikdə bu sahədə müəyyən iş görmək istəmiş, lakin Tiflisdə azərbaycanlıların və başqa türk xalqlarının milli məktəbinin, milli təşkilatının, hətta adi bir xeyriyyə cəmiyyətinin belə olmadığına şahidi olmuşdur. Halbuki birlikdə yaşadıkları qonşu xalqların öz dillərində çıxan gündəlik qəzetləri, həftəlik məcmuələri, orta milli məktəbləri, darülmüəllimləri, knyaz və dövlətli uşaqlarına məxsus gimnaziyaları, cəmiyyəti-xeyriyyələri, bankları, elmi, ictimai, milli təşkilatları vardır. Bu şəhərdə qalıb bir neçə ziyalı türk yoldaşı tapıb onlarla birlikdə məktəb açmaq, kiçik bir məcmuə nəşr etdirmək fikrinə düşmüşdür. Heç bir şey əldə edə bilmədikdə Bakıya getmək qərarına gəlmişdir. Lakin o sıradada aldığı dəvət əsasında Şəkiyə getmişdir. Eyni zamanda o vaxtlarda mərkəzdən uzaq olan şəhərlərdə yeni üsulla milli məktəblər açıb fəaliyyət göstərməyin daha səmərəli olduğunu anlayaraq bu qərara gəlmişdir.

Son vaxtlar Şəki ziyalıları elmin lüzumunu anlayaraq bir maarif cəmiyyəti təşkil etmişdir. Həmin bu cəmiyyət öz məsuliyyəti altında milli bir məktəb açmaq üçün hökumətdən rüsxət almış və Qafqazda ilk dəfə olaraq üsuli-cədid üzrə nizamlı, milli bir türk məktəbi açmışdır. Bu məktəb, həmçinin özgə şəhərlər üçün də gözəl bir nüsxə olmuşdur. Ömər Faiq ilk pedaqoji fəaliyyətinə bu məktəbdə başlamışdır. Dərslərində şagirdlərə yeni həyatın üstünlüklərini izah edən Ömər Faiq az da olsa bu yolla cəhalətlə mübarizə aparmağın mümkün olduğunu yazırdı: “Bütün düşüncələrin din mövhumatına, bütün mübahisələrin sünni-şiəliyə, bütün söhbətlərin mömin-kafirliyə, bütün ümid və qayğıların cənnət və cəhənnəmə, bütün yad və xəyalların köhnəliyə bağlandığı bir vaxtda bir məmləkətdə ilk açılan bir milli məktəbdəki müvəffəqiyyət ancaq bu qədər ola bilərdi”.

Şəkiddə fəaliyyəti müddətində Ö.F.Nemanzadə M.F.Axundzadənin “Məstəli şah” pyesini tamaşaya qoymuş, Müsyö Jordan rolunu özü oynamışdır.

1896-cı ilin yazında Şəkiddə xəstələnmiş və müalicə üçün Gəncəyə, oradan da Hacıkəndə getmişdir. Xəstəliyi keçmədiyinə görə yenidən Azğura qayıtmış, burada yenə də milli bir məktəb açmaq istəmişdir.

Lakin ona icazə verməmişdirlər. Ömər Faiq türk dilində mətbuat nəşrinin vaxtı gəlib gəlmədiyini bir daha smamaq üçün 1898-ci ildə Tiflisə getmişdir. Ümidləri boşa çıxan Ömər Faiq yenidən Şəkiyə qayıtmışdır. Şəki artıq maarif yoluna düşmüş, fanatizmdən, köhnə adət zəncirlərdən az-çox qurtarmağa başlamışdır. Buna görə də burada daha uzun zaman qalmaq istəməmiş və 1900-cü ilin yazında Bakıya gəlmişdir. Bu qədim, dövlətli şəhərə böyük ümidlərlə gələn Ömər Faiq Bakı haqqında xatirələrində belə yazırdı: “Hər nə səbəblə olursa-olsun, Bakı böyük bir iqtisad bazası ola-ola özgələrin üzünü işıqlandıra-ışıqlandıra maarif və mədəniyyətə Tiflis, Gəncə, Şəki kimi şəhərlərin yanında üzükara idi. Ən böyük türk milyonerləri, ən nüfuzlu axundlar, ən böyük fanatik, ən qorxulu maarif düşməni, ən birinci millət xaini burada idilər”.

Bakıda belə bir mühitdə belə bir zamanda Bakı neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin öz xərci ilə açdığı qız məktəbi Ömər Faiqın sevincinə səbəb olmuşdur. O, bu sevinci paylaşmaq məqsədi ilə “Xeyri-məzlumə” imzası altında İstanbulda çıxan “Sərvəti-fünun” məcmuəsinə uzun bir məqalə yazmışdır.

1900-cü ilin payızında Şamaxıya getmişdir. Burada milli məktəbin təşkil edilməsinə yaxından kömək göstərmişdir. O, Şamaxıda qaldığı iki il ərzində xeyli iş görmüşdür. 1902-ci il yanvarın 31-də Şamaxıda baş vermiş dəhşətli zəlzələ nəticəsində yaralanan Ömər Faiq bu hadisədən sonra dağılmış Şamaxını həyat yoldaşı və bacısı oğlu Əhməd Pepinov ilə birlikdə tərk etmişdir.

Bir il sonra Ömər Faiq xəstə bacısını Tiflisə müalicəyə apararkən Məhəmmədəğa Şahtaxtinski ilə görüşmüşdür. 1903-cü il mart ayının 30-da Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin müdir və baş mühərrirliyiylə nəşrə başlayan, əsrin ilk Azərbaycan qəzeti olan “Şərqi-Rus”da işə başlamışdır. Qəzetin baş yazıçısı Məhəmmədəğa özü, daimi yazıçılar isə Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Səmədəğa Qayıbov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Rəşid İsmayılov, Əsəd Babayev, Yusif Əfəndizadə və başqaları idilər. “Şərqi-Rus” türk qəzetçisinin açdığı yeni cığır, yeni mədəniyyət yolu Qafqazda ilk dəfə olaraq nəşr olunan siyasi və ictimai gündəlik türk qəzeti idi. Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadənin tanışlığı da “Şərqi-Rus”un redaksiyasında olmuşdur.

Ömər Faiq bu qəzet vasitəsilə türk mətbuatına olan həsrətini, ürəyindəki arzuları boşaltmaq, 1893- 1903-cü illərdə, on il ərzində Axalsıxdə, Şamaxıda, Gəncədə, Bakıda və başqa yerlərdə olduğu vaxtlarda gördüyü, duyduğu ictimai və siyasi yaraların acısını ürəyindən çıxartmaq istəyirdi. Çünki o, bu illərdə Axalsıxdə, Şəkiddə, Şamaxıda müəllimlik etmiş, oralardakı dövlətlilərin, bəylərin, ruhani və şeyxlərin soyğunçuluqlarını, xalqın başına gətirdikləri bəla və rüsvayçılıqları öz gözləri ilə görmüşdür. Lakin o dövrdə siyasi vəziyyətdən, hökumətin zülmündən açıq yazmaq çətin olduğu üçün yazılsa belə, nəsrə buraxılmayacağını bildiyi üçün hələlik siyasi istibdadı pərdələyib ona yol verən ruhani və dini istibdadın əleyhinə yazmağı lazımlı bilir və “Şərqi-Rus”un 4-cü nömrəsindən başlayaraq silsilə məqalələri yazmağa, dərc etməyə başlamışdır.

1905-ci ilin yanvarında “Şərqi-Rus” qəzeti borca düşür və fəaliyyətini dayandırmalı olur. Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiq Nemanzadənin təşəbbü-sü ilə naxçıvanlı tacir Məşədi Əli Əsgər Bağirov qəzetin mətbəəsini alır və “Qeyrət” mətbəəsi adı ilə fəaliyyətə başlayır. Ö.F.Nemanzadə “Dəvət” adlı 36 səhifəlik kitabını nəşr etdirməklə “Qeyrət” mətbəəsinin açıldığı, yeni kitab və jurnallar nəşr etməyə hazır olduğunu bildirir. Hətta kitabın adını “Nəşri-əsərə-dəvət” qoyaraq pulsuz paylayır. Azərbaycan mətbuatının tədqiqi, öyrənilməsi baxımından çox böyük və qiymətli məlumat qaynağı olan “Dəvət” kitabı şəxsi arxivdə (fond 26, s. v. 16) mühafizə olunur.

Xatirələrində yer alan “Dil məsələsi” adlı publisistik yazı ilə dil məsələsinə toxunan müəllif dilin açıq, sadə və xalqın anlaya biləcəyi bir şəkildə olmasını vurğulayaraq yazır: “Siyasi, milli məsələlərimiz arasında dil bəhsi kiçik görünsə də, məni onlar qədər rahatsız edib dururdu. Çünki istər siyasi və milli, istərsə maarif və mədəniyyət məsələlərindən danışan, onların lüzumunu bildiren dildir. Dil nə qədər açıq, sadə və anlayışlı olarsa, bildirdiyi fikirlər də o qədər tez mənimsənib işə keçər.

Ağır məsuliyyət və böyük zəhmətlə idarə etdiyim “Qeyrət” mətbəəsini vücuda gətirməkdə əsl məqsədim inqilabi, ictimai, fənni, ədəbi,

yeni əsərlərin çapına kömək etmək və mütləq bir qəzetə və ya jurnala rüsxət alıb nəşri ilə məşğul olmaq idi”.

“Qeyrət” mətbəəsini düzəldib kiçik əsərlər çap etdirməyə başlayan dan sonra Ömər Faiq Nemanzadə və Cəlil Məmmədquluzadə “Torpaq” adlı jurnal nəşr etdirmək istəmiş, lakin hökumət buna icazə verməmişdir. Buna səbəb isə Ömər Faiqin Türkiyədə təhsil alması və “Şərqi-Rus” qəzetində yazdığı məqalələr olmuşdur. Jurnalın nəşrinə icazə verilməsə də, onlar mətbəədə gizli intibahnamələr çap etməyə başlamışdılar.

Xatirələrində “Tiflisdə 1905-ci il oktyabr nümayişi”, “Çarizmin növbəti fitnəsi”, “Sülh məclisi” adlı yazılar da yer almışdır.

1905-ci il inqilabının Qafqazda əks-sədası, Tiflisdə baş verən siyasi-ictimai hadisələr, bununla əlaqədar irticanın baş qaldırması, xalqda inqilabi əhvali-ruhiyyənin yaranması və mütərəqqi ziyalıların ondan istifadə etmək bacarığı, Ömər Faiqin özünün burada iştirakı bu yazılarda geniş şərh olunmuşdur. Bunlar eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının bəzi eyhamlarını, çıxışlarını, materiallarını dəqiq şəkildə başa düşmək və təsəvvür etmək işinə də kömək etmişdir.

Ö.F.Nemanzadə xatirələrini “Molla Nəsrəddin” jurnalı nədir?” adlı yazı ilə həm davam etmək, həm də əsas diqqəti jurnalla bağlı məsələlərə yönəltmək istəsə də, bəzi səbəblərə görə yarımçıq qalmışdır. Ancaq arxiv sənədləri içərisində (fond 26,s.v.2) “Molla Nəsrəddin” jurnalı nədir?” adlı məqalənin daha səliqəli və bitkin əlyazması mühafizə olunur. Bu əlyazma jurnalın yaranması, fəaliyyəti, mübarizəsi haqqında daha dəqiq, daha geniş və maraqlı məlumat verir.

Ö.F.Nemanzadə məqalədə yazır: “Tiflisdəki qonşularımız bu yeni ehtiyacı tezəcə başa düşüb, yeni liberal qəzetlər, “Kukareku” kimi sol jurnallar çıxarmağa başladılar. Bu inqilabi hərəkatlar, iqtisadi böhranlar biz türk əməkçilərinə də təsirsiz qala bilməzdi. Bizi qonşulardan daha çox əzən çarizm divi ilə mübarizə üçün bizim də yeni vasitələrə yapışmağımız bir ehtiyac olaraq qarşımıza çıxırdı. Bu ictimai ehtiyac isə hər əməkçinin, xüsusilə, hər inqilabçı ziyalının boynuna bir vəzifə olaraq düşürdü.

Demək olar ki, “Molla Nəsrəddin” böyük zəhmət, uzun tədqiqat və məlumat ilə meydana gəlmiş, əsri və inqilabi bir əsərdir. Hər halda

“Molla Nəsrəddin” jurnalı yarım əsrlik inqilabi, ictimai bir həyatı tədqiq üçün lazım olan tarixi mənbələrdən biridir ki, indiyə qədər bunu bir kimsənin layiqilə tədqiq etdiyi yoxdur. Halbuki inqilab və maarifimiz namına onu ciddi tədqiq mütləq lazımdır”.

Ömər Faiq Nemanzadənin 114 səhifədən ibarət xatirələri dörd dəftərə yazılmışdır və şəxsi arxivdə qorunub saxlanılır (fond 26, s. v. 8, 9, 10, 11). Onlar əvvəlcə üç dəftərə yazılmış, dördüncü yeganə dəftərə isə müəllifin redaktəsindən, düzəliş və əlavələrindən sonra bir hissəsi səliqə ilə köçürülmüşdür. Qalan iki dəftəri isə yəqin ki, müəllifin köçürməyə imkanı olmamışdır. Əsərdəki qeydlərdən və hadisələrin ümumi inkişafından başa düşmək olar ki, əsər XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə etməli idi. Müəllif isə hadisələri 1905-1906-cı il “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin nəşrinə qədər yazmışdır. Müəllifin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində gördüyü, şahidi olduğu hadisələr fonunda yazdığı bu maraqlı əsər xalqımızın həyatının, məişətinin dirçəlməsinin salnaməsi kimi diqqəti cəlb edir. Ö.F. Nemanzadənin xatirələri Azərbaycan memuar ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Ö.F.Nemanzadə öz zəngin materiallarından ibarət xatirələrində tarixi şəxslərə və hadisələrə dəqiq münasibətdə obyektivliyi qoruyub saxladığına görə xalqımızın yaxın keçmişi haqqında geniş təsəvvür yaratmış, nəticədə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirə bilmişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəllif Azərbaycanda iki əsrin qovşağında baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələri təkə müşahidə etməmiş, eyni zamanda həmin hadisələrdə fəal iştirak edərək sinəsini bir çox çətinliklərə sipər etmiş, nüfuzlu bir ziyalı kimi xalqın azadlığı uğrunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Xatirələrin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bilmək üçün müəllifin yaradıcılığına ötəri nəzər salmaq kifayətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ö.F.Nemanzadə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtinski, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə və başqa milli mətbuat, xalq maarifi və ictimai-siyasi hadisələr sahəsində çalışanlarla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərdiyinə görə xatirələrində həmin şəxslər haqqında olduqca əhəmiyyətli faktlar qeyd etmişdir. “Şərqi-Rus”, “Qeyrət”, “Molla- Nəsrəddin” idarələrində, mətbuat aləmində, maarif sahəsində baş vermiş bəzi hadisələr və tarixi

şəxslər haqqında ilk və dəqiq məlumatlara da burada rast gəlmək olar.

Xatirələrində “Molla Nəsrəddin” jurnalının demək olar ki, yarısını əhatə edən böyük sənətkarlıqla çəkilmiş karikaturalara baxdıqda onların sadəcə karikatura deyil, dil açıb danışaraq ifşa edən sənət nümunələri olduğu hiss olunur. Ö.F.Nemanzadənin xatirələri həmin karikaturaların məqsəd və mahiyyəti, yaranma tarixi, prototipləri haqqında daha maraqlı məlumat verir. Müəllif həmin şəkillərin həqiqətə uyğun olduğunu bildirərək belə yazır: “Molla Nəsrəddində öz ictimai həyatımıza dair çəkilən şəkillərin çoxu karikatura, yəni uydurma, bənzətmə şəkil deyil, vəqənin, şəxslərin, tiplərin özü, bayağı fotoqrafıdır”.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, jurnal əməkdaşları fərqli tipləri satira atəsinə tutarkən demək olar ki, onların fotosurətini çıxarırdılar ki, bu da onlarla daha canlı, daha təsirli və daha məqsəduyğun şəkildə mübarizə aparmağa kömək edirdi.

Şəxsi arxivdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının komplektlərindən bir neçəsi mühafizə olunur (fond 26, s. v. 15).

Həmin komplektlərin birindəki karikaturada Ömər Faiqin şəkli verilməmiş və öz xətti ilə Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə “Ömər Faiq Nemanzadə” yazılmışdır. Jurnalın şəkillərini əsasən Oskar Şmerling və İosif Rotter çəkmişdir. Lakin xatirələrində də qeyd etdiyi kimi şəkillərin ideyasını, tiplərin xarakterini onlara Ömər Faiqin özü və Cəlil Məmmədquluzadə vermişdir. Çünki karikaturalar felyetonların ideyasından doğurdu.

Şəxsi arxivdə (fond 26, s. v. 13) “Atam Nemanzadə Ömər Faiq haqqında xatirə” adlı bir əlyazma da mühafizə olunur. Xatirənin Ömər Faiqin hansı övladı tərəfindən yazıldığı məlum deyil. Bu xatirədə Ömər Faiq Nemanzadənin uşaqlığı, gəncliyi, təhsili, ailəsi, 1920-ci ildə Bakıda redaktoru olduğu “Zəhmətkeşlərin gözü” adlı jurnaldakı fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verilmişdir. Oğlu Kamil haqqında isə bunlar qeyd edilmişdir: “Faiqin bir oğlu olub Kamil adlı 1937-də həbsə alındı həkimdir. İşləyir”.

Ömər Faiq Nemanzadənin maraqlı yazılarından biri də 1905-ci ildə əbu Turab Axundzadənin “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Bizə hansı elmlər lazımdır?” məqaləsinə cavab olaraq yazdığı məqalədir. Əbu Turab Axundzadə bu məqalədə hamını inandırmağa çalışırdı ki, müsəl-

manlar tərəqqiyə dünyəvi elmlərlə yox, ancaq şəriət elmləri ilə gedə bilər. Din xadiminin bu fikrinə o zaman C.Məmməd-quluzadə, Ə.Hüseynzadə və Ö.F.Nemanzadə cavab vermişdirlər. Bu cavabların içində Ömər Faiqın cavabı xüsusilə seçilirdi. Çünki müəllif əbu Turab Axundzadəyə Quranda elm haqqında olan ayələrlə cavab vermişdir. Bu həm də Ömər Faiqın İslam dinini mükəmməl bildiyindən də xəbər verirdi. Bu cavablar Axundzadənin məqaləsi ilə bir yerdə kitab şəklində 1907-ci ildə “Qeyrət” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Həmin kitab şəxsi arxivdə (fond 26, s. v. 17) mühafizə olunur.

Ömər Faiq Nemanzadə həm də publisist yazılarını şeir parçaları ilə zənginləşdirən ilk ziyalılardan olmuşdur. Onun bədii-poetik yazıları da çox maraqlıdır. O, bu sahədə də ilk addımlarını “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində atmışdır. Materiallar içərisində Ömər Faiq Nemanzadəyə məxsus şeirlər mühafizə olunur. Bunlardan biri fond 26, s. v. 14-də saxlanılan “Şirvanda zəlzələ” şeiridir. Müəllif 1902-ci ildə Şamaxıda müəllimlik edərkən baş vermiş təbii fəlakəti şeirlə nəzmə çəkmiş, hadisələri olduğu kimi təsvir etmişdir.

*Min doqquz yüz iki, otuz bir yanvar
Saat birə doğru, yaxındır nahar
Məscid məktəbində dərsi qurtardım
Çıxıb dərşxanədən otağa vardım
Gördüm gözləmədə rus müəllimi
Mədrəsə kəndindən xoş bir...
Qurtardıq işləri istədik çıxmaq
Birdən böylə bərk tərپəndi otaq
Sanki bir istibdad bəlası çökür
Dağılır var yoxu, hər yanı sökür.*

Digər şeir isə fond 26, s. v. 1-də mühafizə olunan “Qadın” şeiridir. Müəllif 1936-cı ildə qələmə aldığı bu şeiri 8 Mart qadınlar bayramı münasibəti ilə Azərbaycan qadınlarına həsr etmişdir.

*İnsanlıq beşiyinin əziz dayəsi
Şərəfli varlığın əsil mayəsi
Həqiqi həyatın böyük nənəsi*

*Zəhmətlə əməyin gizli xəznəsi
Əməkçi sinfin bu iş yoldaşı
Yapıb yaradanın bu şanlı əşi.*

Ömər Faiq Nemanzadənin məqalələri və publisist yazıları nəinki “Molla Nəsrəddin” jurnalında, eyni zamanda “Şərqi-Rus”, “Tərcüman”, “Açıq söz”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Həyat”, “Sərvəti-fünun”, “Rəncbər”, “Adıgün kolxozçusu”, “Kommunist”, “Qızıl bayraq”, “Bağban” və s. qəzet və jurnallarda da nəşr edilmişdir. Ömər Faiq “Ö.F.Nemanzadə”, “Nemanzadə Ö.F”, “Nemanzadə F.”, “Ümid”, “Ümidvar”, “Dərdimənd”, “Dərdli”, “Heyrani”, “Lağlağı”, “Məşrutəçi”, “Molla Nəsrəddin” və sair olmaqla 40- dan çox imzadan istifadə etmişdir.

Ədəbi-bədii yaradıcılıqla yanaşı həm də ictimai-siyasi xadim kimi tanınan Ömər Faiq Nemanzadənin ən fəal işlərindən biri də 1917-1920-ci illərdə Axalsix- də fəaliyyəti olmuşdur. O, Cənub-Qərbi Qafqazda ilk müstəqil-türk respublikasının “Axalsix hökuməti-müvəqqəti”nə hökumət rəisi seçilmişdir. Lakin altı aydan sonra menşeviklər Gürcüstan ələ keçirmiş və respublikanı məhv etmişdirlər. Gürcüstan hökuməti ictimai fəaliyyətinə görə 1918-ci ildə qocaman jurnalisti üç dəfə həbs edib Metex qalasma salmış, mülkünü müsadirə etmiş, özünə isə ol-mazm əzablar vermişdirlər. Bu isə Qafqazın bütün müsəlman aləminin etirazına səbəb olmuşdur. Yalnız qabaqcıl ictimaiyyətin, xüsusən Gəncə və Tiflis ziyalılarının mətbu etirazından sonra azadlığa buraxılmışdır. 1919-cu ilin yayında Ömər Faiq, nəhayət, Bakıya gəlmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin polis idarəsində çalışmışdır. 1920-ci ildə “Zəhmətkeşlərin gözü” jurnalının redaktoru olmuşdur. Sonradan yenə Gürcüstana qayıtmış, 1921-ci ildə Gürcüstan İncilab Komitəsinin üzvü seçilmiş, “Müsəlman sektoru”na rəhbərlik etmişdir. Gürcüstanda yaşayan türk-müsəlmanları açıq-aşkar müdafiə etməsi, onların hüquqları uğrunda savaşması, kəskin çıxışlar etməsinə görə tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq Tiflisdə təzəcə fəaliyyətə başlayan “Yeni fikir” qəzetinin redaksiyasına üzv göndərilmiş, qəzetin nəşrində və istiqamətləndirilməsində həlledici rol oynamışdır.

1923-1925-ci illərdə Gəncə şəhərində məktəb seminariyasının və Gəncə Ziraət texnikumunun müdiri olmuşdur.

1927-ci ildə otuz üç il mədəni-maarif cəbhəsində çalışdığı nəzərə alınaraq təqaüd alanlar sırasına keçirilməsini Komissarlar Şurası qərara almış və Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə ona Ümumittifaq dərəcəli fəxri təqaüd vermişdir. Amma o, yenə boş dayanmır, dərslilər yazır, elmi işlə məşğul olur, öz dəyərli təklifləri və məsləhətləri ilə gənc nəsle kömək edirdi. Onun H. Sanılı və H. Axundovla birlikdə məktəblər üçün yazdığı “Üçüncü il” adlı dərslilik 1927,1928 və 1929-cu illərdə üç dəfə nəşr edilmişdir.

Arıq 30-cu illərin təhlükəsi yavaş-yavaş yaxınlaşmağa başlayırdı. Ö.F.Nemanzadə ilk dəfə 1933-cü il dalğasma düşər olmuş və türk cəsusı kimi günahlandırılaraq həbs olunmuşdur. Lakin heç bir sübut olmadığından azadlığa buraxılmışdır. 1937-ci ilin yayında Sovet hökuməti əleyhinə yaradılmış əksinqila- bi millətçi təşkilatın rəhbəri kimi Axalsixdə öz ata yurdunda dincələrkən iyulun 16-da Axalsix rayon prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə yenidən həbs olunmuş və üç ay sonra oktyabrın 10-da Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki “Üçlüyün” qərarı ilə güllələnmişdir. Çox güman ki, xatirələrinin yarımçıq qalmasının səbəbi də bu olmuşdur. 1958-ci ildə Gürcüstan SSR Ali məhkəməsi ona bəraət vermişdir.

Sağlığında Ömər Faiq Nemanzadənin əsərləri kitab şəklində çap olunmasa da, sonradan filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Qurbanov onun yaradıcılığını öyrənmək, tədqiq etmək sahəsində səmərəli yaradıcılıq axtarırları aparmış, görkəmli publisistin əsərlərinin xeyli hissəsini toplayıb nəşr etdirmiş, haqqında maraqlı, əhatəli və sanballı monaqrafiya yazmışdır.

“İşğımız sönməyəcəkdir. Xeyr, əzizim xeyr! İşıq dairəmiz sönməyə mail olsa da, arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Bəlkə getdikcə böyüyəcəək, o qədər böyüyəcəək ki, ta babalarımızın keçməmələri üçün çəkilən Çin səddini də keçəcəkdir.

Heç ola bilərmə ki, vaxtı ilə İbni Sinalar, Farabilər, Cövhərilər, Uluğbəylər, Cəlaləddin Rumilər, Əlişir Nəvailər, Füzulilər və qeyrilər kimi türk oğlu türk alimlər yetişdirən bir millətin işığı asanlıqla sönsün?

Hələ əskilərə, uzaqdakı tazələrə də getməliyəm. Hər dürlü hüquq-

dan məhrum məmləkətimizdə belə ən cahil və həmiyyətətsiz vaxtımızda adi mirzələrdən Fətəli Axundovlar, ən fağır baqqal Məşədi Ələkbərdən Sabirlər, Şamaxı mühitində əsir qalmış seyidlərdən Seyid Əzim Şirvanilər kimi ədiblər, şairlər, 12 manata qulluq edən kəndli əmələlərdən Murtuza Muxtarov kimi müqtədir texniklər və qeyrilər yetişdirən bu millət işıqını gələcəkdə gözlədiyimiz “haqq və ədalət” altında daha artıq parlayacağı “aşkar” deyilmi?

Doğru, bu gün o işıq sönən kimi görünür, lakin əsla sönməz, çünki o işıq özgə işıqdır, çünki özümüz kimi işıqımız da qərribə xasiyyətlidir. Görürsən ki, bu işıq əsrlərdən bəri gah ətrafı qaplamış, bir çox yerlərdə hala baqi qalan böyük mədəni əsərlər vücuda gətirmiş, gah azalıb kiçilmiş, həm də o qədər kiçilmiş ki, indiki kimi sönəcək zənn edilmiş, lakin sönməmiş. Bir az sonra yenə birdən parlamış, qüvvətli məşəllər meydana gətirmiş, böyüdükcə böyümüş, sonra yenə alçalmış, alçalmağın son dərəcəsinə gəlmiş, hər kəs sönəcək zənn etmiş, lakin sönməmiş. Yenə parlamığa üz qoymuşdur.

Madam ki, mədəniyyət aləminin fəxr etdiyi Farabilər və İbn Sinalar parlardan əski bir millətin, bu gün milyonlarca nəvələri-toranları var və həm də özlərini aləmə saydıracaq böyük bir kütlə surətində vardılar, onların işıqları da var olub artacaqdır. Buna heç bir şübhə yoxdur”.

Bu sözləri Ömər Faiq Nemanzadə deyirdi. Xalqına, millətinə inanan, onu böyük məhəbbətlə sevən türk oğlu. Publisist, ictimai-siyasi xadim, görkəmli mollanəsrəddinçi, pedaqoq Ömər Faiq əfəndi sadaladığı şəxsiyyətlərin içində öz adını çəkməsə də, biz də deyirik ki, heç ola bilərmə ki, Ömər Faiq Nemanzadə yetişdirən bir xalqın işığı sönsün?!

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	4
İsmayıl Kazımov	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin publisistik dili</i>	11
Sabircan Cəlilov	
<i>Axısxa türkləri və Ömər Faiq Nemanzadə</i>	16
İkram Çınar	
<i>Ceditçi Bir Etnopedagog: Ömər Faik Numanzade</i>	33
Sevil Mehdiyeva	
<i>Xalqın maarifləndirilməsi uğrunda yorulmaz mücahid -</i> <i>Ömər Faiq Nemanzadə</i>	41
İsmayıl Məmmədli	
<i>Görkəmli publisist maarif xadimi</i> <i>Ö.F.Nemanzadənin 150 illik ildönümü münasibəti ilə</i>	49
Nərgiz Hacıyeva	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarının dili</i>	51
Nəriman Seyidəliyev	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin publisistikasının</i> <i>frazologiyasına dair</i>	74
Şəkər Orucova	
<i>Ömər Faiq Nemanzadə əsərlərində</i> <i>orfoqrafiyaməsələləri</i>	78
Qətibə Mahmudova	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin ana dili təəssübkeşliyi</i>	85
Elnarə Əliyeva	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərinin dilində</i> <i>“qadın” konsepti</i>	94
Təhminə İsmayılova	
<i>Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığında</i> <i>dilməsələləri</i>	104
Qətibə Quliyeva	
<i>Azğurdan Türk dünyasına doğan ziya:</i> <i>Ömər Faiq Nemanzadə</i>	109
Günəl Mirzəyeva	
<i>Ömər Faiq Nemanzadə haqqında yazılanlar</i>	119
Təranə Şükürlü	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin xatirələri</i>	124
Şəbnəm Həsənlı-Qəribova	
<i>“Tərcüman” dan “Azərbaycan” a -</i> <i>Ömər Faiq Nemanzadə publisistikası</i>	129
Turan Hüseynova	

Ömər Faiq Nemanzadə -150

<i>Ömər Faiq Nemanzadənin dilində cümlənin dinamikası</i>	136
Elçin Məmmədov	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin felyetonlarında işlənmiş onomastik vahidlərin üslubi-semantik xüsusiyyətləri</i>	144
Qalibə Hacıyeva	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində türk dilinə münasibət</i>	149
Şəlalə Ana Hümmətli	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin “Azərbaycan” yazıları</i>	166
Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva	
<i>“İrşad” mətbu orqanı - Ömər Faiq Nemanzadənin dili</i>	172
İmanyar Quliyev	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin nəşirlik fəaliyyəti</i>	191
Dilbər Camali	
<i>Ömər Faiq Nemanzadə və türkcülük</i>	199
Arzu İsgəndərzadə	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin yaradıcılığında dil və imla məsələsi</i>	206
Pərvanə Teyyubova	
<i>Ömər Faiq Nemanzadənin şəxsi arxivinə bir nəzər</i>	214

Ömər Faiq Nemanzadə -150